

С. Қ. АЗИЗ-ҚОРИЕВ, Ш. Х. ЯНГУРАЗОВ

НАЗАРИЙ МЕХАНИКАДАН МАСАЛАЛАР ЕЧИШГА ҚҰЛЛАНМА

ҚАЙТА ИШЛАНГАН ИККИНЧИ НАШРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА МАХСУС ЎРТА ТАЪЛИМ
МИНИСТРИЛГИ ОЛИЙ ТЕХНИКА ЎҚУВ ЮРГЛАРИНИНГ
СИРТКИ ВА КЕЧКИ БҮЛЛИМЛАРИ СТУДЕНТЛАРИ УЧУН
ЎҚУВ ҚҰЛЛАНМАСИ СИФАТИДА РУХСАТ ЭТГАН

(ДИНАМИКА)

ЎҚИТУВЧИ-НАШРИЁТИ
Тошкент - 1975

(C)

"Үкитувчи" нашриети, 1975 (иккинчи нашри)

Мазкур китоб Олий техника ўкув юртлари учун тасдиқланган „Пазарий механика“ программасига мунофик сыйлди. Китоб иккиге қисемдан материал шукта динамикаси ва материал шукталар системаси динамикасидан иборат булиб, унда назарияга оид қисқача маъдумотлар берилди ва уларга оид масалаларни ечиш методикаси курсатилди.

ДИНАМИКА

ВИРИНЧИ ҚИСМ

МАТЕРИАЛ НУҚТА ДИНАМИКАСИ

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Материал жисмларнинг ҳаракатини шу ҳаракатини вүкүдга келтирувчи сабабга, яъни таъсир этастган кучга бөлбөт текширадиган механиканинг қисмига динамика дейилади.

Материал нуқта механика (динамика) нинг оддий обьектири.

Масала ечишда ўлчамларни ҳисобга олмаслик мумкин болған материал жисм материал нуқта деб аталади.

Материал нуқтанинг ҳаракатига ҳеч қандай чегара (чек) күйилмаса, у эркни материал нуқта дейилади. Материал нуқтанинг ҳаракати бирор сабаб билан чеклаңған болса, ундай материал нуқта эркеніз материал нуқта дейилади.

Динамика иккى қисмга, материал нуқта динамикасига ва абсолют қатниж җисм динамикасига тегишли материал нуқталар системасининг динамикасига бўлишади.

Динамика II. Ньютоны таърифлаб берган түрга аксиомага (қонунига) асосланади.

Биринчи аксиома (инерция қонуни). *Ҳар қандай материал нуқта унга бирор ташқи куч таъсир этмагунча узанинг тинчлик ҳолатини ёки түғри ҷазиқли тенг улчовли ҳаракатини сақлайди.*

Ўз тезлигининг ўзгаришига материал нуқта қўрсатадиган қаршилик унинг инерцияси дейилади.

Инерция қонунинн тағбиқ қилиш мумкин болған координата системаси инерциал система деб аталади.

Иккинчи аксиома (динамиканинг асосий қонуни).

Материал нуқтанинг ҳаракатлантирувчи куч таъсирди ҳосил болған тезланиши бу куч билан бир йуналишда булиб, миқдори жиҳатдан шу кучга пропорционалdir:

$$\bar{F} = m \bar{w}, \quad (1)$$

бу ерда \bar{w} — куч таъсирда материал нуқта олган тезланиш вектори;

m — материал нуқтанинг массаси — узгармас миқдор;

F — материал нуқтага таъсир эттирилган кучинчи вектори.

Иккинчи аксиома эркин түшишга (ерга тортилишга) татбиқ этилганда қўйидаги кўринишда бўлади:

$$\bar{P} = m\bar{g}, \quad (2)$$

бу ерда \bar{g} — жисмнинг эркин түшиш тезланиши;

\bar{P} — жисм оғирлигининг кучи.

Учинчи аксиома (таъсир ва акс таъсир қонуши).

Икки материал нуқтанинг бир-бираига таъсир кучи ҳамма вақт миқдор жиҳатдан бир-бираига тенг ва қарама-қарши томонга йўналган бўлади.

Тўртиччи аксиома (кучлар таъсирининг эркинлик принципи).

Материал нуқтага бир вақтнинг ўзида бир қанча ку таъсир этаётган бўлса, унинг тезланиши шу материал нуқтага ҳар қайси куч алоҳида таъсир этаётганда ҳосил бўлан тезланишларнинг геометрик йиғиндисига тенг, яъни

$$\bar{w} = \bar{w}_1 + \bar{w}_2 + \bar{w}_3 + \dots + \bar{w}_n, \quad (3)$$

бу ерда

$$\bar{w}_1 = \frac{\bar{F}_1}{m}, \quad \bar{w}_2 = \frac{\bar{F}_2}{m}, \quad \bar{w}_3 = \frac{\bar{F}_3}{m}, \quad \dots, \quad \bar{w}_n = \frac{\bar{F}_n}{m}.$$

$\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n$ — материал нуқтага таъсир эттирилган кучлар.

m — материал нуқтанинг массаси.

Материал нуқта динамикаси қўйидаги асосий икки типдаги масалани текширади:

1) материал нуқтанинг массаси билан бирга кинематик элементлари берилган булиб, материал нуқтани ҳаракатга келтирувчи кучни топиш керак бўлган масалалар биринчи тип масалаларга киради (динамиканинг биринчи масаласи). Бу типдаги масалаларни тўғри масалалар деб ҳам юритилади;

2) массаси мальум бўлган материал нуқтага таъсир этувчи куч берилган булиб, шу куч таъсиридан ҳосил бўлган кинематик элементларни топиш керак бўлган масалалар иккинчи тип масалаларга киради (динамиканинг иккинчи масаласи). Бу типдаги масалаларни тескари масалалар деб ҳам юритилади.

І БОВ

МАТЕРИАЛ НУҚТА ҲАРАКАТИНИНГ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМАЛАРИ

1-§. Материал нүқта ҳаракати дифференциал тенгламаларининг асосий формулалари

Динамиқанинг иккичи ва тұрттычи қонуниңга асосан күч билан нүктаның төзләниши орасындағы бөгләниш құйидагыча ифодаланған:

$$m\bar{\omega} = m \frac{d\bar{v}}{dt} = \bar{F}$$

еки

$$m \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \bar{F}. \quad (1,1)$$

(1, 1) материал нүқта ҳаракати дифференциал тенгламаларининг вектор ифодасидір.

(1, 1) вектор тенгликкін бирор координатта үқлары системасын проекцияласақ, материал нүқта ҳаракатининг үша үқлар системасындағы дифференциал тенгламаларини ҳосил қиласыз.

Цекарт координатта үқлары системасын олсақ, қуйидегини ҳосил қиласыз:

$$\left. \begin{aligned} m \frac{d^2x}{dt^2} &= X, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} &= Y, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} &= Z, \end{aligned} \right\} \quad (1,2)$$

Бұра ерда x, y, z —нүктаның координаталари; X, Y, Z —нүктага таъсир эттирилған күчлар тенг таъсир этувчисининг координата үқларидагы проекциялары. Нүқта әрксиз бўлса, шу тенгламаларга бөгләниш реакция күчлари ҳам киради.

Материал нүқта ҳаракати дифференциал тенгламасининг табиий координатта үқлары системасындағы проекцияси қуйидагыча бўлади:

$$\left. \begin{aligned} m\omega_z &= F_z, \\ m\omega_n &= F_n, \\ 0 &= F_b \end{aligned} \right\} \quad (1,3)$$

еки

$$\left. \begin{aligned} m \frac{d\sigma}{dt} &= F_r, \\ m \frac{v^2}{r} &= F_\theta, \\ 0 &= F_b, \end{aligned} \right\} \quad (1.3')$$

бу ерда v — материал нүктанинг тезлиги;

r — нүкта траекториясининг эгрилик радиуси;

F_r, F_θ, F_b — нүктага таъсири қилаётгани кучларнинг тегишслича уринма, нормал ва бинормал ўқлардаги проекциялари. (1.3') тенгламага материал нүкта ҳаракатининг Эйлер ёки табии тенгламаси дейиллади.

Текисликда ҳаракат қилувчи материал нүктанинг қутб координата ўқлари орқали ҳаракат дифференциал тенгламаси қўйиндагича бўлади:

$$\begin{aligned} m(\ddot{r} - r\dot{\varphi}^2) &= F_r, \\ \frac{d}{dt}(r^2\dot{\varphi}) &= F_\theta, \end{aligned} \quad (1.4)$$

бу ерда r — нүктанинг радиус-вектори;

φ — қутб бурчаги;

F_r, F_θ — нүктага таъсири эттирилган кучнинг r ва φ даги проекциялари.

Материал нүкта ҳаракатининг дифференциал тенгламалари ёрдамида динамикасининг икки асосий масаласини, яъни туғри ёзи тескари масалаларини ечиш мумкин.

2- §. Берилган ҳаракат қонунидан кучни топиш

(Нүкта динамикасининг биринчи—туғри масаласи)

Массаси m бўлган материал нүкта ҳаракати декарт координатасида $x = f_1(t)$, $y = f_2(t)$, $z = f_3(t)$ тенгламалар билан берилган бўлса, шу ҳаракатни вужудга келтирувчи \bar{F} кучининг X, Y, Z ўқлардаги проекциялари қўйидаги формула тардан топилади:

$$X = m \frac{d^2x}{dt^2}, \quad Y = m \frac{d^2y}{dt^2}, \quad Z = m \frac{d^2z}{dt^2}, \quad (1.2)$$

бундан

$$\bar{F} = \sqrt{X^2 + Y^2 + Z^2};$$

$$\cos(\bar{F}, \hat{x}) = \frac{X}{\bar{F}}, \quad \cos(\bar{F}, \hat{y}) = \frac{Y}{\bar{F}}, \quad \cos(\bar{F}, \hat{z}) = \frac{Z}{\bar{F}}.$$

Бу динамикасининг туғри масаласи бўлгани учун берилган ҳаракат тенгламасини икки марта дифференциаллаш билан масала осонгина ечилади. Массаси m бўлган материал нүктанинг

ҳаракати траекторияда, яъши $s = f(t)$ тенглама билан берилган бўлса, шу ҳаракатни вужудга келтирувчи \vec{F} кучнинг F_r, F_n, F_b проекциялари қўйидаги формулалардан топилади:

$$F_r = m \frac{dv}{dt}, \quad F_n = m \frac{v^2}{r}, \quad F_b = 0, \quad (1.3')$$

бундан:

$$F = \sqrt{F_r^2 + F_n^2},$$

$$\cos(\vec{F}, \vec{r}) = \frac{F_r}{F}, \quad \cos(\vec{F}, \vec{n}) = \frac{F_n}{F}, \quad \cos(\vec{F}, \vec{b}) = 0.$$

Массаси m бўлган материал нуқта ҳаракати қутб координатаси тенгламалари $r = f_1(t), \varphi = f_2(t)$ билан берилган бўлса, шу ҳаракатни вужудга келтирувчи \vec{F} кучнинг F_r ва F_φ проекциялари қўйидаги формулалардан топилади:

$$F_r = m(r\ddot{r} - r\dot{\varphi}^2), \quad F_\varphi = \frac{m}{r} \frac{d}{dt}(r^2\dot{\varphi}), \quad (1.4)$$

бундан

$$F = \sqrt{F_r^2 + F_\varphi^2},$$

$$\cos(\vec{F}, \vec{r}) = \frac{F_r}{F}, \quad \cos(\vec{F}, \vec{\varphi}) = \frac{F_\varphi}{F}.$$

Материал нуқтага таъсир қилаётган кучнинг таъсир чизиги доим бирор қўзғалмас нуқтадан ўтса, бундай куч марказий куч деб, нуқта эса марказ деб аталади. Қўзғалмас нуқтага қараб йўналган кучга тортувчи (марказга интилувчи) куч, қўзғалмас нуқтадан йўналган кучга шарувчи (марказдан қочувчи) куч дейилади.

Марказий куч таъсиридаги материал нуқта радиус-вектор билан нуқтанинг бошланғич тезлик вектори ётган текисликда ҳаракат қиласди. Бундай ҳаракатдаги материал нуқтани табиий координата уқлари системасида текширишда Бине формуласидан фойдаланиш қулади:

$$\frac{d^2}{d\varphi^2} \left(\frac{1}{r} \right) + \frac{1}{r} = - \frac{r^2}{4mc^2} F_r, \quad (1.5)$$

бу ерда c —нуқтанинг секториал тезлиги, куч марказий бўлганди, бу тезлик ўзгармаси: $c = \dot{S} = \frac{1}{2} r^2 \dot{\varphi}$ (радиус-вектор чизиган сектор юзи S дан вақтга нисбатан олинган биринчи тартибли ҳосила \dot{S} га секториал тезлик дейилади). Бине формуласи марказий орбита буйича ҳаракат тенгламаси берилганда марказий кучнинг ўзгариш қонунини топиш имконини беради. Агар F_r мусбат бўлса, марказий куч марказдан қочувчи куч бўлади, агар F_r манфий бўлса, куч марказга интилувчи куч бўлади.

3-§. Масалалар ечишга онд методик күрсатмалар

Эркисиз материал нүкта динамикасининг биринчи тип (түгри) масалалариши құйыдаги тартибда ечиш тавсия этилади:

1. Агар масала шартта ҳисоблаш системаси берилмаган болса, ҳисоблаш системасин танлаб олинади.

2. Берилған күчларни шаклда күрсатып ва тасвирлаб олиш керак.

3. Боелинишдан қутулиш принципидан фойдаланыб, боелиниш реакция күчларини күрсатып, ифодалаб олинади.

4. Материал нүктанинг тезләнүшини берилған ҳаракат қонуидан анықлаб, унинг олинған координатта үқларидаги проекциялари топылади.

5. Танлаб олинған ҳисоблаш системасында материал нүкта ҳаракатиниң дифференциал тәнгламаларини тузыб олиш керак.

6. Тузылған дифференциал тәнгламалардан изланаётған нормалум миқдорлар топылади.

Динамикасига биринчи масаласыга И. В. Мещерскийнинг „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 648—653, 672, 673, 748, 749, 751-масалалар ҳамда Н. Н. Бухгольц, Н. М. Воронков ва А. Н. Мишаковлариншт „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 439, 460, 461, 471, 472, 478, 489, 490, 496, 497-масалалар киради.

4-§. Масалалар

1-масала. Ерга торғынш күчининг таъсирида вертикал түшәттән, оғирлиги 10 н бүлған M шар уз оғирлиги таъсирида вертикаль равишида пастга түшмоқда, унга ұаво қаршилик күрсатади. Шарининг ҳаракат қонуни $s = 327t - 109(1 - e^{-3t})$ (s — см ҳисобида). Ҳавонинг қаршилик күчи тезліккінде функциясы сифатида топылсцى.

Ечинш. Ҳаракат қылаёттән M нүктеге еринш тортыш күчи P ва ҳавонинг қаршилик күчи \bar{R} таъсир қиласади; уларнинг йұналишин 1-шаклда күрсатылған. Бұ масала динамикасига түгри масаласыннан (1,2) тәнгламасын асосан ечилади.

Шар ҳаракати дифференциал тәнгламасыннан вертикаль x үқдаги проекциясина тузылмайды:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = P - R, \quad (1)$$

бундан:

$$R = P - m \frac{d^2x}{dt^2}.$$

1 шакл.

Харакат тенгламасидан биринчи ва иккинчи тартибли ҳосилалар оламииз:

$$v = \frac{dx}{dt} = \frac{ds}{dt} = 327 - 327e^{-8t} = 327(1 - e^{-8t}), \quad (3)$$

$$\frac{d^2x}{dt^2} = \frac{d^2s}{dt^2} = 981e^{-8t}, \quad (4)$$

Бирликларниң абсолют системасидан фойдалансак:

$$P = mg, P = 10 \cdot 981 = 9810 \text{ дина}, m = 1 \text{ кг.}$$

(4) ва (2) дан

$$R = 9810 - 9810e^{-8t} = 9810(1 - e^{-8t}).$$

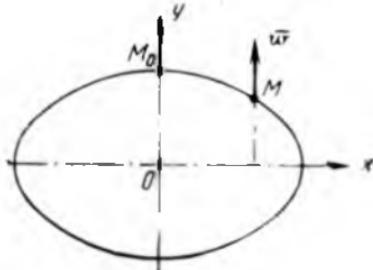
(3) тенгламани назарга олиб R ни төзлик орқали ифодаймиз:

$$R = 30 v \text{ дина.}$$

2- масала. Массаси m бүлган нүктә $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипс бүйлаб ҳаракат қиласы. Нүктаның төзләнүүши у үккә параллел. $t = 0$ бүлгандыкта $x = 0, y = b$, бошланғыч төзлик v_0 . Траекторияның ҳар бир нүктасыда M нүктага таъсир қылувчи күч аниқланып (2-шакл).

Ениш. Ҳаракат қиласынан M нүкта төзләнүү векторинин Ox координатасында үқидагы проекциясини топамиз. Төзләнүү Oy үккә параллел бүлганин учун

$$w_x = \frac{d^2x}{dt^2} = 0. \quad (1)$$

2- шакл.

Бу (1) дифференциал тенгламаныннан интегралы:

$$x = C_1 t + C_2, \quad (2)$$

бу ерда C_1 ва C_2 — интеграллаш доимийлары. Нүкта ҳаракатинин бошланғыч шартлари $t = 0$ бүлганды

$$\left(\frac{dx}{dt} \right)_0 = v_0, \quad x_0 = 0, \quad (3)$$

бүлишидан фойдаланиб, C_1 ва C_2 ни топамиз:

$$C_1 = v_0, \quad C_2 = 0, \quad (4)$$

демак,

$$x = v_0 t. \quad (5)$$

M нүқта тезланишини төлпіш учун нүқта тракториясининг тенгламасы (6) дан вактта иисбатан иккі марга ҳосила олиш керак:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - 1 = 0, \quad (6)$$

бундан вактта иисбатан олилган биринчи тартибли ҳосила:

$$\frac{2x}{a^2} \cdot \frac{dx}{dt} + \frac{2y}{b^2} \cdot \frac{dy}{dt} = 0,$$

иккинчи тартибли ҳосила:

$$\frac{2x}{a^2} \cdot \frac{d^2x}{dt^2} + \frac{2}{a^2} \left(\frac{dx}{dt} \right)^2 + \frac{2y}{b^2} \cdot \frac{d^2y}{dt^2} + \frac{2}{b^2} \cdot \left(\frac{dy}{dt} \right)^2 = 0 \quad (2)$$

еки

$$-\left(\frac{dy}{dt} \right)^2 + y \frac{d^2y}{dt^2} = -\frac{b^2}{a^2} \left[\left(\frac{dx}{dt} \right)^2 + x \frac{d^2x}{dt^2} \right], \quad (7)$$

(5) дан *x* қиymатини (6) га олиб күйінб, у ни топамиш:

$$y = b \sqrt{1 - \left(\frac{v_0}{a} \right)^2 t^2}. \quad (8)$$

(8) тенгликтан вактта иисбатан ҳосила оламиш:

$$\frac{dy}{dt} = b \frac{-\left(\frac{v_0}{a}\right)^2 t}{\sqrt{1 - \left(\frac{v_0}{a}\right)^2 t^2}}$$

еки

$$\frac{dy}{dt} = -\frac{b^2 v_0^2}{a^2} t. \quad (9)$$

(7), (8) ва (1) тенгламалардан фойдаланиб, изланадайтын номаълум миқдорни топамиш:

$$\frac{d^2y}{dt^2} = -\frac{b^4 v_0^4}{a^2 y^3} t. \quad (10)$$

Тезланиш вектори топылғандан кейин кучнинг үша үқдаги проекцияси *Y* ни (1,2) тенгламадан фойдаланиб топамиш:

$$Y = F_y = -m \frac{b^4 v_0^4}{a^2 y^3}. \quad (11)$$

3- масала. Эгри чизиқлы йүлда 72 *км/саат* үзгармас тезлік билан борләттеги поезд вагонида юк пружинали тарозида тортилади; юкнинг оғирлігі 5 *н*, тарози эса 5,1 *н* ни күрсатади. Тарозининг мессасини ҳисобга олмай, йулнинг әгрилік радиусы анықланған (3- шакл).

Ечиш. Шаклда юкка таъсир қилаётган кучларни \bar{F} (огирлик) ва \bar{F} (пружинанинг тортиш кучи) билан, шунингдек, огирилик марказицинг тракториясининг нормал йўналишини \bar{n} , бинормал йўналишини \bar{b} билан белгилай миз. Юкинг огирилик маркази чизаётган тракториясиниг ҳурима уки шакл текислигига тик йўналған. Масалани счиш учун (1,3) тенгламадан фойдалана миз.

$$v = 72 \text{ км/сек} = 20 \text{ м/сек} = \text{const}$$

бўлгаци учун (1,3') тенгламаларининг биринчиси айниятга айланади, яъни $w_1 = \frac{dv}{dt} = 0$; юкка таъсир қилаётган ҳар қайси кучнинг урима ўқдаги проекцияси ҳам иолга тенг. Нормал ва бинормал ўқлардаги проекция тенгламаларигина қолади:

$$\frac{mv^2}{\rho} = F_n = F_1 \sin \alpha, \quad (1)$$

$$0 = F_b = F_1 \cos \alpha - P. \quad (2)$$

$m = \frac{P}{g}$ ва ρ инг бурилиш радпуси R гатенглигини ҳисобга олсан:

$$\frac{P}{g} \frac{v^2}{R} = F_1 \sin \alpha, \quad (3)$$

$$P = F_1 \cos \alpha, \quad (4)$$

буларни квадратга ошириб, қўшсан:

$$\left(\frac{Pv^2}{gR} \right)^2 + P^2 = F_1^2 \sin^2 \alpha + F_1^2 \cos^2 \alpha = F_1^2 \quad (5)$$

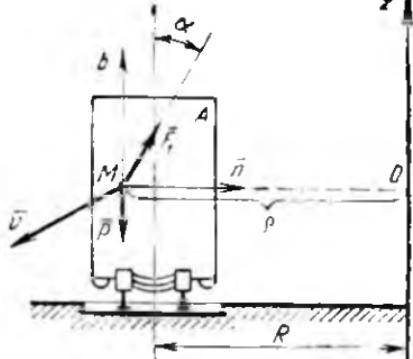
Эки

$$\frac{Pv^2}{gR} = \sqrt{F_1^2 - P^2},$$

бундан

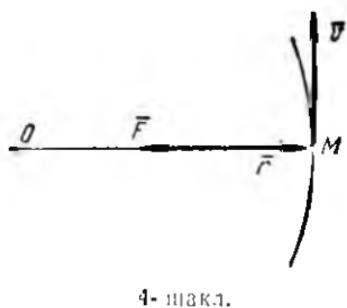
$$R = \frac{Pv^2}{g\sqrt{F_1^2 - P^2}} = \frac{5 \cdot 20^2}{9,81 \sqrt{5,1^2 - 5^2}} = 202 \text{ м.}$$

4 масала. Массаси m бўлган M нуқта қўзғалмас O марказ атрофида F куч таъсирида ҳаракат қиласди; F куч O марказдан чиқади ва $MO = r$ масофагагина боллиқ. Нуқтанинг тезлигини $v = \frac{a}{r}$ деб ҳисоблаб, F кучнинг миқдори ва нуқтанинг тракторияси топилсин; a — ўзгармас сон (4-шакл).

3- шакл.

Ечиш. Тезликнинг қутб координатасында үқларни орқали ифодасини ёзамиш. Формулага яоссан

4- шакл.

$$v^2 = r^2 + r^2 \dot{\varphi}^2. \quad (1)$$

Координата бошини куч чиқиш марказига ўрнаштирасак

$$\frac{a^2}{r^2} = r^2 + r^2 \dot{\varphi}^2 \quad (2)$$

бўлади.

Таъсир қилаётган куч марказий куч бўлгани учун у чизгани юзининг интеграли қуидагича бўлади:

$$r^2 \dot{\varphi} = c, \quad (3)$$

бундан:

$$\dot{\varphi} = \frac{c}{r^2}. \quad (4)$$

Бунга биноан

$$\dot{r} = \frac{dr}{d\varphi} \cdot \frac{d\varphi}{dt} = \frac{dr}{d\varphi} \cdot \dot{\varphi} = \frac{c}{r^2} \cdot \frac{dr}{d\varphi}. \quad (5)$$

(5) ни (2) га қўйисак

$$\frac{c^2}{r^4} \left(\frac{dr}{d\varphi} \right)^2 + r^2 \frac{c^2}{r^4} = \frac{a^2}{r^2}. \quad (6)$$

Тенгламага янги $\frac{1}{r} = u$ ўзгарувчини киритамиз:

$$c^2 \left[\left(\frac{du}{d\varphi} \right)^2 + u^2 \right] = a^2 u^2. \quad (7)$$

(7) тенгламадан φ бўйича ҳосила олиб, уни $2 \frac{dr}{d\varphi}$ га қисқартирасак:

$$\frac{d^2 u}{d\varphi^2} + u = \frac{a^2}{c^2} u, \quad (8)$$

Бине формуласи (1,5) га биноан (8) нинг ўнг томони $-\frac{F}{mc^2 u^2}$ га тенг, демак:

$$\frac{a^2}{c^2} u = - \frac{F}{mc^2 u^2},$$

бундан

$$F = -ma^2 u^3 = -\frac{ma^2}{r^3}. \quad (9)$$

Таъсир қилаётган F куч марказга тортувчи (чунки у манфий ишорали) ва масофанинг кубига тескари пропорционал.

(8) тенгламадан

$$\frac{du}{d\varphi} = \pm u \sqrt{\frac{a^2}{c^2} - 1} = \pm ku,$$

$$k = \sqrt{\frac{a^2}{c^2} - 1},$$
(10)

бундан үзгарувчиларни ажратсак

$$\frac{du}{u} = \pm kd\varphi,$$
(11)

энди буни интегралласак,

$$\ln u = \pm k\varphi + c_1.$$
(12)

Бошлангич шартлардан $t = 0$ бўлганда $\varphi_0 = 0$; $u = u_0$ шартлардан фойдаланиб c_1 ни топамиз:

$$c_1 = \ln u_0$$
(13)

Шундай қилиб умумий интеграл

$$\ln u - \ln u_0 = \pm k\varphi$$

еки

$$\ln \frac{u}{u_0} = \pm k\varphi,$$

бундан

$$u = \frac{1}{r} = u_0 e^{\pm k\varphi}$$

еки

$$ru_0 e^{\pm k\varphi} = 1 \text{ ёхуд } \rho e^{\pm k\varphi} = \text{const.}$$

Демак, нуқтанинг траекторияси логарифмик спираль экан.

5- масала. Массаси m бўлган нуқта марказий куч таъсирида қутб координаталаридаги тенгламаси $r = \frac{P}{1 + e \cos \varphi}$ кўриннишида бўлган траектория буйлаб ҳаракат қиласди (бу ерда P ва e —ўзгармас коэффициентлар). Тортиш маркази эса қутб координаталари қутбида. Нуқтани ҳаракатга келтирувчи куч аниқлансин.

Ечиш. \dot{r} ни топамиз:

$$\dot{r} = \frac{P e \sin \varphi}{(1 + e \cos \varphi)^2} \cdot \dot{\varphi}$$
(1)

еки $\frac{P}{1 + e \cos \varphi}$ ни r билан алмаштирасак

$$\dot{r} = \frac{e \sin \varphi}{P} r^2 \dot{\varphi}$$
(2)

бўлади.

Таъсир қилаётган куч марказий куч бўлгани учун у юза интегрални бўлади, яъни

$$r^2 \dot{\varphi} = h = \text{const.}$$
(3)

(2) тенгламага (3) ни құйсак, қүйидегини ҳосил қиласыз

$$\dot{r} = \frac{es\sin\varphi}{P} \cdot h. \quad (8)$$

\ddot{r} ни топамиз:

$$\ddot{r} = \frac{h^2\varphi}{r^2P} \cos\varphi = \frac{h^2}{r^2P} \left(\frac{P}{r} - 1 \right). \quad (5)$$

(1,4) формуладан фойдалашып F_r ни топамиз:

$$F_r = m(\dot{r} - r\dot{\varphi}^2) = m \left[\frac{h^2}{r^2P} \left(\frac{P}{r} - 1 \right) - \frac{h^2}{r^3} \right] = - \frac{mh^2}{Pr^2}, \quad (6)$$

бу ерда $\dot{\varphi} = \frac{h}{r^2}$ (3) га асосан әки квадратта оширасак

$$\dot{\varphi}^2 r = \frac{h^2}{r^3}$$

ҳосил бўлади. $\dot{\varphi} = 0$ бўлгани учун

$$F_\varphi = 0.$$

5- §. Масса ва куч берилганда нуқтанинг ҳаракат қонунини топиш

(Материал нуқта динамикасининг иккичи – тескари масаласи)

Берилган куч таъсирида массаси m бўлган материал нуқтанинг ҳаракат қонунини топиш динамикасиниг асосий ҳаракат дифференциал тенгламаларини бошланғич шартларида интеграллаш демакдир.

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = X, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = Y, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = Z. \end{array} \right\} \quad (1,2)$$

Бу тенгламаларни иккى марта интеграллаб, нуқтанинг декарт координата уқлари системасидаги ҳаракат қонунини топамиз, яъни

$$x = f_1(t), \quad y = f_2(t), \quad z = f_3(t).$$

Ҳаракати эркин бўлган материал нуқта учун, кўпинча (1,2), яъни декарт координатасидаги ҳаракат дифференциал тенгламаларидан фойдаланилади

Материал нуқта эрги чизиқли эрксиз ҳаракат қиласында, одатда, Эйлернинг ҳаракат тенгламаси (1,3') дан фойдаланилади, бунда боғланинг реакция кучини ҳисобга олиш керак.

Бу параграфга оид масалаларни асосан иккى тапта ажраттиш мумкин;

- 1) түғри чизиқли ҳаракат қиласынан материал нүктага тегишли масалалар ва
- 2) әгри чизиқли ҳаракат қиласынан материал нүктага тегишли масалалар.

6-§. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар

Материал нүкта динамикасыннинг тескари — иккичи масаласини қўйидаги тартибда ечиш тавсия этилади.

1. Инерциал ҳисоблаш системасини кијитиб, координата ўқлари системаси танлаб олинади.

2. Материал нүктага боғланиш реакцияси кучлари ва бошқа кучлар таъсири қиласытганини аниқлаб олиш керак.

3. Нүкта ҳаракатининг бошланғич шартларини аниқлаш, яъни $x_0, y_0, z_0, v_{0x}, v_{0y}, v_{0z}$ ларининг $t = 0$ бўлгандаги ифодаларини топиб олиш керак.

4. (1,2) ёки (1,3) формулаларга мувофиқ материал нүкта ҳаракатининг дифференциал тенгламалари тузилади.

5. Ҳаракат дифференциал тенгламалари интегралланади.

6. Ҳаракатининг бошланғич шартлари асосида интегралланадан чиққан номаълум ўзгармасларни топиш керак.

7. Топилган натижани кинематик текшириб кўрилади.

7-§. Материал нүктанинг түғри чизиқли ҳаракати

Материал нүкта түғри чизиқ бўйлаб ҳаракат қиласа, у чизиқини Ox ўқи деб қабул қилиб, ўқни ҳаракатининг ўсиш томонига қаратиб йўналтирамиз. Нүктанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = X. \quad (7,1)$$

Умумий ҳолда X куч нүктанинг координатаси x , тезлиги $v = \frac{dx}{dt}$ ва вақт t нинг функцияси бўлади, яъни:

$$X = f(x, v, t).$$

Бундай типдаги масалалар тўртта группага бўлинади:

1. Материал нүкта га қўйилган ҳамма кучларнинг тенг таъсири этувчиси ўзгармас бўлган масалалар, яъни

$$X = \text{const.}$$

(Масалан, ер юзи яқинидаги ҳаракат қиласытган материал нүкта га таъсири қиласытган ернинг тортиш кучи.)

Бу группага И. В. Мещерскийнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 674, 675, 678, 679, 682, 686- масалалар; Н. Н. Бухгольц, Н. М. Воронков ва А. П. Минаковларининг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 442, 444, 450, 453, 454, 456 масалалар киради.

2. Материал нүктага таъсир қилаётган күчларнинг тенг таъсир этувчиси вақтга боғлиқ бўладиган масалалар, яъни:

$$X = f(t)$$

(масалан, нүктани тебранма ҳаракатга келтирувчи даврий ўзгарувчи күч).

Бу ҳол учун (7,1) тенглама қўйидаги куринишда бўлади:

$$m \frac{dv}{dt} = f(t). \quad (7,2)$$

Бу группага И. В. Мешчерскийнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 694, 698, 701, 702- масалалар киради.

3. Материал нүктага таъсир қилаётган күчларнинг тенг таъсир этувчиси нүкта координатасига (масофага боғлиқ бўладиган масалалар, яъни:

$$X = f(x) \quad (7,3)$$

(эластик пружиналар, иплар ва ҳоказоларнинг кучи).

Бу ҳол учун (7,1) тенглама қўйидаги куринишда бўлади:

$$mv \frac{dv}{dx} = f(x).$$

Бу группага И. В. Мешчерскийнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 699, 700, 724 масалалар; Н. Н. Бухгольц, И. М. Воронков ва А. Н. Минаковларнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 462, 463, 464, 466, 467, 468- масалалар киради.

4. Материал нүктага таъсир қилаётган күчларнинг тенг таъсир этувчиси нүкта тезлигига боғлиқ бўладиган масалалар, яъни:

$$X = f(v)$$

(масалан, ҳаракат қилаётгандай нүктага муҳитнинг қаршилиги).

Бу ҳол учун (7,1) тенглама қўйидаги куринишда бўлади:

$$m \frac{dv}{dt} = f(v) \quad (7,4)$$

ёки

$$mv \frac{dv}{dx} = f(v). \quad (7,4')$$

Бу группага И. В. Мешчерскийнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 680, 683, 684, 685, 693, 695, 696, 697, 706, 707, 708- масалалар; Н. Н. Бухгольц, И. М. Воронков ва А. Н. Минаковларнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 472, 473, 474, 475, 476, 477- масалалар киради.

8-§. МАСАЛАЛАР

6-масала. Горизонтал йўлда 36 км/соат тез тик билан кетаётган трамвайга тормоз берилса, у қандай масофада тухтайди? Тормозлаш вақтида вагон ҳаракатига кўрсатиладиган қаршилик вагон оғирлигининг ҳар тоннасига 300 кГ дан туғри келади (5-шакл).

Ечиш. Трамвайнинг ҳамма массасини оғирлик маркази M нуқтада жойлашган материал нуқта деб фараэ қиласиз (5-шакл).

M нуқта ҳаракат қилаётган түғри чизиқни Ox ўки деб олиб, уни тормоз бериш вақтида M нуқта тургани вазиятни ҳисоблаш боши учун қабул қиласиз.

Трамвайнинг ҳаракатини тормоз берилган $t = 0$ вақтдан бошлаб текширамиз. Масала шартнига биноан $t = 0$ булганда

$$x_0 = 0, \quad \left(\frac{dx}{dt} \right)_0 = v_0 = 10 \text{ м/сек.}$$

Ҳаракатнинг охирида трамвай тезлигининг $v = 0$ бўлиши мъълум. Тормозлаш вақтида трамвайга қандай кучлар таъсир қилишини аниқлаймиз. Тормозлаш вақтида трамвайга учта куч таъсир қиласи:

1) трамвайнинг оғирлик кучи \bar{P} ; 2) рельснинг реакция кучи \bar{N} ва 3) тормозлаш қаршилик кучи \bar{T} . Бу кучларни M нуқтага кўйилган деб ҳисоблаймиз.

M нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузамиз. Нуқта Ox ўки бўйлаб түғри чизиқли ҳаракат қилгани учун, унинг ҳаракат тенгламаси қўйидагича бўлади:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = - T,$$

бу ерда m — вагоннинг массаси.

Масала шартнига кўра:

$$T = \frac{300}{1000} P = 0,3 P = 0,3 mg,$$

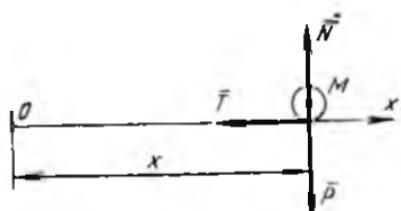
шунинг учун

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = - 0,3 mg \quad \text{ёки} \quad \frac{d^2x}{dt^2} = - 0,3 g. \quad (1)$$

(1) тенгламани интеграллаймиз:

$$\frac{dx}{dt} = v = - 0,3 gt + c_1. \quad (2)$$

бу ерда c_1 — интеграллаш доимийси.

5-шакл.

Иккинчи марта интегралласак:

$$x = -0,3 g \frac{t^2}{2} + c_1 t + c_2, \quad (3)$$

бу ерда c_2 — иккинчи интеграллаш доимийси.

(3) ифодада иккита ўзгармас номаълум бор. Уларни (2) ва (3) тенгламалардан топиш учун улардаги t ўрнига $t = \tau$ ни (τ — тормозлаш вақти) ва чап томонларига тегишли қийматларини қўямиз. У вақтда

$$0 = v_0 - 0,3 g \tau, \quad (4)$$

$$x = v_0 \tau - \frac{0,3 g \tau^2}{2}. \quad (5)$$

(4) тенгламадан тормозлаш вақти τ ни топамиз:

$$\tau = \frac{v_0}{0,3 g} = \frac{10}{0,3 \cdot 9,81} = 3,4 \text{ сек.} \quad (6)$$

Тормозлаш вақтида трамвай ўтган йўлни топиш учун тормозлаш вақтини (5) га қўямиз.

$$x = 10 \cdot 3,4 - \frac{0,3 \cdot 9,81 \cdot 3,4^2}{2} = 16,9 \text{ м,}$$

бу изланаётган тормозлаш вақтида трамвай босган йўл.

7- масала. Массаси m булган материал нуқта $F = F_0 \cos \omega t$ (бу ерда F_0 ва ω — ўзгармас миқдорлар) қонунига мувофиқ

ўзгарувчи куч таъсирида түрги чизиқли ҳаракат қиласди. Бошланғич пайтда нуқтанинг тезлиги $x_0 = v_0$ бўлгани. Нуқта ҳаракатининг тенгламаси топилсан (б-шакл).

Ечиш. Нуқтанинг бошланғич (олдинги) пайтдаги вазиятини ҳисоблаш боши учун қабул қилиб, Ox ўқини нуқта ҳаракат қиласди түрги чизиқ бўйича йуналтирамиз. Бошланғич пайтда нуқта ҳаракатда эканлигини ҳисобга олиб, бошланғич шартларни ёзамиш:

$$t=0 \text{ бўлганда } x=0, \quad v=\left(\frac{dx}{dt}\right)_0=v_0.$$

Нуқтага \bar{P} оғирлик кучи, ҳаракатга келтирувчи \bar{F} куч ва горизонтал текисликкининг \bar{N} нормал реакция кучи қўйилган. Нуқтанинг x уқи бўйича ҳаракат дифференциал тенгламаси:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = F. \quad (i)$$

еки

$$\frac{d^2x}{dt^2} = \frac{F_0}{m} \cos \omega t \quad (2)$$

куриниша бўлади. $\frac{d^2x}{dt^2} = \frac{dv}{dt}$ бўлгани учун уни (2) га қўйиб ўзгарувчиларни ажратамиш:

$$\frac{dv}{dt} = \frac{F_0}{m} \cos \omega t$$

еки

$$dv = \frac{F_0}{m} \cos \omega t \cdot dt. \quad (3)$$

Буни интеграллаймиз:

$$v = \frac{dx}{dt} = \frac{F_0}{m\omega} \sin \omega t + c_1. \quad (4)$$

Бошлангич $t = 0$ бўлганда $v = v_0$ шартларни (4) га қўйсак c_1 топилади:

$$c_1 = v_0$$

c_1 нинг қийматини (4) га қўямиз:

$$v = \frac{dx}{dt} = \frac{F_0}{m\omega} \sin \omega t + v_0. \quad (5)$$

(5) даги ўзгарувчиларни ажратамиш:

$$dx = \frac{F_0}{m\omega} \sin \omega t \cdot dt + v_0 dt. \quad (6)$$

Буни интеграллаймиз:

$$x = - \frac{F_0}{m\omega^2} \cos \omega t + v_0 t + c_2. \quad (7)$$

Бошлангич шартларни ($t = 0$ бўлганда $x = x_0 = 0$) (7) га қўйиб; c_2 ни топамиш:

$$c_2 = \frac{F_0}{\omega^2 m}. \quad (8)$$

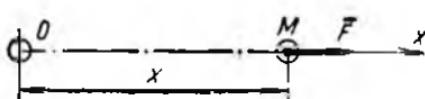
c_2 нинг қийматини (7) га қўйсак:

$$x = \frac{F_0}{m\omega^2} (1 - \cos \omega t) + v_0 t$$

булади.

Бу излаётган нуқта ҳаракатининг тенгламаси.

8· масала. Массаси m бўлган материал нуқта қўзғалмас O нуқтадан массаси m ва масофаси x га пропорционал куч билан итарилади. Пропорционаллик коэффициенти k^2 га, бошлангич M нуқтадан O нуқтагача бўлган масофа a га, нуқта-

7- шакл.

нинг бошланғич тезлиги нолга тенг. Нүктанинг ҳаракат қонуни тенгламаси топилсин (7-шакл).

Е чи ш. Масаланинг шартига биноан $F = k^2 mx$, шунинг учун нүктанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси (7,1) тенгламага асосан қўйидагида бўлади:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = k^2 mx \quad (1)$$

ёки

$$\frac{d^2x}{dt^2} - k^2 x = 0. \quad (2)$$

(2) тенглама ўнг томони нолга тенг, коэффициентлари узгармас бўлган иккинчи тартибли чизиқли дифференциал тенглама. Буни ечиш учун тегишли характеристик тенглама тузамиз:

$$x = e^{\lambda t} \text{ олиб, } \frac{dx}{dt} = \lambda e^{\lambda t}, \quad \frac{d^2x}{dt^2} = \lambda^2 e^{\lambda t}, \quad (3)$$

буларни (2) га қўйиб, $e^{\lambda t}$ га қисқартирасак:

$$\lambda^2 - k^2 = 0 \quad (4)$$

келиб чиқади, бундан

$$\lambda_{1,2} = \pm k,$$

характеристик тенгламанинг илдизлари маълум сонлар эканлигини ҳисобга олиб, (2) дифференциал тенгламанинг ечилишини

$$x = c_1 e^{kt} + c_2 e^{-kt} \quad (5)$$

кўринишда оламиз.

Интеграллаш доимийлари c_1 ва c_2 ни топиш учун иккита тенглама бўлиши керак. x дан вақт t га нисбатан ҳосила оламиш:

$$\frac{dx}{dt} = v = c_1 k e^{kt} - c_2 k e^{-kt}. \quad (6)$$

Бошланғич шартлар ($t = 0$ бўлганда $x_0 = a$, $v = 0$) ни (5) ва (6) ифодаларга қўямиз:

$$a = c_1 + c_2$$

$$0 = k c_1 - k c_2$$

бўлади. Бу тенгламалардан $c_1 = c_2 = \frac{a}{2}$ эканлиги топилди.

c_1 ва c_2 ларнинг топилган қийматларини (5) га қўйсак, изланадиган нүктанинг ҳаракат қонуни тенгламаси чиқади:

$$x = \frac{a}{2} (e^{kt} + e^{-kt}) \quad (7)$$

еки

$$x = achkt. \quad (8)$$

9- масала. Массаси m булган шар ернинг торгиш кучи таъсирида бошланғич тезликсиз вертикал бүйича пастга тушади; ҳавошинг қаршилиги $R = \mu \rho v^2$ га тенг; бу срда μ —ўзгармас пропорционаллик коэффициенти, v —тушаётган шар катта доирасининг юзи, ρ —ҳавонинг зичлиги, σ —шарнинг тушиш тезлиги. Шарнинг тезлиги v ва утган йўли s вақт t орқали топилсин. Вақт t чексиз катта бўлганда тезлик v нинг чегара қиймати топилсин (8- шакл).

Ечиш. Шарнинг олдинги вазиятини координата бошин деб қабул қилиб, Ox ўқини вертикал пастга йўналтирамиз. У вақтда (7,4) га асосан шарнинг ҳаракат дифференциал тенгламаси қўйидаги куринишда бўлади:

$$m \frac{dv}{dt} = P - R \quad (1)$$

еки

$$m \frac{dv}{dt} = mg - \mu \rho v^2. \quad (2)$$

8- шакл.

(2) тенгламани m га бўлиб ва $\frac{\mu \rho}{mg} = k^2$ деб белгилаб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{dv}{dt} = g(1 - k^2 v^2). \quad (3)$$

Ўзгарувчиларни ажратсак:

$$\frac{dv}{1 - k^2 v^2} = g dt. \quad (4)$$

Шарнинг бошланғич тезлигини нолга тенг деб ҳисоблаб, тегишли чегарада (4) ни интеграллаймиз:

$$\int_{0}^{v} \frac{dv}{1 - k^2 v^2} = \int_{0}^{t} g dt. \quad (5)$$

еки

$$-\frac{1}{2k} \ln \left| \frac{1 - kv}{1 + kv} \right| \Big|_0^v = gt \Big|_0^t, \quad (6)$$

еки

$$\frac{1}{2k} \ln \frac{1 - kv}{1 + kv} = -gt, \quad (7)$$

бундан:

$$\frac{1 - kv}{1 + kv} = e^{-2kgt}. \quad (8)$$

Бу тенгламадан v ни топамиз:

$$v = \frac{1}{k} \frac{1 - e^{-2kgt}}{1 + e^{-2kgt}} = \frac{1}{k} \left(\frac{1 - e^{-2kgt}}{1 + e^{-2kgt}} \right) \cdot \frac{e^{kgt}}{e^{kgt}},$$

демак:

$$v = \frac{1}{k} \frac{e^{kgt} - e^{-kgt}}{e^{kgt} + e^{-kgt}}. \quad (9)$$

(9) дан күриниб турибдикى, $t \rightarrow \infty$ да

$$\lim_{t \rightarrow \infty} v = \frac{1}{k}. \quad (10)$$

бўлади.

Вақт t орта бориши билан e^{-kgt} функция ҳам тез кичиклаша боради, шу сабабли бирор маълум вақтдан кейин шарнинг тезлиги теиг ўлчовли бўлиб қолади ва тезлик $\frac{1}{k}$ га тенг бўлади.

Шар ўтган йўлни топиш учун 0 дан t гача ва 0 дан s гача оралиқда $v = \frac{dx}{dt} = \frac{1}{k} \frac{e^{kgt} - e^{-kgt}}{e^{kgt} + e^{-kgt}}$ (9) тенгламани интегралаймиз.

Ўзгарувчиларни ажратиб интегралласак:

$$\int_0^s dx = \frac{1}{k} \int_0^t \frac{e^{kgt} - e^{-kgt}}{e^{kgt} + e^{-kgt}} dt \quad (11)$$

еки

$$x \Big|_0^s = \frac{1}{k^2 g} \ln \frac{e^{kgt} + e^{-kgt}}{2} \Big|_0^t,$$

бундан:

$$s = \frac{1}{k^2 g} \ln \frac{e^{kgt} + e^{-kgt}}{2}. \quad (12)$$

Бу тенглик шар ўтган йўлнинг вақт орқали ифодасидир.

9- §. Материал нуқтанинг эгри чизиқли ҳаракати

Бу бобдаги масалаларни ечишда (1,2) ҳаракат дифференциал тенгламаларидан фойдаланилади.

Материал нуқтанинг эгри чизиқли ҳаракати, кўпинча, табиий ўқлар системасида текширилади. Бундай ҳолларда (1,3) тенгламалардан фойдаланилади.

Масаланинг ечиш тартиби худди бўлади. Бунга И. В. Мешчерскийнинг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 709–732 масалалар; Н. Н. Бухгольц, И. М. Воронков ва А. П. Минаковларининг „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 491, 492- масалалар киради.

10-§. Масалалар

10-масала. А самолёт сурдан h баландликда горизонтал v_1 тезлик билан учади. Самолёт В тўп билан бир вертикальда бўлган вақтда шу тупдан самолётга снаряд отилган. Снаряд самолётга тегиши учун:

- 1) снаряднинг бошлангич тезлиги v_0 қандай шартни қаноатлантириши керак ва 2) снаряд горизонтга қандай α бурчак остида отилиши лозим? Ҳавонинг қаршилиги ҳисобга олинимасин (9-шакл).

Ечиш. Координатанинг Oy ўқини тўп турған нуқтадан вертикал юқорига, Ox ўқини эса горизонтал равишда самолётнинг учиш томонига қаратиб йўналтирамиз. Снаряднинг ҳаракатига ҳаво кўрсатадиган қаршиликини ҳисобга олмасдан, снарядга фақат узининиң mg оғирлик кучи таъсир қиласди деб қараемиз.

(1,2) га мувофиқ снаряднинг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузамиз:

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2 x}{dt^2} = 0, \\ m \frac{d^2 y}{dt^2} = -mg. \end{array} \right\} \quad (1)$$

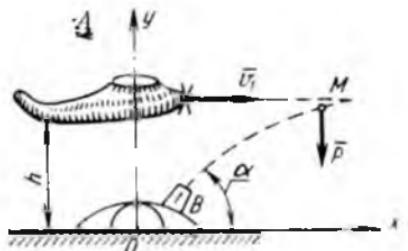
бу ерда m —снаряднинг массаси.

Ҳаракат ҳекисликда юз берадиганлиги учун (1,2) нинг учинчи тенгламаси бўлмайди. $t = 0$ булганда

$$x_0 = 0, \quad y_0 = 0, \quad v_{0x} = v_0 \cos \alpha, \quad v_{0y} = v_0 \sin \alpha, \quad (2)$$

бошлангич шартларни қаноатлантирадиган (1) системанинг ечишини топамиз. (1) тенгламани бир марта интегралласак:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{dx}{dy} = c_1 \\ \frac{dy}{dx} = -gt + c_2 \end{array} \right\} \quad \left. \begin{array}{l} v_x = c_1 \\ v_y = -gt + c_2 \end{array} \right\} \quad (3)$$

9-шакл.

иккинчи марта интегралласак:

$$x = c_1 t + c_2,$$

$$y = -g \frac{t^2}{2} + c_3 t + c_4.$$

Бошлангич (2) шартлардан фойдаланиб, c_1, c_2, c_3 , ва c_4 ни топамиа. $t = 0$ да $v_{0x} = c_1, v_{0y} = c_2, x_0 = c_3, y_0 = c_4$ бўлганлиги-дан

$$c_1 = v_0 \cos \alpha, \quad c_2 = v_0 \sin \alpha, \quad c_3 = c_4 = 0.$$

Демак,

$$x = v_{0x} t; \quad y = v_{0y} t - \frac{gt^2}{2}.$$

ёки

$$x = v_0 t \cos \alpha; \quad y = v_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}.$$

Снаряд самолётга текканды $x_1 = x, y = h$ шартларни қапотлантириши керак, бу ерда $x_1 = v_1 t_1$ — снаряд отилгандан то у бориб самолётга теккунча кетган t_1 , вақт ичидаги самолётнинг ўтган йули. (4) индиг биринчи тенглиги тўп уқининг қия бурчаги α ни топиш имкониятини беради:

$$v_0 \cos \alpha \geq v_1, \quad \text{яъни } \cos \alpha = \frac{v_1}{v_0}. \quad (5)$$

(4) индиг иккинчи тенглигидан снаряднинг учиш вақти t_1 ни топамиз:

$$t_1 = \frac{1}{g} (v_0 \sin \alpha \pm \sqrt{v_0^2 \sin^2 \alpha - 2gh}). \quad (6)$$

бундан:

$$v_0^2 \sin^2 \alpha - 2gh \geq 0 \quad (7)$$

бўлгандагина снаряд самолётга тегиши мумкин.

(7) тенгсизликни (5) тенгликка қўйсак, яъни

$$\sin^2 \alpha = 1 - \cos^2 \alpha = 1 - \frac{v_1^2}{v_0^2}. \quad (8)$$

(8) ни (7) га қўйсак, қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$v_0^2 \left(1 - \frac{v_1^2}{v_0^2} \right) - 2hg \geq 0,$$

бундан:

$$v_0^2 \geq v_1^2 + 2hg. \quad (9)$$

11-масала. Катод нурларининг магнит майдонидаги оғизи. Манфий е электр зарядли, m массали зарра кучланиши H булган бир жинсли магнит майдонига майдон кучланишига

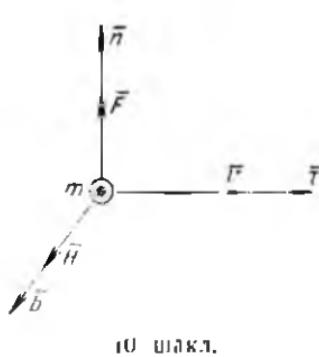
перпендикуляр йұналған v_0 тезлік билан кириб боради. Заррага

$$\bar{F} = -e(\bar{v} \times \bar{H})$$

күч таъсир қиласы деб ҳисоблада, зарра кейинги ҳаракатыннинг траекториясы апиқлансан (10 шакл).

Ечиш. Координата үқларини 10 шаклда күрсатылғандек оламиз. Нүктенинг ҳаракат дифференциал теңгеламасини ($1,3'$) күришишида (уринмада нормал ва бинормал үқлардаги проекциясыда) ғузамиз:

$$\begin{cases} m \frac{dv}{dt} = F_t = 0, \\ m \frac{v^2}{\rho} = F_n = -e(\bar{v} \times \bar{H}) \\ 0 = F_b = 0. \end{cases} \quad (1)$$

Буларнинг бирнечесидан

$$v_1 = c_1 = \text{const}, \quad (2)$$

бошланғыч шарттардан $t = 0$ бўлганда, $v = v_0$ бунга мувофиқ $c_1 = v_0$, $v = v_0$ бўлгани учун доимо

$$\frac{mv_0^2}{\rho} = eHv_0 \quad (3)$$

еки

$$\frac{mv_0}{\rho} = eH \quad (4)$$

бўлади бунда миқдорларнинг ҳаммаси ўзгармас, ундан ρ ни топамиз:

$$\rho = \frac{mv_0}{eH}.$$

Демак зарранынг ҳаракат траекторияси радиуси ρ бўлган айланада экан.

II БОЛ

МАТЕРИАЛ НУҚТАНИНГ ТУРЛИ ТЕБРАНМА ҲАРАКАТЛАРИ

11-§. Материал нуқтанинг тебранма ҳаракати

Бу бобга кирадиган масалалар асосан қойындағи учта типта бўлиниади:

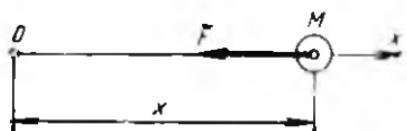
1. Масофага пропорционал бўлган куч таъсирида тебранувчи материал нуқтанинг гармоник тебранма ҳаракати.

2. Қаршилик кўрсатувчи муҳитда материал нуқтанинг сунувчи тебранма ҳаракати.

3. Қаршилик бўлганда ва қаршилик бўлмагандага материал нуқтанинг мажбурий тебранма ҳаракати.

12-§. Материал нуқтанинг гармоник тебранма ҳаракати

Материал нуқта O мувозанат вазиятидан x масофагача чиқарниб қўйиб юборилганда, у ҳамма вақт мувозанат вазияти O га қараб йўналган ва нуқтадан мувозанат вазиятигача бўлган x масофага пропорционал F куч таъсирида бўлсан. Материал нуқта ана шундай куч таъсирида ҳамма вақт узининг

11-шакл.

мувозанат вазиятига интилиб, шу O нуқта атрофида тебранма ҳаракат қилади. Буцдай куч таъсиридаги материал нуқтанинг тебралиши гармоник ёки эрккни тебранма ҳаракат дейилиб, бу $F = c \cdot |x|$ куч эса қайтарувчи куч деб аталади. Бу ерда c —

нуқтани бирлик узунликка кўчириш учун зарур бўлган куч бўлиб, $\frac{N}{cm}$ билан ўлчанадиган жисмининг бикрлик коэффициенти.

Қайтарувчи F куч таъсирида горизонтал x ўқи бўйича ҳаракат қилувчи (11-шакл) m массали M нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузамиз:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -cx, \quad (12.1)$$

бу ерда x — нуқтанинг абсциссаси, O — M нуқтанинг мувозанат ҳолатидаги вазияти.

(12.1) тенгламани қўйидаги кўринишга келтирамиз:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + k^2x = 0, \quad (12.2)$$

Бу ерда

$$k^2 = \frac{\epsilon}{m}.$$

Бошланғич $t = 0$ пайтда $x = x_0$, $v = v_0$ бұлған шартларда (12,2) шартын интеграли құйидаги күрнишда бўлади:

$$x = a \sin (kt + \alpha). \quad (12,3)$$

Бу тенглама гармоник тебранима ҳаракат тенгламасидир. Бу ерда

$$a = \sqrt{x_0^2 + \frac{v_0^2}{k^2}} - \text{тебраниш амплитудаси}, \quad (12,4)$$

$$\alpha = \arctg \frac{kx_0}{v_0} - \text{бошланғич фаза}, \quad (12,5)$$

$$(kt + \alpha) - \text{тебраниш фазаси},$$

$$k = \sqrt{\frac{\epsilon}{m}} - \text{доиравий такрорлик сони}, \quad (12,6)$$

$$T = \frac{2\pi}{k} = 2\pi \sqrt{\frac{m}{\epsilon}} - \text{тебраниш даври}. \quad (12,7)$$

13- §. Масалалар ечиш юзасидан методик күрсатмалар

Материал нүктанинг гармоник ҳаракатыга тааллуқли масалаларни құйидаги тартибда ечиш тавсия этилади.

1. Материал нүктанинг статик мувозанат ҳолатини ҳисоблаш боши учун қабул қилиб, ҳисоблаш системасини танлаб олинади.

2. Материал нүктанинг бошланғич шартларини анықлаб олинади.

3. Материал нүктаға құйилған кучни ва реакция кучини тасвирлаш керак.

4. Материал нүкта ҳаракат дифференциал тенгламасининг тегишли уқдаги проекцияси тузилади.

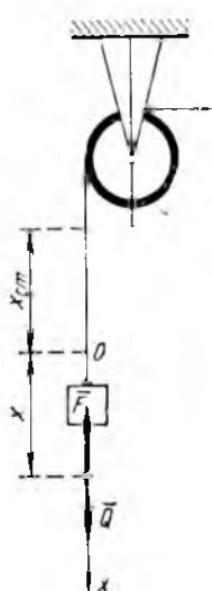
5. Интегралнинг ўзгармас миқдорларини топиш учун бошланғич шарглардан фойдаланиш керак.

6. Материал нүктанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузмасдан (12,4), (12,6), (12,7) формулалардан фойдаланиб, амплитуда, доиравий такрорлик ва тебраниш даври топилса кифоя.

7. Материал нүктанинг гармоник тебранишига И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 825—842- масалалар киради.

14-§. Масалалар.

12-масала. Оғирлигі $Q=2 \text{ кн}$ бүлгап юк тенг ўлчов-ли $v = 5 \text{ м/сек}$ тезлик билан пастга түширилаётгандай пұлат арқон блок обоймасында сиқилиб қолиб, юк түширилаётгандай пұлат арқоннан юкориги учы түсатдан тұхтаб қолди. Пұлат арқоннан оғирлигиниң ҳисобға олмайды, юкнан кейинги тебранишида пұлат арқоннан әнг катта тортилиши қапчага етиши аниқланып, пұлат арқоннан бикрлик коэффициенти $c = 4 \frac{\text{кн}}{\text{см}}$ (12- шакл).

Е чиш. Координата үқиннан боши учун юкнан статик мувозанат, яъни $Q = cx_{\text{ст}}$ (1) қолатындағы нүктаны олиб, координата үқини вертикаль равишда пастга йұналтирамиз. У вақтда бошланғыч шарт $t = 0$ бүлгандада

$$x_0 = 0, \quad v_0 = 5 \text{ м/сек} \quad (2)$$

бүлді.

Юкнан қаралат дифференциал теңгламасы (12,1) га мувоғиқ қўйидагыча ёзилади:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = Q - c(x_{\text{ст}} + x). \quad (3)$$

(1) теңгламани назарға олсак,

12- шакл.

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{c g}{Q} x = 0 \quad (4)$$

булади.

Бу дифференциал теңгламани счак, (12,3) формулалы ҳосил қиласыз, яъни:

$$x = a \sin(kt + \alpha). \quad (5)$$

Бошланғыч (2) шартни қаноатлантиришда a , k , α ни топамиз. $t = 0$ бүлгандада

$$x_0 = 0, \quad k = \sqrt{\frac{cg}{Q}}, \quad a = \sqrt{x_0^2 + \frac{v_0^2}{k^2}} = \frac{v_0}{k} = v_0 \sqrt{\frac{Q}{cg}},$$

$$\alpha = \arctg \frac{kx_0}{v_0} = \arctg 0 = 0.$$

Буларни (5) га қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласыз:

$$x = v_0 \sqrt{\frac{Q}{cg}} \sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t. \quad (6)$$

$\sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t$ әнг катта қийматта эга бўлганда $x_{\text{маx}}$ бўлдади,

яъни $\sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t = 1$ га тең бўлганда

$$x_{\max} = v_0 \sqrt{\frac{q}{cg}} \quad (7)$$

бұлади.

Пулат арқондаги әнг катта торғилиш күчі:

$$F_{\max} \equiv c x_{\max} + Q. \quad (8)$$

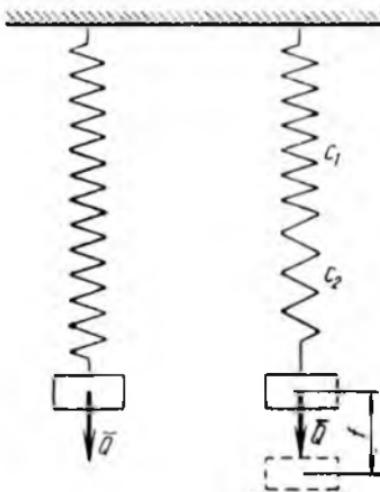
(8) тенгламадаги ҳарфларнинг сон қийматларини күй аж:

$$F_{\max} = v_0 \sqrt{\frac{cQ}{g}} + Q = 500 \sqrt{\frac{4 \cdot 2}{980}} +$$

Бу ҳолда пұлат арқондаги әнг катта тортылыш күчи 47,1 кН
екан.

13- масала. Бикрлик коэффициентлари c_1 ва c_2 ҳар хил бүлгани ва кетма-кет уланган иккита пружинага эквивалент c пружинанинг бикрлик коэффициенти аниқлансанни ва шу иккита пружинага осилган Q оғирлилардаги юкнинг тебраниш даври топилсин (13- шакл).

Е чи ш. Юқориги ва пастки пружиналарнинг бикрлик коэффициентлари c_1 ва c_2 га тенг. Q кучнинг таъсирида биринчи пружина f_1 га, иккинчи пружина f_2 га чўзилади, деб фараз қилайлик. Чўзувчи куч Q бўлгани учун ҳар қайси пружинанинг чўзилиши қўйидагига тенг бўлади:

$$f_1 = \frac{Q}{c_1} \text{ ba } f_2 = \frac{Q}{c_2}. \quad (1)$$

13- шакл.

Иккала пружинанинг умумий чўзилиши / эса

$$f = f_1 + f_2 = \frac{Q}{c_1} + \frac{Q}{c_2} = \frac{c_1 + c_2}{c_1 c_2} Q. \quad (2)$$

Келтирилган бикрлик коеффициенти эквивалент пружина-нинг бикрлик коеффициенти с га тенг:

$$c = \frac{Q}{f} = Q \cdot \frac{1}{Q} \cdot \frac{c_1 c_2}{c_1 + c_2}. \quad (3)$$

Юкнинг тебраниш даври (12,7) формулага асосан қўйида-
гича бўлади:

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{m}{g}} = 2\pi \sqrt{\frac{Q(c_1 + c_2)}{g c_1 c_2}} \quad (4)$$

15. §. Сұнұвчи төбранма ҳаракат

Материал нүқта ҳаракатга қаршилик күрсатувчи мұхитда (жаво, суюқлик) ҳаракат қылғанда ҳаракаттаға таъсир қилувлі қаршилик күчі пайдаланади. Бұзғалык күчі нүктаның тезлігінде күтілгенде бұл магандың тезлікнің бириңчи даражасында түрлі пропорционал, яғни $\bar{R} = -\alpha \bar{v}$ деб ҳисобланади, бунда α — үзгартылған пропорционаллық коэффициенті; материал нүктаның тезлігінде күтілгенде бұл магандың қаршилик күчі нүқта тезлігіндең квадратига түрлі пропорционал, яғни $\bar{R} = -\alpha_1 \bar{v}^2$ деб ҳисобланади, бунда α_1 — үзгартылған пропорционаллық коэффициенті.

14- шакл

Массасы m бұлган M материал нүқта Ox үкі буйлаб қаршилик күрсатувчи мұхитда әркін төбранма ҳаракат қилаётганды бұлсан. Төбранма ҳаракат учун мұхит қаршилигі тезлікнің бириңчи даражасында пропорционал деб олин мүмкін. У ҳолда, материал нүқта қүзғалмас O марказға торғанда $F_x = -cx$ қайтарувлы күч билан тезлікнің бириңчи даражасында пропорционал бұлган $R_x = -\alpha v_x = -\alpha \frac{dx}{dt}$ мұхит қаршилигі күчі таъсирида ҳаракат қиласы (14- шакл).

Материал нүктаның дифференциал теңгламасы қуийдегіча езілади:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -cx - \alpha \frac{dx}{dt}$$

Еки

$$\frac{c}{m} = k^2, \quad \frac{\alpha}{m} = 2n$$

десак, ҳаракат дифференциал теңгламасы қуийдегі күрнешде езілади:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + 2n \frac{dx}{dt} + k^2 x = 0. \quad (15,1)$$

Дифференциал теңгламаның интегралини топиш учун ҳарактеристик теңглама түзәміз:

$$\lambda^2 + 2n\lambda + k^2 = 0.$$

Бу теңгламаниң илдизлары:

$$\lambda_1 = -n + \sqrt{n^2 - k^2},$$

$$\lambda_2 = -n - \sqrt{n^2 - k^2}.$$

Илдизларга қараб ҳаракат уч турда бұллади:

1) $n < k$ бұлғанда, кичик қаршиликли ҳол, 2) $n > k$ бұлғанда, күтілгенде қаршиликли ҳол, 3) $n = k$ бұлғанда, чегарадағы ҳол бұллади.

$n < k$ бўлган кичик қаршиликли ҳолда материал нуқта сўнумвчи тебранма ҳаракат қиласи ва ҳаракат дифференциал тенгламасининг умумий интегрални қўйидагича бўлади:

$$x = e^{-nt} (A \cos k_1 t + B \sin k_1 t) = ae^{-nt} \sin(k_1 t + \delta), \quad (15.2)$$

$$\text{бунда } k_1 = \sqrt{k^2 - n^2}.$$

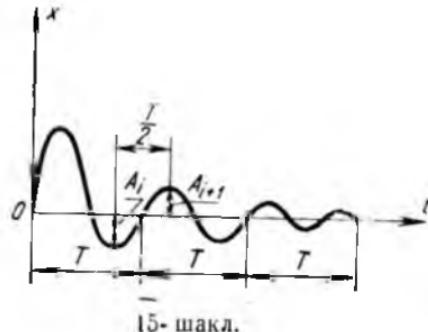
A ва B (ёки a ва δ) — ихтиёрий ўзгармас миқдорлар, улар бошланғич v_0 гезлик ва бошланғич x_0 нуқта координатасининг шартларидан топилади.

$$\left. \begin{aligned} A_0 &= x_0, \quad B = \frac{v_0 + nx_0}{k_1} \\ \text{ёки} \\ a &= \frac{1}{k_1} \sqrt{k_1^2 x_0^2 + (v_0 + nx_0)^2}, \\ \delta &= \arctg \frac{k_1 x_0}{v_0 + nx_0} \end{aligned} \right| \quad (15.3)$$

Сўнумвчи тебранма ҳаракатининг тебраниш даври қўйидаги формуладан топилади:

$$T = \frac{2\pi}{k_1} = \frac{2\pi}{\sqrt{k^2 - n^2}}. \quad (15.4)$$

Сўнумвчи тебранишиниг амплитудаси $A = ae^{-nt}$ бўлади. ($t \rightarrow \infty$ да $A \rightarrow 0$ ҳар ярим дарда геометрик прогрессия қонуни буйича камайиб боради (15-шакл). Бу геометрик прогрессиянинг маҳражи сўници декраменти деб аталади ва D ҳарфи билан белгиланади. Бунда

$$D = \frac{A_{i+1}}{A_i} = e^{-\frac{n\pi}{k_1}} = e^{-\frac{nT}{2}}, \quad (15.5)$$

$$\ln D = -\frac{nT}{2}, \quad (15.5')$$

бу миқдорларга логарифмик декрамент дейилади.

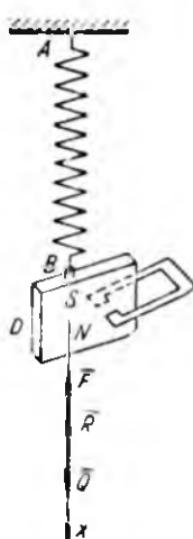
$k < n$ бўлган катта қаршиликли ва $k = 0$ бўлган чегаравий ҳолларда материал нуқтанинг ҳаракати тебранма ҳаракат булмайди. Бу ҳолларда материал нуқта апериодик ҳаракат қиласди. Бу ҳаракатининг характеристи шундайки, t вақт ўтиши билан x асимптотик равишда нолга яқинлашади.

Сўнумвчи тебранма ҳаракат масалаларини ечиш методи 13-параграфда курсатилган методда ўхшаш.

16- §. Масалалар

И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“, китобидаги 843—852- масалалар, 16- § га оид.

14- масала. Оғирлиги 100 г бўлган D пластинка AB пружина билан қўзғалмас A нуқтага осилган ва магнит қутблари орасида ҳаракат қиласди. Уюрма токлар таъсирида пластинка ҳаракат тезлигига пропорционал куч билан тормозланади. Ҳаракатга қаршилик қиласдиган куч $k_2 v \Phi^2$ динага тенг, бу ерда $k_2 = 0,0001$, v — см/сек ҳисобидаги тезлик, Φ эса N ва S қутблар орасидаги магнит оқими. Бошланғич пайтда пластинканинг тезлиги нолга тенг ва пружина чўзилмаган; у статик таъсири 20 Г бўлган куч B нуқтага қўйилганда 1 см чўзилади. $\Phi = 100 \sqrt{5} \text{ COS}$ бирлик бўлганда пластинканинг қандай ҳаракат қилиши аниқтансин (16- шакл).

16- шакл.

Ечиш. Координата ўқининг бошини A нуқтада олиб x ўқини вертикаль пастга йўналтирамиз (16- шакл). Пластинка тебранган вақтда пластинкага унинг ўз оғирлик Q кучи, пружинанинг эластиклик кучи $F = cx + Q$ ва ҳаракатга қаршилик курсатадиган $K = k_2 v \Phi^2$ куч таъсири қиласди.

Пластинканинг ҳаракат дифференциал тенгламасини ёзамиз:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -k_2 v \Phi^2 - cx \quad (1)$$

ёки

$$\frac{d^2x}{dt^2} + 2n \frac{dx}{dt} + k^2 x = 0, \quad (2)$$

бунда

$$\frac{k_2 \Phi^2}{m} = 2n; \quad \frac{c}{m} = k^2.$$

(2) дифференциал тенгламанинг умумий интеграли қўйидагича:

$$x = e^{-nt} (A \cos k_1 t + B \sin k_1 t), \quad (3)$$

бунда

$$k_1 = \sqrt{k^2 - n^2}.$$

Пластинканинг ҳаракат тезлиги v ни топамиз:

$$v = \frac{dx}{dt} = -ne^{-nt} (A \cos k_1 t + B \sin k_1 t) + \\ + k_1 e^{-nt} (-A \sin k_1 t + B \cos k_1 t). \quad (4)$$

Бошланғыч вақт $t = 0$ бүлгандыкта $x_0 = \frac{Q}{c} = \frac{100\omega}{20 \text{ г/см}} = 5 \text{ см}$. шартлардан фойдаланып, интеграл доимийлары A ва B ни топамыз. Демек (3) дан

$$5 = 1(A + B \cdot 0) \text{ ёки } A = 5 \text{ см.} \quad (5)$$

$t = 0$ бүлгандыкта $v_0 = \frac{dx}{dt} = 0$ буны, (4) га құйсак:

$$0 = -nA + k_1 B,$$

бұндан

$$B = \frac{nA}{k_1} = \frac{nA}{\sqrt{k^2 - n^2}} = \frac{2,5 \cdot 5}{\sqrt{196 - 2,5^2}} = 0,907 \text{ см}, \quad (6)$$

бунда

$$n = \frac{k_1 \Phi^2}{2m} = \frac{0,0001 \cdot 5 \cdot 10^6 \cdot 981}{2 \cdot 100 \cdot 981} = 2,5 \text{ 1/сек},$$

$$k^2 = \frac{c}{m} = \frac{20 \cdot 981}{100} = 196 \frac{1}{\text{сек}^2}.$$

$$k_1 = \sqrt{k^2 - n^2} = \sqrt{196 - 6,25} = 13,78 \text{ 1/сек.} \quad (7)$$

(5), (6), (7) дан топилған соң қийматларини (3) га құйсак, құйдагини ҳоснан қыламыз:

$$x = e^{-2,5t} (5 \cos 13,78t + 0,907 \sin 13,78t) \text{ см.}$$

бу ерда x — пластинканың оғирлик марказидан уннан мувозанат вазиятигача бүлгандык вертикал бүйічка пастдагы масофани белгилайды.

15- масала. Оғирлиги 5 н бүлгандык жисм бикрлик коэффициенті 2 н/см га тең бүлгандык пружинаға осилған. Мұхиттің қаршылығы теззікке пропорционал. Түрт марта төбранышдан кейин амплитуда 12 мартагача кичрайади.

Төбраныштар даври ва сұнишиннан логарифмик декраменттер анықлансын.

Ечиш. (15,5) формулага мувоғиқ сұнувчы төбранма қаралатыннан амплитудасы құйдагича булады:

$$A_s = A_0 e^{-\frac{nT}{2} s}.$$

Масала шартыдан $\frac{A_0}{A_s} = 12$ бүлгандык учун $12 = e^{-\frac{nT}{2} s}$, (1)

бұндан:

$$\frac{nT}{2} \cdot s = \ln 12 \text{ ёки } \frac{nT}{2} = \frac{\ln 12}{s} = 0,3106. \quad (2)$$

$\frac{nT}{2} = a$ (3) деб белгилаймыз ва сұнувчы төбранма қаракат даври T ныннан формуласы:

$$T = \frac{2\pi}{\sqrt{k^2 - n^2}} \quad (4)$$

га (3) дан T нинг қийматини қўйсак, қуйидаги ҳосил бўлади:

$$n^2 = \frac{Q^2 k^2}{\pi^2 + a^2}, \quad (5)$$

$$k^2 = \frac{cg}{P} \quad (6)$$

бўлгани учун (5) формулани қуйидагича ёзамиз:

$$n^2 = \frac{cga^2}{(\pi^2 + a^2)P}, \quad (7)$$

(7) га сон қийматларини қўйсак:

$$n^2 = \frac{2 \cdot 980 \cdot 965 \cdot 10^{-5}}{5(986 + 965 \cdot 10^{-5})} = \frac{378}{987} = 0,383 \quad (8)$$

келиб чиқади.

(3) формулага асосан:

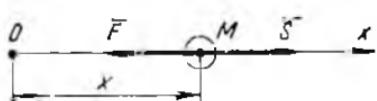
$$T = \frac{6,28}{\sqrt{391,62}} = \frac{6,28}{19,78} \approx 0,319 \text{ сек.} \quad (9)$$

17- §. Материал нуқтанинг мажбурий тебранма ҳаракати

Материал нуқтага таъсир қилаётган кучлар системасининг таркибиغا қайтарувчи \bar{F} куч ва уйғотувчи \bar{S} куч кирган булса, материал нуқта мажбурий тебранма ҳаралкат қилади, кўпинча уйғотувчи S куч вақтнинг узлуксиз функцияси булади. Уйғотувчи S куч энг оддий гармоник қонун билан узгаради, яъни:

$$S = H \sin(pt + \delta),$$

буида H — уйғотувчи кучининг энг катта қиймати (куч амплитудаси), p — уйғотувчи кучининг доираний такрорлик сони, δ — бошлангич фаза, H — килограммда, $p = \frac{1}{\text{сек}}$ да ўлчанади. δ эса

17- шакл.

ўлчамсиз миқдордир. Материал нуқтанинг статик мувозанат ҳолатини координата ўқининг боши учун қабул қилиб, x ўқини \bar{F} ва \bar{S} кучларнинг таъсир чизиги бўйича йўналтирамиз (17- шакл).

Қаршилик кучи бўлмаганда материал нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + k^2 x = h \sin(pt + \delta), \quad (17,1)$$

бунда

$$k^2 = \frac{c}{m}, \quad h = \frac{H}{m}.$$

$k \neq p$ бүлган ҳол учуң материал нүктанинг ҳаракат қонуи қүйидагича булади:

$$x = x_1 + x_2 = c_1 \cos kt + c_2 \sin kt + \frac{h}{k^2 - p^2} \sin(pt + \delta), \quad (17.2)$$

бунда

$$x_1 = c_1 \cos kt + c_2 \sin kt. \quad (17.3)$$

Бу тенглама бир жиссли (үнд томони ноль) бүлгали ҳолаттанинг умумий интегралы:

$$x_2 = \frac{h}{k^2 - p^2} \sin(pt + \delta). \quad (17.4)$$

Бу тенгламанинг хусусий интегралы $t = 0$ бүлгандан $x = x_0$, $v = v_0$ лигидан фойдаланиб, интегралланы доимийлари c_1 , c_2 ни топамиш:

$$\left. \begin{aligned} c_1 &= x_0 - \frac{h}{k^2 - p^2} \sin \delta, \\ c_2 &= \frac{v_0}{k} - \frac{ph}{k(k^2 - p^2)} \cos \delta. \end{aligned} \right\} \quad (17.5)$$

Материал нүктанинг ҳаракат тенгламаси қўйидагича ёзилади:

$$\begin{aligned} x &= x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt - \frac{h}{k^2 - p^2} (\sin \delta \cos kt + \\ &+ \frac{p}{k} \cos \delta \sin kt) + \frac{h}{k^2 - p^2} \sin(pt + \delta). \end{aligned} \quad (17.6)$$

Мажбурий тебраниш амплитудаси A , яъни материал нүкта-нинг энг катта динамик силжиши қўйидагига тенг:

$$A = \frac{h}{|k^2 - p^2|}. \quad (17.7)$$

Материал нүктанинг ўзгармас H куч таъсиридан статик сил-жиши:

$$\Delta_\kappa = \frac{H}{c}. \quad (17.8)$$

Мажбурий тебраниш амплитудаси A нинг статик силжиши Δ_κ га ишбати λ , яъни

$$\lambda = \frac{A}{\Delta_\kappa} \quad (17.9)$$

динамик коэффициент деб аталади.

Мажбурий тебраниш доиравий тақрорлиги p ишг эркин теб-рацииш доиравий тақрорлиги k га булган ишбати, яъни

$$z = \frac{p}{k} \quad (17.10)$$

бүзүш (растрайка) коэффициенти деб аталади. Динамик коэффициент λ билан бүзүш коэффициенти z орасидаги муносабат қуйидагыда ифодаланади:

$$\lambda = \frac{1}{|1 - z^2|} \quad (17.11)$$

(17.11) шынг графиги 18- шаклдаги күринишида бўлади.

1) $0 < z < 1$ бўлган ҳолда, яъни $p < k$ бўлганда кичик тақоррланиши мажбурий тебраниш бўлади. Бунда динамик коэффициент λ бирдан то чексизга ўсади.

2) $z > 1$ да, яъни $p \rightarrow k$, $\lambda \rightarrow \infty$ ёки $p = k$, яъни эркин тебраниш ва мажбурий тебраниш доиравий тақоррликлари бир-бирига тенг бўлган ҳолга резонанс ҳодисаси дейилади.

Резонанс бўлган ҳолда мажбурий тебраниш амплитудаси чексиз катталикка эга бўлади (ҳақиқий масалаларда қаршилилук кучи таъсири қиласи ва амплитуда чекли сон бўлади).

3) $z > 1$ бўлган ҳолда, яъни $p > k$ бўлганда катта тақоррланиши мажбурий тебранима ҳаракат бўлади. $z \rightarrow \infty$ га интилаганда динамик коэффициент λ полгача камаяди.

Резонанс ҳодисаси, яъни $p = k$ бўлган ҳолда (17.6) ҳаракат тенгламаси қуйидаги куршишида бўлади:

$$x = x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt + \frac{h}{2k^2} \cos \delta \sin kt - \frac{h}{2k} t \cos (kt + \delta), \quad (17.12)$$

бунда: $\frac{h}{2k} t \cos (kt + \delta)$ — мажбурий тебраниши аниқлайди,

$x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt$ — уйготувчи куч бўлган ҳолдагидай материал нуқтанинг эркин тебранишини ифодалайди.

$\frac{h}{2k^2} \cos \delta \sin kt$ — эркин тебранишиниг доиравий тақоррлиги бўлганда уйготувчи куч таъсирида вужудга келган тебраниши билдиради. Резонанс ҳодисаси бўлганда мажбурий тебраниш амплитудаси

$$A = \frac{h}{2k} t \quad (17.13)$$

вактга пропорционал равишда орта боради (19- шакл).

Материал нүктага умумий күриштегінде оның күйінде орналасқан күчтің динамикалық процесстерін сипаттауға мүмкін болады.

$$S = \frac{1}{2} a_0 + \sum_{i=1}^n H_i \sin(ip t + \delta_i). \quad (17,14)$$

Күч таъсир қылса (17,1) теңгламаның ечилиши қуйидегича ёзилады:

$$\begin{aligned} x = & x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt - \\ & - \sum_{i=1}^{\infty} \left(\frac{h_i}{k^2 - i^2 p^2} (\sin \delta_i \cos kt + \right. \\ & \left. + \frac{p}{k} \cos \delta_i \sin kt) + \sum_{i=1}^{\infty} \frac{h_i}{k^2 - i^2 p^2} \sin(ip t + \delta_i) \right), \quad (17,15) \end{aligned}$$

бұнда

$$h_i = \frac{H_i}{m}. \quad (17,15')$$

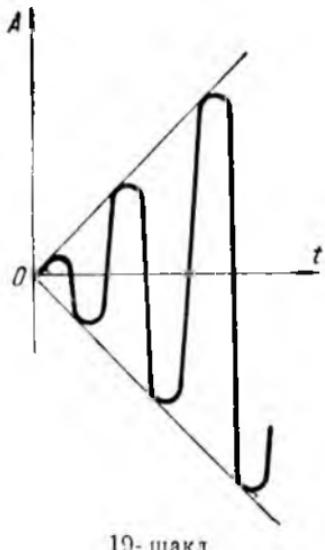
Агар $k = np$ үшін $n = i$ теңглік мавжуд бўлса, n -тартибли резонанс ҳолисаси бўлади.

n -тартибли резонанс ҳолисаси бўлганда (17,1) теңгламаның ечилиши қурнишда бўлади:

$$\begin{aligned} x = & x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt + \frac{h_n}{2k^2} \cos \delta_n \sin kt - \\ & - \frac{h_n}{2k} t \cos (kt + \delta_n) - \sum_{i=1}^{\infty} \frac{h_i}{k^2 - i^2 p^2} (\sin \delta_i \cos kt + \\ & + \frac{p}{k} \cos \delta_i \sin kt) + \sum_{i=1}^{\infty} \frac{h_i}{k^2 - i^2 p^2} \sin(ip t + \delta_i). \quad (17,16) \end{aligned}$$

Материал нүктага таъсир қилаётгандың уйғотувчи күч катталығы ҳар қандай бўлганда ҳам (17,1) теңгламаның ечилиши қуйидегича:

$$x = x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt + \frac{k}{c} \int_0^t Q(\tau) \sin(t - \tau) d\tau. \quad (17,17)$$

19- шакл

Материал нүқта $S = H \sin(pt + \delta)$ уйготувчи күч таъсирида қаршилик күрсатувчи мұхитда тебраиса, унинг ҳаракат дифференциал теңгламаси қойылады қоринишида бўлади:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + 2h \frac{dx}{dt} + k^2 x = h \sin(pt + \delta), \quad (17,18)$$

буида

$$2h = \frac{a}{m}; \quad k^2 = \frac{c}{m}; \quad h = \frac{H}{m}.$$

Каршилик кичик бўлган ҳолда (17,18) теңгламанинг умумий ечилиши

$$x = ae^{-pt} \sin(k_1 t + \alpha) + b \sin(pt + \delta + \beta) \quad (17,19)$$

бўлади.

Бунда

$$b = \frac{h}{\sqrt{(k^2 - p^2)^2 + 4n^2 p^2}}; \quad tg \beta = \frac{2np}{k^2 - p^2}. \quad (17,20)$$

(17,19) теңгламанинг ўиг томонидаги биринчи сўнувчи тебранишининг иккинчи ҳади эса мажбурий тебранишни тасвирлайди. Бошлангич шартлардан фойдаланиб, ўзгармас a , α топилади.

$$\text{Агар } k^2 > 2n^2 \text{ бўлса } p = \sqrt{k^2 - 2n^2}. \quad (17.21)$$

У ҳолда мажбурий тебранишининг амплитудаси энг катта қийматга эга бўлади ва қойидаги ҳосил бўлади:

$$b_{\max} = \frac{h}{2n\sqrt{k^2 - n^2}}. \quad (17.22)$$

Динамик коэффициент эса қойидаги формуладан топилади:

$$\lambda = \frac{1}{\sqrt{\left[1 - \left(\frac{p}{n}\right)^2\right]^2 + 4\left(\frac{n}{k}\right)^2\left(\frac{p}{k}\right)^2}}. \quad (17.23)$$

18- §. Мажбурий тебранишга оид масалаларни ешишга доир методик кўрсатмалар

Материал нүктанинг мажбурий тебранишга тааллуқли масалаларини қойидаги тартибда ечиш тавсия этилади:

1. Ҳисоблаш боши учун материал нүктанинг статик мувозинат ҳолатини олиб, ҳисоблаш системасини танлаб олиш керак.

2. Материал нүктанинг бошлангич шартларини аниқлаб ёзиб олиниади.

3. Материал нүқтага таъсири эттирилган кучларни тасвирлаб олиниади.

4. Материал нүқта ҳаракат дифференциал теңгламасиниң уйдаги проекциясини тузиб олиш керак.

5. Дифференциал тенгламани интеграллаб, интегралнинг номаълум доимийларини бошлангич шартлардан фойдаланиб топилади.

6. Масалада материал ишқта резонанс ҳолатида бўлиши талаб қилинган бўлса, дифференциал тенгламани интеграллаш керак эмас.

Бунииг учун тузилган дифференциал тенгламалардан мажбурий ва эркни тебрашишлариниг донравий тақорорликларини топиб, уларни бир-бирига тенглаштириш кифоя.

7. Материал ишқта мажбурий тебраниши учун: а) қаршилик кучи булган ҳолларига Н. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 853, 855, 858, 859, 860- масалалар, б) қаршилик кучи булмаган ҳолларига 854, 857, 861- масалалар киради.

19- §. Масалалар

16- масала. Бикрлиги $c = 20 \text{ Г/см}$ бўлган магнит стержени ва мис пластинка осилган, уларниг оғирлиги 50 Г дан. Магнит стержени солиноиддан, мис пластинка эса магнит қуబлари орасидан ўтган. Солиноиддан $I = 20 \sin 8\pi t$ ампер ток ўтади ва магнит стержени билан $F = 16\pi t$ дина миқдорда ўзаро таъсир кучи ҳосил қиласди.

Мис пластинканинг тормозловчи кучи ўюрма токлар ҳосил бўлганинигидан $k v \Phi^2$ га тенг, бу ерда $k = 10^{-4}$, $\Phi = 1000\sqrt{5} \text{ CGS}$ бирлик ва v — пластинка тезлиги. Пластинканинг мажбурий тебраниши аниқлансан (20-шакл, а).

Ечиш. Магнит стержени оғирлигини P_1 билан, мис пластинка оғирлигини P_2 билан белгилаймиз. Пружинанинг статик чўэзилиши $\lambda_{\text{ст}}$ ни топамиз:

$$\lambda_{\text{ст}} = \frac{P_1 + P_2}{8} = \frac{50 + 50}{20} = 5 \text{ см.} \quad (1)$$

Ток билан магнит орасидаги таъсир кучи физик бирликда ифодаланган: уни төхник бирликка ўтказишда

20- шакл, а.

$$1 \text{ Г} : 981 \text{ см/сек}^2 = 1 \text{ дина} \quad (2)$$

эквивалентини ёслатиб ўтамав.

Пластинка ва магнит стержени илгарилашма ҳаракатда бўлади.

Системанинг инерция маркази түғри чизиқли ҳаракат қиласы деб қисоблаб ва унинг статик мувозанат ҳолатини координата үқиининг боси учун қабул қылыш Ox үқини үтказамиз ҳамда күчларни схематик тасвирлаймиз (20-шакл, б).

Схематик тасвирланган күчларни қўйидагича белгилаймиз:

$$K = k \pi^2 D^2 = \frac{10^{-4} \cdot 10^6 \cdot 5}{g} \cdot \frac{dx}{dt} = \frac{50.0}{g} \cdot \frac{dx}{dt},$$

$$F = 320 \frac{\pi}{g} \sin 8\pi t, \quad (3)$$

$$F_1 = cx = 20x.$$

Бу ҳолла пластинканинг ҳаракат дифференциал тенгламаси қўйидагича бўлади:

20-шакл, б.

$$\frac{d^2x}{dt^2} + 5 \frac{dx}{dt} + 196x = 10,048 \sin 8\pi t. \quad (4)$$

Мажбурий тебраниш бошланғич шартларга боғлиқ эмас ва (4) тенгламанинг хусусий очими мажбурий тебраниш ҳаракати бўлади, яъни

$$x = A \cos 8\pi t + B \sin 8\pi t. \quad (5)$$

(5) ни (4) га қўйиб, унинг ўиг ва чап томонларидаги $\sin 8\pi t$, $\cos 8\pi t$ ларнинг коэффициентларини тенгглаштирамиз. У вақтда A ва B ларни топиш учун алгебраик тенгламалар системаси ҳосил бўлади:

$$x = A \cos 8\pi t + B \sin 8\pi t,$$

$$\frac{dx}{dt} = -8A\pi \sin 8\pi t + 8B\pi \cos 8\pi t,$$

$$\frac{d^2x}{dt^2} = -64A\pi^2 \cos 8\pi t - 64B\pi^2 \sin 8\pi t,$$

буларни (4) га кўймиз:

$$-64A\pi^2 \cos 8\pi t - 64B\pi^2 \sin 8\pi t - 5 \cdot 8A\pi \sin 8\pi t + 5 \cdot 8B\pi \cos 8\pi t + 196A \cos 8\pi t + 196B \sin 8\pi t = 10,048 \sin 8\pi t.$$

Бу тенгликдан қўйидаги айният келиб чиқади:

$$-40\pi A + (196 - 64\pi^2)B = 10,048,$$

$$(196 - 64\pi^2)A + 40\pi B = 0. \quad (6)$$

(6) тенгламалардан A ва B ларни топсак,

$$A = 0,006356, B = 0,022. \quad (7)$$

булади.

(12,4) ва (12,5) тенгламаларга ассоциація a , $\operatorname{tg} \alpha$ ларни топамыз

$$a = 0,022, \operatorname{tg} \alpha = \frac{A}{B} \approx 0,288. \quad (8)$$

Демек, (5) құйыдагыча бұлади:

$$x = -0,022 \sin(8\pi t + 0,09\pi) \text{ еки } x = 0,022 \sin(8\pi t - 0,09\pi).$$

17-масала. Юк ортилған товар вагони рессорининг статик әғилиши $\Delta h_{cm} = 5 \text{ см}$. Рельслар уланған жойда вагонга уни мажбурлайтын төбраннанға келтирувчи зарблар таъсир этса, вагон ҳаракатининг критик гезлиги қаңчага етганды вагон „лүкиллай“ бошлады? Рельслар шиғынды $L = 12 \text{ м}$.

Ечиш. Юк ортилған вагонни материал нүктә деб фарз қиламыз. У вақтда рессорининг статик әғилиши құйыдагыча бұлади:

$$\Delta h_{cm} = \frac{P}{c}, \quad (1)$$

бунда P — юк ортилған вагоннаның оғырлығы.

Айтылған нүктеге рессорининг эластикалық күчи

$$F = c(\Delta h_{cm} + x) \quad (2)$$

ва даврий үзгарувчи күч

$$S = H \sin pt \quad (3)$$

таъсир қилады.

Бу ерда

$$p = \frac{2\pi}{T}. \quad (4)$$

T — төбраннан даври:

$$T = \frac{L}{v}. \quad (5)$$

Нүктаниң ҳаракаты құйыдагы дифференциал тенглама билан аниқланады:

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{g}{\Delta h_{cm}} x = \frac{H_g}{p} \sin pt, \quad (6)$$

Мажбурлайтын төбраннан такрорлығы билан әркін төбраннан такрорлығы бир-бiriغا тенг бўлганда „лўкиллаш“ бошланади, яйни:

$$p = \sqrt{\frac{g}{\Delta h_{cm}}}. \quad (7)$$

(4), (5) ва (7) тенгламалардан:

$$v = \frac{L}{T} = \frac{Lp}{2\pi} = \frac{L}{2\pi} \sqrt{\frac{g}{\Delta h_{cm}}}. \quad (8)$$

Сон қийматини қўйсак:

$$v = \frac{12 \cdot 14 \cdot 3600}{6,28 \cdot 1000} = 96 \frac{\text{м}}{\text{сант}}.$$

Материал нүқта динамикасининг умумий теоремалари

20- §. Ҳаракат миқдорининг теоремаси

Материал нүқта ҳаракат миқдорининг теоремаси вектор ёки скаляр шаклда ифодаланади.

Ҳаракат миқдори теоремасининг вектор формуласини иккни усулда тасвирлаш мүмкун:

1) дифференциал шаклда қўйидагича ифодаланади:

$$d(m\bar{v}) = \bar{F}dt = \bar{ds} \quad (20,1)$$

ва мана бундай таърифланади: *материал нүқта ҳаракат миқдори векторининг дифференциали материал нүқтага таъсир эттирилган кучнинг элементар импульсига тенг:*

2) интеграл шаклда қўйидагича ифодаланади:

$$m\bar{v} - m\bar{v}_0 = \int_{t_0}^t \bar{F}dt = \bar{S} \quad (20,2)$$

ва мана бундай таърифланади: *маълум чекли ($t-t_0$) вақт ичидаги материал нүқта ҳаракат миқдори векторининг узгарилиши материал нүқтага таъсир қилувчи кучнинг шу вақт ичидаги тўла импульсига тенг.*

Материал нүқта ҳаракат миқдори теоремасининг скаляр формуласи (20,1) ёки (20,2) вектор төнгламани Декарт координата ўқларига проекциялаш йўли билан топилади, яъни

$$\left. \begin{aligned} d(mv_x) &= Xdt = dS_x, \\ d(mv_y) &= Ydt = dS_y, \\ d(mv_z) &= Zdt = dS_z \end{aligned} \right\} \quad (20,3)$$

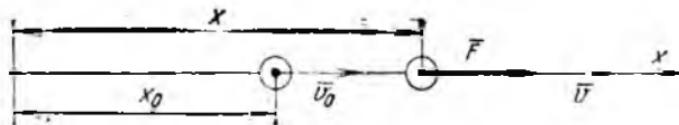
ёки

$$\left. \begin{aligned} mv_x - mv_{ox} &= \int_{t_0}^t Xdt = S_x, \\ mv_y - mv_{oy} &= \int_{t_0}^t Ydt = S_y, \\ mv_z - mv_{oz} &= \int_{t_0}^t Zdt = S_z. \end{aligned} \right\} \quad (20,4)$$

Материал нүқта түрөри чиэникли ҳаракат қилған ҳолда ҳаракат чизлік бүйіча жүқини йўналтирамиз (21-шакт). Ўзактда ҳаракат миқдори теоремаси қўйидагича бўлади:

$$d(mv) = Xdt, \quad (20.5)$$

$$mv - mv_0 = \int_{t_0}^t Xdt, \quad (20.6)$$

21- шакл.

бу ерда $X = \pm F$ — нүқтага таъсир эттирилган ҳамма кучларнинг тенг таъсир этувчиси.

21- §. Материал нүқта ҳаракат миқдорининг ўзгариши теоремасига оид масалаларни ечишга доир методик кўрсатмалар

Материал нүқта ҳаракат миқдорининг ўзгариши ҳақидаги теоремага оид масалаларни қўйидаги тартибда ечиш керак:

- 1) координата ўқлари системасини танлаб олиш керак;
- 2) материал нүқтага таъсир эттирилган ҳамма кучларни, яъни берилган кучларни ва реакция кучларини (боғланышдан озод қилиш принципини қўллаб) тасвирлаб олиш керак;
- 3) материал нүқта ҳаракат миқдорининг ўзгариш теоремасини олинган координатага ўқларидаги проекцияларини (20.4) кўринишшида ёзиб олиш керак;
- 4) а) масалада нүқтага таъсир қилаётган кучнинг ўзгариш қонуни ва куч таъсир қилиш вақти берилган бўлиб нүқтанинг бошлиғинч тезлиги ёки охирги тезлигини топиш керак булса, куч импульсининг проекцияларини

$$S_x = \int_{t_0}^t Xdt, \quad S_y = \int_{t_0}^t Ydt, \quad S_z = \int_{t_0}^t Zdt$$

формулалар бўйича топиб ҳамда олинган натижаларни (20.4) га қўйиб, тезликнинг ўқларидаги проекциялари топилади;

б) масалада материал нүқтага таъсир эттирилган ўзгармас кучлардан бирини топиш керак бўлса, уни (20.4) формуладан фойдаланиб топиш мумкин; бу ҳолда:

$$S_x = X(t_2 - t_1), \quad S_y = Y(t_2 - t_1), \quad S_z = Z(t_2 - t_1)$$

бўлади;

5) бу параграфга оид масалалар асосий уч типга бўлниади:

1. Материал нуқтанинг тўғри чизиқли ҳаракатидаги тезлигини ёки вақтии ёхуд материал нуқтага таъсир қилаётган кучни топишга оид масалалар.

Бу типдаги масалаларни ўз павбатида уч группага ажратиш мумкин:

а) материал нуқтага қўйилган куч (ҳамма қўйилган кучларнинг тенг таъсир этувчиси) ўзгармас булган масалалар, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 733, 734, 737, 743- масалалар киради;

б) материал нуқтага қўйилган куч (ёки ҳамма қўйилган кучларнинг тенг таъсир этувчиси) вақт функцияси бўлган масалалар, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 694, 698- масалалар киради;

в) материал нуқтага қўйилган куч (ёки ҳамма қўйилган кучларнинг тенг таъсир этувчиси) тезлик функцияси бўлган масалалар, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 687, 691, 696- масалалар киради.

2. Материал нуқтанинг эгри чизиқли ҳаракатидаги тезлигини ёки вақтии топишга оид масалалар.

Бу типдаги масалаларни ҳам учта группага ажратиш мумкин. Бу учала группанинг ҳаммасида ҳам ҳаракат миқдори теоремаси интеграл шаклида ифодаланади.

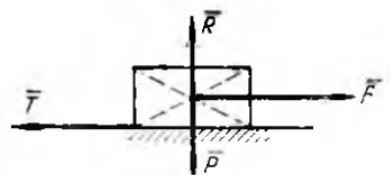
Биринчи ва иккинчи группада, яъни куч ўзгармас ёки вақт функцияси бўлганда интеграл тенглама (20,4) билан ифодаланган теорема татбиқ қилиниади. Учинчи группада дифференциал тенглама (20,1) билан ифодаланган теоремадан фойдаланилади.

3. Материал нуқта ҳаракат миқдорининг ўзариши теоремасидан, материал нуқтага таъсир қилаётган куч импульсини топишга оид масалалар, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 741, 744- масалалар киради.

22- § Масалалар

18- масала. Юк ортилган темир йўл составининг оғирлигини аниқлаш учун тепловоз билан вагонлар орасига динамометр урнатилган. 2 минут ичида динамометр ўрга ҳисобда 100,8 кн ни кўрсатади.

Шу вақт ичида составининг тезлиги $v = 57,6 \frac{\text{км}}{\text{сост}}$ га етди

22- шакл.

(бошида состав тинч турган эди). Ишқаланиш коэффициенти $f = 0,02$. Составнинг оғирлиги топилсин (22-шакл).

Ечиш. Темир йўл состави түғри чизиқли ҳаракат қиласди деб ҳисоблаймиз.

Вагонга динамометрниң тортиш күчи \bar{F} , ишқаланиш күчи \bar{T} ва оғирлик күчи \bar{P} қўйилган, \bar{R} — нормал реакция.

Кулон қонулига асосан:

$$T = f \cdot P. \quad (1)$$

Материал иуқта ҳаракат миқдорининг ўзгариши ҳақидаги теорема (20,6) га мувофиқ

$$\frac{P}{g} (v - v_0) = (F - T) t \quad (2)$$

ёки

$$\frac{P}{g} (v - v_0) = (F - T) t, \quad (3)$$

Бошлангич v_0 тезлик нолга тенг эканини ҳисобга олсак, (3)дан

$$\frac{P}{g} v = F t - f P t \text{ ёки } f P t + \frac{P}{g} v = F t$$

$$\text{ёхуд } \frac{P}{g} (v + f g t) = F t \text{ бўлади;}$$

бундан:

$$P = \frac{F \cdot t \cdot g}{v + f g t} = \frac{100,8 \cdot 120 \cdot 9,81}{16 + 0,02 \cdot 9,81 \cdot 120} = 300 \text{ кн.}$$

19- масала. Нуқта $v = 20 \text{ м/сек}$ тезлик билан айланада бўйлаб тенг ўлчовли ҳаракат қиласди. У $T = 4 \text{ сек}$ да айланани бир марта тула айланниб чиқади.

Битта ярим давр ичидаги иуқтага таъсир этувчи күч импульси топилсин; иуқтанинг массаси $m = 5 \text{ г.}$ F күчининг уртача қиймати аниқлансан.

Ечиш. Бошлангич пайтда ҳаракат қиласди иуқтага M_1 вазиятда бўлсан деб фароз қиласлик (23-шакл), у вақтда ярим давр ўтганидан кейин иуқта диаметр бўйича қарама-қарши томондаги M_2 иуқтага келади (20,2) тенгламага мувофиқ күч импульсини топамиш:

$$\bar{s} = m\bar{v}_1 - m\bar{v}_2, \quad \bar{v}_1 = -\bar{v}_2$$

булгани учун

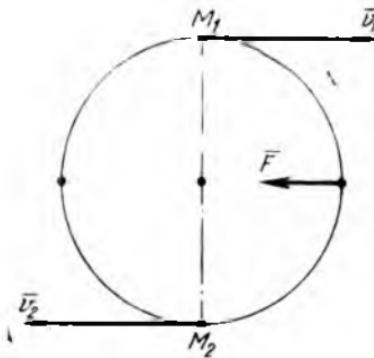
$$\bar{s} = 2m\bar{v}_1$$

(1) тенгламага $|m\bar{v}_1|$ нинг қийматини қўйсак,

$$|\bar{s}| = 2 \cdot 5 \cdot 20 = 200 \text{ дина-сек} \quad (2) \text{ бўлади.}$$

Таъсир қиласиган кучининг уртача миқдори (20,2) га асосан қўйидагича бўлади:

$$\bar{s} = m(\bar{v} - \bar{v}_0) = \bar{F}_{\text{ж}} \cdot (t - t_0), \quad (3)$$

23- шакл.

бундан:

$$\bar{F}_{sp} = \frac{\bar{s}}{t - t_0} = \frac{\bar{s}}{\bar{t}}$$

еки

$$F_{sp} = |\bar{F}_{sp}| = \frac{200}{2} = 100 \text{ дина.}$$

Кучнинг йўналиши импульс йўналишида, яъни кейинги тезлик билан бир хил йўналган.

23- §. Материал нуқта ҳаракат миқдори моментининг ўзгариши ҳақидаги теорема

Бирор O нуқтага (марказга) нисбатан материал нуқтанинг ҳаракат миқдори моменти қўйидагича ифодаланади:

$$\bar{l}_0 = \bar{m}_0(m\bar{v}) = [\bar{r}, m\bar{v}], \quad (23.1)$$

бу ерда r — O марказга нисбатан ҳаракат қилаётган материал нуқтанинг радиус-вектори (24- шакл).

Вектор тенглама (23.1) ни декарт координата уқларига проекцияласак, материал нуқтанинг координата уқларига нисбатан ҳаракат миқдори моментининг формуласи ҳосил бўлади, яъни

$$\left. \begin{aligned} l_x &= m_x(m\bar{v}) = m(y\dot{z} - z\dot{y}), \\ l_y &= m_y(m\bar{v}) = m(z\dot{x} - x\dot{z}), \\ l_z &= m_z(m\bar{v}) = m(x\dot{y} - y\dot{x}). \end{aligned} \right| \quad (23.2)$$

Материал нуқта ҳаракат миқдори моментининг вектор теоремаси қўйидагича таърифланади: бирор нуқтага нисбатан олинган ҳаракат моментининг вақт бўйича ҳосиласи материал нуқтага таъсир этувчи кучнинг шу нуқтага нисбатан олинган момента тенг, яъни

$$\frac{d\bar{l}_0}{dt} = \bar{m}_0(\bar{F}). \quad (23.3)$$

(23.3) вектор тенгламани Декарт координата уқларига проекцияласак, қўйидагилар ҳосил бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{dl_x}{dt} = m_x(\bar{F}), \\ \frac{dl_y}{dt} = m_y(\bar{F}), \\ \frac{dl_z}{dt} = m_z(\bar{F}). \end{array} \right\} \quad (23,4)$$

Булар теореманинг скаляр ифодасидир, яъни бирор ўққа нисбатан олинган ҳаракат миқдори моментининг (l_x, l_y, l_z) вақт бўйича ҳоснлasi материал нуқтага таъсир этувчи кучнинг шу ўққа нисбатан олинган моментига тенг.

Хусусий ҳоллар.

1. Материал нуқтага таъсир қилаётган кучларнинг бирор ўққа нисбатан моменти нолга тенг бўлса, материал нуқтанинг шу ўққа нисбатан ҳаракат миқдорининг моменти ўзгармас булади.

2. Материал нуқта марказий куч таъсирида бўлса, шу марказга нисбатан материал нуқтанинг ҳаракат миқдорининг моменти ўзгармас бўлади.

24- §. Материал нуқта ҳаракат миқдори моментининг ўзгариши ҳақидаги теоремага оид масалаларни ечишга доир методик кўрсатмалар

1. Координата ўқлари системасини танлаб олиш керак.

2. Материал нуқтага таъсир эттирилган ҳамма кучларни, яъни берилган кучларни ва реакция кучларини (богланишдан озод қилиш принципини қуллаб) ифодалаб олинади.

3. Материал нуқтага таъсир эттирилган кучларнинг ҳар қайси координата ўқига нисбатан моментларининг йиғиндисини ҳисоблаб олинади.

4. Материал нуқтанинг ҳаракат миқдори векторини ифодалаб ва ундан координата ўқларига нисбатан моментини топиб, улардан вақтга нисбатан ҳосила олиш керак.

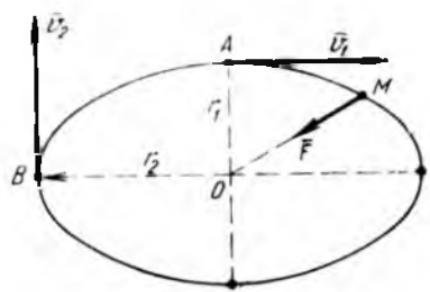
5. Топилган қийматларни (23,4) тенгламага қўйиб ечиш керак.

6. Материал нуқта марказий куч таъсирида бўлса, иккинчи хусусий ҳолда фойдаланиш керак ва материал нуқтанинг бошлиғич вазиятдаги ва кейинги вазиятдаги ҳаракат миқдорининг моментларини бир-бирига тенглаштириб олиш керак, яъни $l_{20} = l_{10}$ тенгликдан изланаштаган номаълум топилади. Баъзи бир масалаларда биринчи хусусий ҳолдан фойдаланишга тўғри келади.

7. Бу параграфга И. В. Мешчерский „Назарий механика-дан масалалар тўплами“ китобидаги 736, 740- масалалар киради.

25- §. Масалалар

19-масала. M нүкта құзғалмас марказ атрофида шу марказға тортувчи күч таъсирида ҳаракат қылади. Траекторияның марказдан әнг узоқдаги нүктасыннан тезлиги v_2 топтасын; нүктаның марказға әнг яғни вазиятидаги тезлиги $v_1 = 30 \text{ см/сек}$ ва r_2 әса r_1 дан беш мартада (25-шакл).

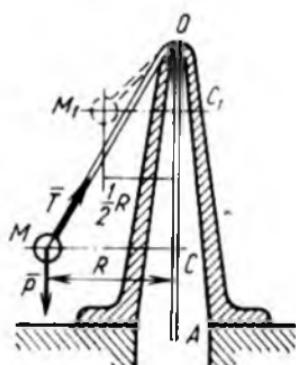

25- шакл.

бундан

$$v_2 = \frac{v_1 r_1}{r_2} = \frac{v_1 r_1}{5 r_1} = \frac{30}{5} = 6 \text{ см/сек.}$$

21 масала. M тош чүзилмайдынан MOA ишиннег учига боғланған. Бу ишиннег OA қисмы вертикаль трубка орқали үтказылған. Тош трубка уқи атрофида радиус $MC = R$ бүлған айланана бўйлаб, 120 ойл мин тезлик билан айланади. Ишиннег OA қисмий трубка ичига секин-аста киритиб, ташки қисмийнег узунлиги OM_1 , гача қисқартирилади, бунда тош радиуси $\frac{1}{2}R$ бүлған айланана чизади (26-шакл). Шу айланада тош минутига неча мартада айланади?

26- шакл.

Ечиш. Тошта таъсир қылаётгани өғирлик кучини \bar{F} билан, ишиннег тортыш кучини \bar{T} билан белгилаб, уларни шаклда курсатамиз (26-шакл) (23.4), яъни $\frac{dl_z}{dt} = m_z(\bar{F})$ тенгламага мувофиқ тенглама тузамиз.

P кучиниң таъсир чизиги z үқига параллел булғани учун $m_z(\bar{P}) = 0$; \bar{T} кучиниң таъсир чизиги z үқини кесиб үтгани учун $m_z(\bar{T}) = 0$. Демак, $m_z(\bar{F}) = 0$ ва $\frac{dl_z}{dt} = 0$, буни интегралласак, $I_z = \text{const}$. Бундан қуйидаги холосага келамиз:

$$m_z(m\bar{v}_1) = m_z(m\bar{v}_2).$$

Бу ерда

$$m_z(m\bar{v}_1) = mv_1 R = m \frac{\pi n_1}{30} R^2,$$

$$m_z(m\bar{v}_2) = mv_2 \frac{R}{2} = m \frac{\pi n_2}{30} \cdot \frac{R^2}{4}.$$

Булардан:

$$m \frac{\pi n_1}{30} R^2 = m \frac{\pi n_2}{30} \cdot \frac{R^2}{4},$$

бұдан:

$$n_2 = 4n_1 \text{ әки } n_2 = 4 \cdot 120 = 480 \frac{\text{а.л.}}{\text{мин}}.$$

26- §. Иш ва қувват

Күч векторининг күчини масофаси вектори билан скаляр күпайтмасы ұзгармас \vec{F} күчининг түгри чизиқли қисмидеги иши деб аталади, яғни күч модулининг күчиш масофаси ва уларининг орасыдаги бурчак косинусы билан күпайтмаси иши деб аталади:

$$A = (\vec{F}, \vec{r}) = Fr \cos(\hat{\vec{F}}, \hat{\vec{r}}). \quad (26.1)$$

\vec{F} күчининг элементар $d\vec{r}$ күчишидеги элементар иши қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\delta' A = (\vec{F}, d\vec{r}) = F dr \cos(\hat{\vec{F}}, \hat{d\vec{r}}). \quad (26.2)$$

Техника системасида иш kNm билан үлчамади. Демак, физик системада иш $1 \text{ эрг} = 1 \text{ дин} \cdot \text{см} = 1 \text{ г см}^2 \cdot \text{сек}^{-2}$ әки $1 \text{ жоул} = 10^7 \text{ эрг}$ әки СИ системасида $1 \text{ ж} = 1 \text{ н.и} = 0.102 \text{ кНм}$ билан үлчамади.

Элементар иш фақат хусусий ҳолдагина тұла дифференциал булғани учун уни $\delta' A$ билан белгилаймиз.

Ұзгарувчи күчининг элементар иши Декарт координата үқларидеги проекциялари оркали қўйидагича ифодаланади:

$$\delta' A = X dx + Y dy + Z dz, \quad (26.3)$$

бунда X, Y, Z күчининг тегинли координатта үқларидеги проекциялари, dx, dy, dz жуда кичик $d\vec{r}$ күчишининг координатта үқларидеги проекциялари.

Материал нүқта фазо соҳасининг (чегараланған әки чегаралашылған) қандай срида бұлса ҳам, унга таъсир этувчи күч шу нүқта координаталарининг үзлуксиз функциясы булса, бундай соҳа күч майдони дейилади.

Материал нүқтага таъсир қилаётгап \vec{F} күч күч майдонида қўйидеги иккى хусусиятта әзге бўлса, яғни 1) күчининг миқдори ва йуналиши фақат M нүктанинг вазиятига боғлиқ бўлса

ва 2) кучининг бирор $M_1 M_2$ жүлда бажарған иши унинг траекториясига бөлік бўлмаса, бундай куч майдони потенциал куч майдони деб аталади. Куч эса потенциал куч деб аталади.

Потенциал кучининг элементар иши қўйидагича бўлади:

$$\begin{aligned} \delta' A &= X dx + Y dy + Z dz = \\ &= \frac{\partial U}{\partial x} dx + \frac{\partial U}{\partial y} dy + \frac{\partial U}{\partial z} dz = dU. \end{aligned} \quad (26,4)$$

Демак, потенциал кучининг элементар иши шу потенциал функцияниг тўла дифференциалига тенг.

Кучининг эгри чизиқли $M_1 M_2$ қисмидаги тўла иши эгри чизиқ бўйича M_1 нуқтадан M_2 нуқтагача олинган эгри чизиқли интеграл билан топилади, яъни:

$$A = \int_{(M_1)}^{(M_2)} (\bar{F}, d\bar{r}) = \int_{(M_1)}^{(M_2)} F \cdot ds \cos(\hat{F}, \hat{d\bar{r}}). \quad (26,5)$$

Ўзгарувчи кучининг эгри чизиқли траектория бўйича чекли масоғага қўчиришдаги иши кучининг координата уқларидаги проекциялари орқали қўйидатича ифодаланади:

$$A = \int_{(M_1)}^{(M_2)} (X dx + Y dy + Z dz). \quad (26,6)$$

Потенциал кучининг тўла иши қўйидагича:

$$A = \int_{(M_1)}^{(M_2)} dU = U - U_0. \quad (26,6')$$

Демак, потенциал кучининг куч майдонида бажарған иши, нуқтанинг ўтган йўлига бөллиқ бўлмай, унинг бошланғич ва охириги вазиятидаги потенциалларининг айирмасига тенг бўлар экан.

Кучлар тенг таъсир этувчисининг иши ҳақидаги теорема: Материал нуқтага таъсир эттирилган кучлар тенг таъсир этувчисининг бирор кучишида бажарған иши нуқтага таъсир эттирилган кучларининг шу кучишида бажарған ишларининг алгебраик йигиндисига тенг, яъни:

$$A(\bar{R}) = \sum_{k=1}^n A(\bar{F}_k), \quad (26,7)$$

бу ерда $\bar{R} = \sum_{k=1}^n \bar{F}_k$ нуқтага қўйилган кучларининг тенг таъсир этувчиси.

Құзғалмас z үкі атрофіда айланаётган қаттық жисміндең күй-иляни \bar{F} күчнінг элементар иши екіншінше иши

$$\delta' A = M_z d\varphi \quad (26.8)$$

екіншінше иши

$$A = \begin{cases} M_z d\varphi \\ \vdots \end{cases} \quad (26.9)$$

формула бүйінша топилади.

Бұра ерда $d\varphi$ — z үкі атрофіда жисмнінг элементар айланыш бурчагы, M_z — z үкінга нисбатан \bar{F} күчнінг моменті.

Хусусий қолда, яғни таъсир қилаётган күч потенциал күч бұлса, уннің иши йұлнинг траекториясында бөгөнкі бўлмайди.

Масалан:

а) Материал нүқта оғирлік күчиннің тұла иши:

$$A_{1,2} = P(h_1 - h_2), \quad (26.10)$$

бу ерда P — материал нүқтанинг оғирлігі;

$(h_1 - h_2)$ — нүқтанинг бошланғыч ва кейинги вазиятларивнінг баландлыклари айрмасы.

$h_1 > h_2$ бўлганда $A_{1,2} > 0$ ва $h_1 < h_2$ бўлганда $A_{1,2} < 0$ бўлади.

б) Пружина учи олдинги вазиятидан λ уаунликка чўзилганда, уннің эластиклық күчиннің иши қуйидаги формула билан топилади:

$$A = -\frac{c\lambda^2}{2}, \quad (26.11)$$

бу ерда c — пружинанинг бикрлик коэффициенті.

в) Буровчи моментлилік $m_z = -c\varphi$ өткізу күчиннің иши

$$A = -\frac{c}{2} (\varphi_2^2 - \varphi_1^2), \quad (26.12)$$

бу ерда φ_2, φ_1 — кейинги ва олдинги бурилиш бурчаклари.

Қувват N вақт ичіда ишиннің бажарылиш тезлігінни билдиради ва қуйидаги формула бўйича топилади:

$$N = \frac{\delta' A}{dt} = (\bar{F}, \bar{v}) = F v \cos(\bar{F}, \bar{v}). \quad (26.13)$$

Қувват күч векторининнің тезлік вектори билан скаляр қўпайтмасынга тенг.

Құзғалмас z үкі атрофіда айланаётган қаттық жисміндең таъсир эттирилган күчиннің қувваты қуйидаги формуладан топилади:

$$N = M_z \omega = M_z \frac{n\pi}{80}, \quad (26.14)$$

бу ерда M_z — айланыш z үкінга нисбатан жисміндең күйилган күчден олинган момент, $\omega = \frac{n\pi}{80}$ айланыш бурчак тезлігі.

Буровчи момент құйыдаги формула билан ҳисобланады:

$$M^{(бұр)} = 71620 \frac{N}{n} \cdot \kappa I \cdot c.m, \quad (26,15)$$

бу ерда n — бир минутдаги айланиш сони.

Қувват от күчи, $\frac{\kappa I m}{сек}$, әргесек, жоул сек, ватт ва ишоят киловатт билан үлчамады.

Бир хил бирликдеги қувваттның иккинчи хил бирликка үргазиш учун құйыдаги жадвалдан фойдаланылады:

$$1 \text{ ватт} = 10^7 \text{ эрг/сек} = 1 \frac{\text{жоул}}{\text{сек}} = 0,102 \frac{\kappa I m}{\text{сек}};$$

$$1 \text{ киловатт} = 10^3 \text{ ватт} = 10^{10} \text{ эрг/сек} = 102 \frac{\kappa I m}{\text{сек}},$$

$$1 \frac{\kappa I m}{\text{сек}} = 9,81 \text{ ватт};$$

$$1 \text{ от күчи} = 75 \frac{\kappa I m}{\text{сек}} = 0,736 \text{ киловатт}.$$

Фойдалы ишинші инга ёки фойдалы қувваттың қувватта ишебаты фойдалы иш коэффициенті (ф. и. к.) деб айтылады, яғни

$$\left. \begin{aligned} \eta &= \frac{A_{\Phi}}{A_x}, \\ \eta &= \frac{N_{\Phi}}{N_x}. \end{aligned} \right\} \quad (26,16)$$

$A_{\Phi} < A_x$ ёки $N_{\Phi} \leq N_x$ бүлгани учун $\eta \leq 1$ бўлади.

27-§. Иш ва қувватга оид масалаларни ечишга доир методик кўрсатмалар

Иши топишда құйыдаги ҳолларни тафовут қилиш керак:

1. Ўзармас күч таъсирида нүқта түгри чизиқли ҳаракат қиласынан ҳолда $A = \pm F \cdot s$ формула (бу ерда s — нүқта босиб ўтган йул) ёки $A = F \cdot s \cos z$ формула қулланылади (бу ерда z — күч билан нүқта ҳаракат қиласынан түғри чизиқ орасидағи бурчак).

2. Масофа функцияси булган күч таъсирида нүқта түгри чизиқли ҳаракатда булган ҳолда (26,6) формула қулланылади, агар x үқини нүқта траекторияси бўйича йўналтирасак, у формула құйыдагича булади:

$$A = \int_{x_0}^x X dx,$$

3. Микдори ва Ағналишин ўзгармас күч таъсирида нүқта эгри чизиқли ҳаракат қилса, у ҳолда (26,6) формулани қуллаш мумкин.

Некинчи ва учинчи ҳолларда ҳамма вақт күч функциясын

U булади, демак, ишни ҳисоблашда $A = \int dU = U - U_0$ формуладан фойдаланиш мумкин ($P = U - U_0$). Бунда албатта олдин күч функциясын U ни топиш керак.

4. Күч таъсири этирилган нүқта координаталарининг функцияси бўлган күч таъсиридаги эгри чизиқли ҳаракат. Бу ҳолда (26,6) формуладан фойдаланилади.

5. Ўзгармас момент ёки айланши бурчагининг функцияси бўлган момент таъсирида қаттиқ жисемининг айланма ҳаракати; бу ҳолда ишни ҳисоблаш учун (26,9) формула қулланилади.

Кувватини ҳисоблашда масала характеристига қараб, яъни күч қўйилган нүқта тўғри чизиқли ёки эгри чизиқли ҳаракат қилса, (26,13) формуладан (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 760, 764- масалалар), қаттиқ жисемининг айланма ҳаракати бўлганда (26,14) формуладан (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 771, 772, 765- масалалар) фойдаланилади.

6. Бу параграфга оид масалаларни асосий уч типга булиш мумкин:

а) нүқта ҳаракати тўғри чизиқли бўлган масалаларга, бунга күч ўзгармас бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 756—764, 766- масалалар; таъсири қилаётган күч нүқтанинг вазиятига боғлиқ бўлганда 768, 769- масалалар ва потенциал энергияни топиш учун И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 784—790- масалалар киради;

б) нүқта ҳаракати эгри чизиқли бўлган масалаларга, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 770; 788- масалалар киради;

в) қаттиқ жисемининг ҳаракати кўзғалмас ўқ атрофида айланма бўлган масалаларга, буига И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 755, 765, 767, 771, 772- масалалар киради (буларда айлантирувчи момент ўзгармас).

28-§. Масалалар

22- масала. 5000 m^3 сувни 3 м баландликка кўстариш учун, двигателининг қуввати 2 от кучи га эга бўлган насос ўринатилган. Агар насоснинг фойдали иш коеффициенти 0,8 бўлса, шу ишни бажариш учун қанча вақт керак булади?

Ечиш. $A = F \cdot h$ формулага асоссан сувни кутариш учун сарф бўлган ишни топамиз:

$$A = 5000 \cdot 10^3 \cdot 3 = 15 \cdot 10^6 \text{ кН} \cdot \text{м}.$$

Двигателнинг фойдали қувватини топамиз:

$$N_{\Phi} = 2 \cdot 75 \cdot 0,8 = 120 \frac{\text{кГм}}{\text{сек}},$$

демак, насос ҳар секундига 120 кГм иш бажарар э ан.

Қанча вақтда A_{Φ} ишни бажаришини топамиз:

$$120 t = A_{\Phi} \text{ ёки } t = \frac{A_{\Phi}}{120} = \frac{15 \cdot 10^4}{120} \text{ сек}$$

ёки $t = 35 \text{ соат } 43 \text{ мин } 20 \text{ сек.}$

23- масала. Оғирлиги 200 кГ бўлган болғани 0,75 м ба-
ландинка бир минутда 84 марта кўтарадиган машинанинг
кувати от кучи ва киловатт билан ҳисобланиса, қанча булади?

Машинанинг фойдали иш коэффициенти 0,7.

Ечиш. Болғани бир марта кўтариш учун машина сарф қи-
ладиган фойдали ишни (26,10) формуладан топамиз:

$$A_{\Phi}^* = P \cdot h = 200 \cdot 0,75 = 150 \text{ кГм}. \quad (1)$$

Демак, бир минутда, яъни 60 секундда сарф қилған фой-
дали иш

$$A_{\Phi} = A_{\Phi}^* \cdot n = 150 \cdot 84 = 12600 \text{ кГм}. \quad (1')$$

Машинанинг фойдали қувватини (26,13) формулага биноан
топамиз:

$$N_{\Phi} = \frac{A_{\Phi}}{t} = \frac{12600}{60} = 210 \frac{\text{кГм}}{\text{сек}}. \quad (2)$$

(26,16) формулага асосан машинанинг ҳақиқий қувватини
топамиз:

$$N_x = \frac{N_{\Phi}}{\eta} = \frac{210}{0,7} = 300 \frac{\text{кГм}}{\text{сек}}$$

ёки от кучи ҳисобида.

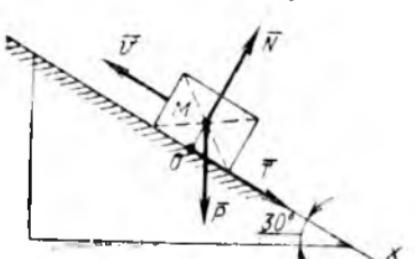
$$N_x = \frac{300}{75} = 4 \text{ от кучи},$$

киловатт ҳисобида:

$$N_x = 0,736 \cdot 4 = 2,94 \text{ квт.}$$

24- масала. Оғирлиги 20 кГ бўлган юкни қия текислик
бўйлаб 6 м масоғага чиқариш учун сарф бўладиган иш ҳи-
собланисин. Горизонт билан текислик уртасидаги бурчак
 30° га ва ишқаланиш коэффи-
циенти 0,1 га teng (27- шакл).

Ечиш. Қия текисликда ха-
ракат қилаётган жисмга оғир-

27- шакл.

лик кучи P ишқаланиш кучи T ва нормал реакция кучи N таъсири қиласди. N реакция кучи ҳаракат йўналишига тик бўлгани учун иш бажармайди.

Оғирлик кучи P нинг бажарган ишини (26,10) формуладан топамиз:

$$A_1 = P \cdot h = P \cdot s \cdot \cos 120^\circ = -20 \cdot 6 \cdot \frac{1}{2} = -60 \text{ кГм.} \quad (1)$$

Ишқаланиш кучи T нинг иши:

$$A_2 = -kNs. \quad (2)$$

Оу ўқидаги проекциялар мувозанат тенгламасидан таянчга бўлган нормал босим N ни топамиз:

$$\sum_{i=1}^3 Y_i = N - P \cos 30^\circ = 0,$$

бундан

$$N = P \cos 30^\circ = 20 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} = 10\sqrt{3} \text{ кГ.}$$

шунинг учун

$$A_2 = -0,01 \cdot 10 \cdot \sqrt{3} \cdot 6 = -0,173 \cdot 6 = -1,04 \text{ кГм.} \quad (4)$$

Тула бажарилган иш бу кучлар бажарган ишларнинг йиғин-дисига тенг.

$$A = A_1 + A_2 = -60 - 1,04 = -61,04 \text{ кГм} \quad (5)$$

ёки жоул ҳисобида

$$A = -61,04 : 0,102 = -598 \text{ ж.}$$

25- масала. Декарт координата ўқларидаги проекциялари $X = 2x + y$; $Y = x + z^2$; $Z = 2yz + 1$ га тенг. Куч материал нуқтага таъсири әтсан. Нуқта $M(1; 2; 3)$ вазиятдан $M_1(2; 3; 4)$ вазиятга кўчишида шу кучнинг бажарган иши топилсин (куч n , координаталар см ҳисобида).

Ечиш. Олдин кучнинг потенциал эканligини текширамиз: бунинг учун хусусий ҳосилаларни топамиз:

$$\frac{\partial X}{\partial y} = 1; \frac{\partial Y}{\partial x} = 1; \frac{\partial Y}{\partial z} = 2z; \frac{\partial Z}{\partial y} = 2z; \frac{\partial Z}{\partial x} = 0; \frac{\partial X}{\partial z} = 0.$$

Бундан $\frac{\partial X}{\partial y} = \frac{\partial Y}{\partial x}$; $\frac{\partial Y}{\partial z} = \frac{\partial Z}{\partial y}$; $\frac{\partial Z}{\partial x} = \frac{\partial X}{\partial z}$ экан.

Куч потенциалли бўлиш масала шартини қаноатлантиради, демак куч потенциал экан. Кучнинг элементар иши потенциал функциянинг тула дифференциалига тенг, яъни $dU = dA$

Элементар ишни $dA = X dx + Y dy + Z dz$ формулага X, Y, Z қийматларин қўйиб топамиз:

$$dA = (2x + y) dx + (x + z^2) dy + (2z + 1) dz = 2x dx + y dx + \\ + x dy + z^2 dy + 2z dz + dz.$$

Бу ифода тұла дифференциал бўлади:

$$dA = d(x^2) + d(xy) + d(yz^2) + dz = d(x^2 + xy + yz^2 + z).$$

Демак,

$$dU = d(x^2 + xy + yz^2 + z).$$

Буни интеграласак, $U = x^2 + xy + yz^2 + z + c$ келиб чиқади. M_0 ва M_1 нүкталарда U функциясининг қийматлари:

$$U_0 = 1 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 3^2 + 3 + c = 24 + c,$$

$$U_1 = 2^2 + 2 \cdot 3 + 3 \cdot 4^2 + 4 + c = 62 + c \text{ га тенг.}$$

Демак, излангаётган иш $A = U_1 - U_0 = 62 - 24 = 38 \text{ н.см}$ га тенг.

29-§. Материал нүқта кинетик энергиясининг теоремаси

Нүқта массасининг уннит тәэлиги квадратига кўпайт-масининг ярмига тенг катталык материал нүқтанинг кинетик энергияси дейилади:

$$T = \frac{mv^2}{2}. \quad (29.1)$$

Кинетик энергия ҳамма вакт мусбат бўлади ва k/m да ўлчанади.

Кинетик энергия материал нүқта ҳаракатини ўлчайдиган ўлчамларидан биридир.

Материал нүқта кинетик энергиясининг теоремасини учтурда ифодалаш мумкин:

$$1) d\left(\frac{mv^2}{2}\right) = F \cdot ds \cos (\vec{F}, \vec{dr}) = \delta' A, \quad (29.2)$$

яъни материали нүқта кинетик энергиясининг дифференциали материал нүқтага таъсир этувчи кучнинг элементар ишига тенг.

$$2) \frac{d}{dt} \left(\frac{mv^2}{2} \right) = \frac{dA}{dt} = N, \quad (29.3)$$

яъни материал нүқта кинетик энергиясининг вактга нисбатан ҳосилласи материал нүқтага таъсир этувчи кучнинг қувватига тенг.

$$3) \frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = A, \quad (29.4)$$

яғынан материал нүктә кинетик энергиясыннан босиб үтпилген маңлым шулдағы узгариши үнга таъсир эттирилген күчнінг шу үүлда бажарған тұла ишига тенг.

Материал нүктә бир неча күн таъсир қылса (29,2), (29,3), (29,4) тенгламаларнаның үнг томоны күчлар тенг таъсир әтувчинине иши ёки қувватине ифодалайды.

Материал нүктә ҳаракати түгри чизиқти бүлгап ҳолда Ox үқини шу ҳаракат түгри чизиги буйлаб йұналтирамыз, у вақтда

$$d\left(\frac{mv^2}{2}\right) = X dx \quad (29,5)$$

ёки

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = \int_{(M)}^{(M)} X dx. \quad (29,6)$$

бұлади.

Бу ерда $X = \pm F$, бу ҳол учун F ҳамма күчларнаның тенг таъсир әтувчиші.

$F = \text{const}$ бүлгап ҳолда интегрални интеграллаймиз, у вақтда

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = \pm F \cdot s, \quad (29,1)$$

бу ерда s — нүктаның босиб үтгав йулы.

Материал нүктә ҳаракати әркін бүлмаганда қүйндагиларни назарға олиш керак:

1) нүктага стационар бөгләнешінде құйылған булсии (нүктә абсолют силик сирт ёки чизик устида ҳаракат қылсив). Бу ҳолда бөгләнеш реакция күчи тенгламасы кирмайды, чünki реакция күчи нүктә траекториясыннан нормали буйлаб йұналған, демек, уннан иши нолға тенг;

2) ишқаланыш күчиниң ұсисбага олиш түгри келса, у вақтда кинетик энергия тенгламаларына ишқаланыш күчининг ё иши, ё қуввати киради.

30- §. Кинетик энергия теоремасыга оид масалаларни ечишке доир методик мұрсатмалар

Материал нүктә кинетик энергиясыннан үзгариш теоремасы ёрдамы билан ечиладын масалаларни қүйндаги тартибда ечиш тавсия этилады:

1. Координатта үқтари системасин тайлаб олиш керак.
2. Материал нүктага таъсир эттирилген күчларни, яғни берилген күчларни ва реакция күчларини белгилаб олиш керак.
3. Материал нүктага таъсир эттирилген күчларнаның нүктә күчненде бажарған ишлариниң инцидансини тоғиб олиш керак.

4. Материал нүктанинг бошланғыч вазияттың өзінен көрсеткіштің көмекшілігінде кинетик энергияларни топиб олиш керак.

5. Юқоридан топылган қийматтарни кинетик энергиянынг узгарыш теоремасыннан формуласында қойып изланаётгандай номаълумий топиши керак.

Бу параграфта онд масалаларни құйылады ассоциялардың иккеге тиңгі ажратылыш мүмкін:

1. Кинетик энергия теоремасында ассоциялардың ечиладыгандай, түгрік чиэзкілі ҳаракаттады материал нүктеге онд масалалар.

2. Кинетик энергия теоремасында ассоциялардың ечиладыгандай, әгри чиэзкілі ҳаракаттады материал нүктеге онд масалалар.

Будан ташқары, бириңиң тиңгі кірган масалаларни үчтә группага ажратылыш мүмкін:

а) материал нүктеге таъсир эттирилген күч (ёки күчларнан тенг таъсир эттувхиси) үзгартылма, яғни $\vec{X} = \text{const}$ болған масалалар. Бу ерда X – күчнинг (ёки күчлар тенг таъсир эттувхисининг) нүкте траекториясы бүйніча йуналғырылған Ox үқидеги проекциясы. Бу ҳолда (29,7) формула құлланылады;

б) материал нүктеге таъсир эттирилген күч (ёки күчларнан тенг таъсир эттувхиси) масофа (нүкте абсциссасы) функциясы, яғни $x = f(t)$ бүлған масалалар.

Бу ҳолда (29,6) теңглама $\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = \int_{x_0}^x f(x)dx = \varphi(x)$ бүллады.

Бу теңглама тезлик билан масофа x нинг орасындағы мұносабатты берады ва v тезлик маълум бүлғанда x масофаға топиши ёки x масофа маълум бүлғанда v тезликни топиши имконияттандырылады;

в) материал нүктеге таъсир қилаётгандай күч (ёки күчларнан тенг таъсир эттувхиси) тезликкіншілдегі функциясы, яғни $X = f(v)$ бүлған масалалар.

Бу ҳолда кинетик энергия теоремасыннан (29,2) дифференциал формуласы құлланылады.

Шундай эслятиб үтиш керакки, баъзын бир масалаларни ечишда кинетик энергия теоремасы билан ҳаракат миқдори теоремасының комбинация қылымында ечиш керак бүллады. Бу материал нүктеге таъсир эттувхиси күч үзгартылма бүлған ҳолларга (И. В. Мешчерский „Назарий механиканын масалалар түплами“ китобидаги 678, 775, 776, 779- масалалар) ёки күч тезлик функциясы бүлған ҳолларга (И. В. Мешчерский „Назарий механиканын масалалар түплами“ китобидаги 678, 689, 693, 696- масалалар) ва үндандан ташқары нақтын ҳам топиши керак бүлған масалаларга онд.

Ҳаракат вақттан топиши учун ҳаракат миқдори, теоремасында үтгандай жүйелі топиши учун кинетик энергия теоремасы құлланылады, құлай булаты.

Іккінчи тиңгі кірган масалаларни иккеге группага ажратылыш мүмкін:

а) Материал нүктага таъсир қилаётгап кучнинг миқдори ва йўналиши ўзгармас бўлган групага.

Бу ҳолда кинетик энергия теоремасининг (29.4) формуласи кўлланилади.

б) Материал нүктага таъсир қилаётгап куч нүкта вазиятининг (нүкта координаталарининг) функцияси бўлган группа.

Бу ҳолда кинетик энергия теоремаси функцияси куч бўлган ҳолдагина ечилади.

Бу вақтда кинетик энергиянинг теоремасини чекли, яъни

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = A = U_1 - U_0$$

формуласи кўрининида қўллаш мумкин.

6. Материал нүкта кинетик энергиянинг ўзгариш теоремасига тааллуқли масалаларни қўйидаги типларга ажратиш мумкин:

а) ҳаракат тўғри чизиқли бўлган масалаларга; куч ўзгармас бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 773, 774, 777, 781, 805- масалалар; куч нүкта ҳолатига боғлиқ бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 699, 785—787, 793—796- масалалар ва куч нүкта тезлигига боғлиқ бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 687, 689, 693, 695, 696, 782- масалалар киради;

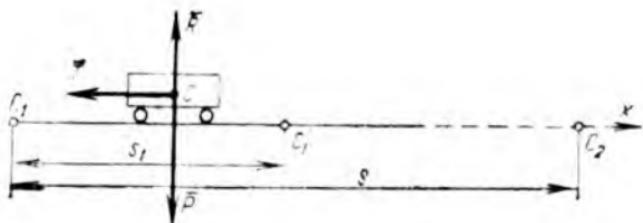
б) ҳаракат эгри чизиқти бўлган масалаларга; бунга куч ўзгармас бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 783- масала, куч нүкта вазиятига боғлиқ бўлганда И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 788- масала киради.

81- §. Масалалар

26- масала. Темир йўл платформасининг оғирлиги 6 кн бўлиб, ўқларнинг ишқаланиши натижасида пайдо бўладиган қаршилик кучи 15 н тенг. Ишчи 25 н босим билан тинч турган платформага тиравиб, уни шаради ва тўғри чизиқли горизонтал йўлда юргизади. 20 м йўл ўтгандан кейин ишчи платформани қўйиб юборади. Ҳаво қаршилигини ва ғиддиракларининг темир йўлга ишқаланиш қаршилигини ҳисобга олмай, платформа ҳаракати вақтидаги энг катта φ_{\max} тезлик ва платформа босиб утган ҳамма с йўл ҳисоблансин (28- шакл).

Ечиш. Платформани бутун массаси C оғирлик марказига жойланган материал нүкта леб қараймиз (28- шакл). x ўқини рельс бўйлаб ҳаракат томонига йўналтирамиз ва ҳаракат бошлиниш олдида C нүкта турган C_1 нүкташи x ни ҳисоблаш боши учун оламиз.

Платформа бошлинигич $\varphi_0 = 0$ тезликсиз ҳаракат қила бошлигандан кейин яна тезлигини йўқотиб, охирида тухтайди,

28- шакл.

яъни охирги тезлиги $v_1 = 0$ ҳам иолга тенг, шу сабабли кучнинг бажарган иши иолга тенг,

$$\frac{mv_1^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = A,$$

яъни

$$v_1 = v_0 = 0$$

бўлгани учун

$$A = 0.$$

Платформага қўйилган актив куч $s_1 = 20$ м ўйл давомида иш бажаради, қаршилик кучи бўлса, бутун s ўйл давомида таъсир қиласди, шунинг учун

$$A = 25 \cdot s_1 - 15 \cdot s = 0,$$

бундан

$$s = \frac{25 \cdot s_1}{15} = \frac{25 \cdot 20}{15} = \frac{100}{3} = 33 \frac{1}{3} \text{ м.}$$

Платформанинг энг катта тезлигини (29,4) формуладан тоғамиз. Йиши платформани қўйиб юбориш вақтида энг катта тезлик булади. Шу йулда кучларнинг бажарган иши A_1 :

$$\frac{mv_{\max}^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = A_1,$$

$$A_1 = (25 - 15) \cdot s_1 = 10 \cdot 20 = 200 \text{ н.м}$$

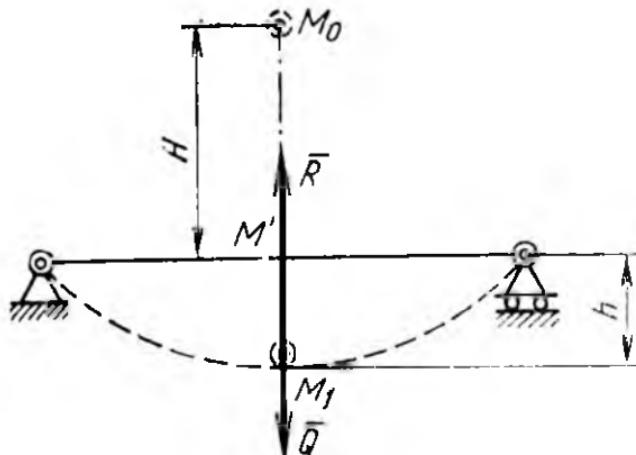
$v_0 = 0$ бўлгани учун

$$\frac{mv_{\max}^2}{2} = A_1 \text{ ёки } \frac{6000 v_{\max}^2}{2 \cdot 9,81} = 200,$$

бундан

$$v_{\max} = \sqrt{\frac{200 \cdot 2 \cdot 9,81}{6000}} \approx 0,808 \text{ м/сек.}$$

27- масала. Уртасига Q юк қўйилган балканинг статик эглиси 2 м/га тенг. Балканинг массаси ҳисобга олинмагандан, унинг мана шу иккى ҳолда максимал эглишини қанча булади: 1) Q юк эгилмаган балкага қўйилганда ва бошланғич тезликсиз қўйиб юборилганда; 2) Q юк эгилмаган балканинг уртасига 10 см баландликдан бошланғич тезликсиз тушганда.

29- шакл.

Масаланинг ечишида балканинг юкка кўрсатадиган таъсир кучини унинг эгилишига пропорционал деб ҳисоблаш керак (29- шакл).

Ечиши. М юкка 1) M_0 вазиятдан M_1 (балканинг энг катта эгилишига мос бўлган) вазиятгача кўчишида, яъни $H + h$ га кўчишида ҳамма вақт юкнинг оғирлик кучи Q ; 2) балканинг эластик деформациясига мос булган фақат h — масофага кўчишидагина юкка балканинг эластик реакция R кучи таъсир қиласди.

Масаланинг ечиши учун кинетик энергия узгариш теоремасининг (29,4) формуласидан фойдаланамиз. Бу масалада бошлиничи M ҳолатида булгандай юк тезлиги v_0 ва кейинги M_1 ҳолатида (балканинг максимал эгилган ҳолатида) бўлгандай юк тезлиги v_1 лар нолга тенг, яъни $v_0 = v_1 = 0$. Бундан, юк $H + h$ масофага кўчганда унинг кинетик энергиясининг узгаришини нолга тенг бўлади. Демак, шу $H + h$ масофага кўчишида юкка кўйилган ҳамма кучларининг бажарган ишларининг йигинидини нолга тенг; Q юк оғирлик кучи $M_0 M_1 = H + h$ кўчишида ва балканинг эластиклик реакция R кучи $M_1 M' = h$ кўчишида иш бажаради, демак,

$$A = Q(H + h) - R \cdot h = 0. \quad (1)$$

Балканинг эластиклик кучининг иши (26,11) формулаига асоссан:

$$Rh = -\frac{ch^2}{2}. \quad (2)$$

Балканинг бикрлик коэффициенти c масаланинг шартидан топилади.

Эластик балка устига қўйилган юкнинг тебраниши тўхтаганидан кейин мувозанатда турганида балканнинг эластиклик кучи юкнинг оғирлик кучига тенг.

$$Q = cx \quad (3)$$

формуладан c ни топамиш:

$$c = \frac{Q}{x}.$$

Бу ҳолда

$$x = f = 2\text{мм},$$

бундай

$$c = \frac{Q}{f}. \quad (4)$$

Демак, балканнинг энг катта өгилишида балканнинг эластик кучи бажарган иш

$$Rh = \frac{Qh^3}{2f} \quad (5)$$

га тенг бўлади.

(5) ни (1) га қўйсак:

$$A = Q(H + h) - \frac{Qh^3}{2f} \quad (6)$$

ёки

$$h^3 - 2fh - 2fH = 0 \quad (7)$$

бўлади.

Бу квадрат тенгламани балканнинг номаълум энг катта h өгилишига иисбатан ечиб, h ни топамиш:

$$h = f + \sqrt{f^2 + 2fH} = 2 + \sqrt{4 + 2 \cdot 2 \cdot 100} = 22,1 \text{ м.м.}$$

Тенгламани ечишда мусбат ишорасигина одинади, агар манфиий ишора олинса, балканнинг өгилиши h манфиий бўлади, бундай ҳол бўлиши мумкин эмас;

юк өгилмаган балка устига бошлангич тезликсиз қўйилганда, юкнинг тушиш баландлиги H нолга тенг. Бу қийматни квадрат тенгламага қўйсак:

$$h = f + \sqrt{f^2 + 2f \cdot 0} = f + f = 2 + 2 = 4 \text{ м.м}$$

бўлади.

28- масала. Оғирлик кучининг таъсирида булмаган m масали иуқта қаршилик кучи $F = kx$ ти булган мухитда v_0 м/сек тезлик билан ҳаракат қила бошлади.

Бу ерда v — иуқтанинг тезлиги, k — узгармас мусбат коэффициент.

Иуқта қаерда ва қачон тухташи топилсин.

Ечиш. Бу масалани ҳаракат миқдори теоремасини ва кинетик энергия теоремасини биргаликда қуллаб өчамиш.

Нуқтанинг бошланғыч ҳолатини координатта боши учун қа-
бул қилиб x үкими ҳаракат томонига йынаптирамиз. Күчнинг
 x ўқдаги проекциясими топамиз:

$$X = -F = -k \sqrt{v}.$$

Ҳаракат миқдори теоремасининг ва кинетик энергия тео-
ремасининг дифференциал шаклидан фойдалансак:

$$d(mv) = Xdt = -k \sqrt{v} dt \quad (1)$$

ва

$$d\left(\frac{mv^2}{2}\right) = Xdx = -k \sqrt{v} dx \quad (2)$$

бўлади ёки ўзгарувчиларни ажратсак:

$$m \frac{dv}{\sqrt{v}} = -k dt, \quad (3)$$

$$mv dv = -k \sqrt{v} dx$$

ёки

$$m \sqrt{v} dv = -k dx. \quad (4)$$

(3) ва (4) тенгламаларни интеграллаймиз:

$$m \int_{v_0}^v \frac{dv}{\sqrt{v}} = -k \int_0^t dt, \quad (5)$$

$$m \int_{v_0}^v \sqrt{v} dv = -k \int_0^x dx \quad (6)$$

ёки

$$2m \sqrt{v} \Big|_{v_0}^v = -kt \Big|_0^t, \quad (5')$$

$$\frac{2}{3} mv \sqrt{v} \Big|_{v_0}^v = -kx \Big|_0^x. \quad (6')$$

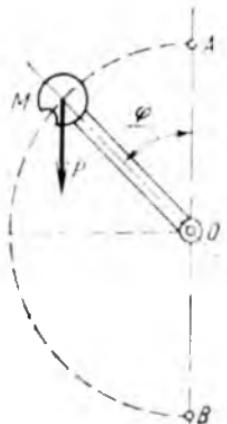
(5') ва (6') ларда $v = 0$ десак (чунки нуқта 1 ўхтаганда тез-
лиги нолга тенг):

$$-2m \sqrt{v_0} = -kt \quad \text{ва} \quad -\frac{2}{3} mv_0 \sqrt{v_0} = -ks,$$

булардан

$$t = 2 \frac{m}{k} \sqrt{v_0} \text{ сек}, \quad (7)$$

$$s = \frac{2}{3} \frac{m}{k} v_0 \sqrt{v_0} \text{ м.} \quad (8)$$

30- шакл.

29- масала. Материални зарба билан синаяш учун ишилатыладиган асбобининг асосий қисеми M пұлат құймадан иборат булиб, у қозғалмас O уқ атрофида деярлы инициалтансаң айданадиган стержень үчи-га биректирилтән. Стерженинг оғирлігінін изарга олмай, M құймани материал нүкта деб ҳисоблаймиз; масофа $MO = 0,981$ м. Шу нүкта әнг жөкөрги A ҳолатдан и-хоятда кичик бошланғыч тезлик билан тушиб, әнг пастки B ҳолатта келганды уннег тезлиги v инег қанча бўлиши аниқланасин (30- шакл).

Ечиш. Шулаг құйманинг оғирлігіні P билди, массасини m билан белгилаймиз. У вақтда кинетик энергия теоремасининг (29,4) формуласидан фойдаланиб, құйидағыны ёзиш мүмкін:

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mc^2}{2} = P \cdot AB.$$

Бу ерда AB — пұлат құйма оғирлік марказининг вертикаль күчиши баландлігі ва у иккі радиуста тен, яъни $AB =$

$2 \cdot 0,981$ м. Құйма биректирилтән стерженинг реакция күчини ҳар қандай ҳолатда құйманинг элементар күчининг тик булғани учун у стержень реакция күчининг шири нолга тен. Бошланғыч тезлик v_0 нолга тенглігини аҳамиятта олсак:

$$\frac{mv^2}{2} = P \cdot AB$$

бўлади
ёки

$$\frac{Pv^2}{2g} = P \cdot AB \text{ ёки } v^2 = 2g \cdot AB = 2 \cdot 9,81 \cdot 2 \cdot 0,981,$$

буидан

$$v = \sqrt{2^2 \cdot 0,981^2 \cdot 10} = 1,962 \sqrt{10} = 6,2 \text{ м/сек},$$

$$v = 6,2 \text{ м/сек.}$$

Құйма B нүктага келганды, яъни әнг пастки ҳолатта гушганда уннег тезлиги 6,2 м/сек та тенг бўлар экан.

ЭРКСИЗ МАТЕРИАЛ НУҚТАНИНГ ҲАРАКАТИ. ДАЛАМБЕР ПРИНЦИПИ ВА МАТЕРИАЛ НУҚТАНИНГ НИСБИЙ ҲАРАКАТИ

**32-§. Эрксиз материал нуқтанинг ҳаракати.
Эрксиз материал нуқтанинг ҳаракат
дифференциал тенгламаси**

Күзғалмас силлиқ сирт устида ҳаракатланувчи эрксиз материал нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламалари Лагранж формуласи асосида қуйидагича булади:

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = X + i \cdot \frac{\partial f}{\partial x}, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = Y + i \cdot \frac{\partial f}{\partial y}, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = Z + i \cdot \frac{\partial f}{\partial z}. \end{array} \right\} \quad (32,1)$$

бу ерда $i = \frac{N}{\Delta f}$ — Лагранж күпайтувчиси.

$$\Delta f = \sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial z}\right)^2};$$

$f(x, y, z) = 0$ — нуқта ҳаракат қилаётган сиртнинг тенгламаси
ёки боғланиш тенгламаси;

N — нормал реакция кучи.

Күзғалмас, силлиқ бўлмаган сирт устида ҳаракат қилувчи эрксиз материал нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламалари қуйидагича булади:

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = X + i \cdot \frac{\partial f}{\partial x} - R \frac{v_x}{v}, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = Y + i \cdot \frac{\partial f}{\partial y} - R \frac{v_y}{v}, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = Z + i \cdot \frac{\partial f}{\partial z} - R \frac{v_z}{v}, \end{array} \right\} \quad (32,2)$$

бу ерда $R = kN$ — ишқаланиш кучи;

k — динамик ишқаланиш коэффициенти,

$$v_x = \frac{dx}{dt}, \quad v_y = \frac{dy}{dt}, \quad v_z = \frac{dz}{dt}.$$

Бу ҳолда кинетик энергия ўзгариш теоремасининг тенгламаси қуйидагича булади:

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = \int_0^s F \cos \varphi \cdot ds - \int_0^s R ds, \quad (32,3)$$

бұ өрда $R = kN$ — ишқаланиш күчи; $\varphi = (\bar{F}, \bar{dr})$. Бу параграфта Н. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түпнама“ китобидаги 645, 820, 824- масалалар киради.

33- §. Эрксиз материал нүқта ҳаракатына оид масалаларни ечишга доир методик күрсатмалар

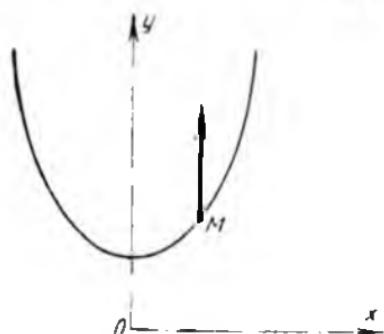
Бұ қысметте таалуқлы масалаларни құйидаги тартибда ечиш керак:

1. Координата үқлары системаси таңладаб олшиади.
2. Нүктаны боғланишдан озод қилиб, реакция күчини киритиб, нүктага таъсир қылаётгап ҳамма күчларинің схемасынн түзіб олши керак.
3. Нүқта учун (32,1) ёки (32,2) га мувофиқ тенгламаларниң ва боғланиш тенгламасынн түзіб, улардан изданаётгап номаълумни топылады.

34- §. Масалалар

30- масала. Массасы m бұлған нүқта

$$y = \frac{a}{2} \left(e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}} \right) = a \operatorname{ch} \frac{x}{a}$$

31- шакт.

занжир чизиқда Oy үққа параллел бұлған итарувчи күч таъсирида ҳаракат қиласы, бу күч Ox үқдан йўналған булиб, k түг. $t = 0$ бұлған пайтда $x = 1 \text{ м}$, $\dot{x} = m/\text{сек}$, $\ddot{x} = 1 \text{ сек}^{-2}$ ва $a = 1 \text{ м}$ бұлғанда нүктаның әгри чизиққа курсатадын боенми N ва уннан ҳаракаты аниқланасын (оғирилік күчи йүқ). Занжир чизиқнанн әгрилік радиусы $\frac{y^2}{a}$ га тенг (31- шакл).

Ечиш. Боғланиш тенгламасын тузамыз:

$$f = \frac{a}{2} \left(e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}} \right) - y = 0. \quad (1)$$

(1) мұносабатдан құйидагиларни топамыз:

$$\begin{aligned} \frac{\partial f}{\partial x} &= \frac{1}{2} \left(e^{\frac{x}{a}} - e^{-\frac{x}{a}} \right), \\ \frac{\partial f}{\partial y} &= 1, \end{aligned}$$

$$\Delta f = \sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2} = \sqrt{\frac{1}{4} \left(e^{\frac{x}{a}} - e^{-\frac{x}{a}}\right)^2 + 1} = \frac{1}{2} \left(e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}}\right) = \frac{1}{a} y. \quad (2)$$

$$a = 1 \text{ бүлганды } \Delta f = y \text{ бүлди.} \quad (3)$$

Бу ҳолат учун (32,1) тенгламани тузамиз.

Масала шарттың күрөштөрінде

$$F = 1 \text{ my}, X = 0, Y = my$$

бүлгани учун

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = \frac{N}{y} \frac{1}{2} (e^x - e^{-x}),$$

$$m \frac{d^2y}{dt^2} = my - \frac{N}{y}. \quad (4)$$

(4) тенгламадан:

$$\frac{N}{y} = my - m\ddot{y},$$

бундан:

$$m\ddot{x} = (my - m\ddot{y}) \frac{1}{2} (e^x - e^{-x})$$

еки

$$\ddot{x} = \frac{1}{2} (y - \ddot{y}) (e^x - e^{-x}), \quad (5)$$

\dot{y} , \ddot{y} ларни топамиз:

$$\dot{y} = \frac{1}{2} (e^x - e^{-x}), \quad (6)$$

$$\ddot{y} = \frac{1}{2} (e^x + e^{-x}),$$

булардан:

$$\ddot{x} = \frac{1}{2} (y - \ddot{y}) (e^x - e^{-x}) = 0,$$

яғни

$$\ddot{x} = 0. \quad (7)$$

(7) ни интеграллаңыз, құйидагиларни ҳосил қиласыңыз:

$$\dot{x} = C_1, \quad x = C_1 t + C_2. \quad (8)$$

Масала шарттың бошланғыч шарттардан фойдаланып C_1 ва C_2 ларни топамиз.

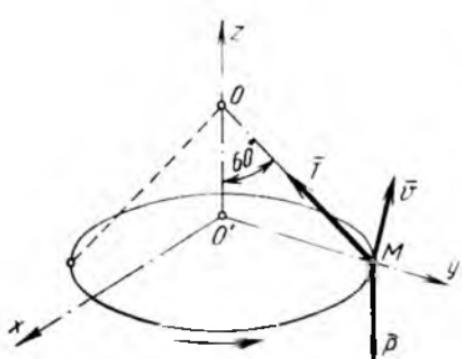
$t = 0$ бүлганды $x = 1 \text{ м}$, $\dot{x} = 1 \text{ м/сек}$, буларни (8) га құйысак

$$C_1 = 1, \quad C_2 = 1.$$

Демек,

$$x = (t + 1) \text{ м}, \quad (9)$$

$$N = my(y - \ddot{y}) = my(y - y) = 0, \quad N = 0. \quad (10)$$

32- шакл.

31- масала. Күзғалмас нүктеге боғланган, узунлиги 30 см бўлган шнга осиб қўйилган 1 кг ли М юк конус шаклидаги маятникни тасвиirlайди, яъни горизонтал текисликда айлана чизади; шу билан баравар ип вертикал билан 60° ли бурчак ташкил қиласди. Юк тезлиги v ва ипдаги тортиш T аниқлансин (32-шакл).

Ечиш. Юкни радиуси R бўлган сфера бўйича айланиши имкон берадиган, M юк боғланган OM ип юкнинг боғланниши бўлади. Юкнинг координаталарини x , y , z лар билан белгилаб, унинг боғланниш тенгламасини тузамиз:

$$x^2 + y^2 + z^2 = l^2$$

еки

$$f(x, y, z) = x^2 + y^2 + z^2 - l^2 = 0.$$

M юк қўзғалмас силлиқ сирт устида ҳаракат қиласди ва $Y=0$, $X=0$, $Z=mg$ бўлғани учун (32,1) тенглама қўйидагича бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} \ddot{mx} = \frac{T_x}{l}, \\ \ddot{my} = \frac{T_y}{l}, \\ \ddot{mz} = mg + \frac{T_z}{l}. \end{array} \right| \quad (2)$$

$$\frac{\partial f}{\partial x} = 2x, \quad \frac{\partial f}{\partial y} = 2y, \quad \frac{\partial f}{\partial z} = 2z$$

Бунда

$$\begin{aligned} \lambda &= \frac{N}{\Delta f} = + \frac{T}{\sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial z}\right)^2}} = \\ &= + \frac{T}{\sqrt{4x^2 + 4y^2 + 4z^2}} = + \frac{T}{2e}. \end{aligned} \quad (3)$$

T нинг олдидағи (+) ишора ўшининг учун олингандык, биз ипнинг реакция кучи ташкил нормал бўйича йўналган деб фарз қиласмиш. Энди (2) дифференциал тенгламаларнинг охиргисига $z=0$, $z=l \cos \alpha$ қийматларни қўйиб, ипнинг реакция (тортиш) кучи T ни топамиз:

$$T = - \frac{mg}{\cos \alpha} = - \frac{mg}{\cos 60^\circ} = - 2mg. \quad (4)$$

T реакция күчі манғай ($-$) ишоралы бўлиб чиқди, бу T реакция ички нормал бўйича (яъни иш маҳкамданган O нуқтага) йўналганинг кўрсатади.

Юкниг тезлигини топиш учун унинг боғланиши тенглама сидан t вақтга нисбатан иккى марта ҳосила одамиз:

$$\ddot{x}^2 + \dot{x}\ddot{x} + \dot{y}^2 + \dot{y}\ddot{y} = 0, \quad (5)$$

вақтга нисбатан \dot{x} ўзгармас, шунинг учун унинг ҳосиласи волга тенг, бу ерда: $\dot{x}^2 + \dot{y}^2 = v^2$. \dot{x} ва \dot{y} ларнинг қийматини (2 дифференциал тенгламалардан топамиз.

Уларга топилган $T = -\frac{mg}{\cos \alpha}$ ни қўйсак, қўйидагилар ҳосил булади:

$$m\ddot{x} = -\frac{mgx}{l \cos \alpha}, \quad m\ddot{y} = -\frac{mgy}{l \cos \alpha};$$

буларни m га кисқартирасак:

$$\ddot{x} = -\frac{gx}{l \cos \alpha},$$

$$\ddot{y} = -\frac{gy}{l \cos \alpha}.$$

Энди буларни (5) га қўймиз:

$$\ddot{x}^2 - \frac{gx^2}{l \cos \alpha} + \dot{y}^2 - \frac{gy^2}{l \cos \alpha} = 0$$

еки

$$\dot{x}^2 + \dot{y}^2 = \frac{g}{l \cos \alpha} (x^2 + y^2),$$

бунда

$$\dot{x}^2 + \dot{y}^2 = v^2, \quad x^2 + y^2 = l^2 \sin^2 \alpha$$

булгани учун

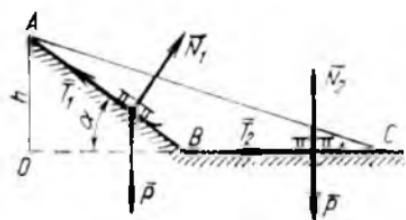
$$v^2 = \frac{gl^2 \sin^2 \alpha}{l \cos \alpha} = \frac{gl \sin^2 \alpha}{\cos \alpha},$$

бундан

$$v = \sqrt{\frac{gl \sin^2 \alpha}{\cos \alpha}} = \sqrt{\frac{980 \cdot 30 \cdot \left(\frac{\sqrt{3}}{2}\right)^2}{\frac{1}{2}}} = 210 \frac{\text{м}}{\text{сек}}.$$

Юкниг тезлиги $v = 210 \frac{\text{м}}{\text{сек}}$ экан.

32- масала. Чана a бурчак остида қия бўлган текисликнинг A нуқтасидан бошланғич тезликсиз чиқиб, шу текисликда AB йўлини ўтади, сунгра горизонтал текисликдаги C нуқтага келиб

33-шакл.

тұхтағын (33-шакл). Ишқаланиш коеффициенті f топилсии; $AB = s_1$ ва $BC = s_2$.

Ечиш. Чананинг тезлиги на С нүқталарда полга тенг бүлгани учун чананинг шу нүқталардаги кинетик энергиясы ҳам полга тенг болады, демек, (32,3) формулага асосаи, чанага таъсир қылаётган ҳамма күчларининг шу ABC үйлесінде бажарған ишларининг йигиндиси полга тенг.

AB үйлесінде бажарылған иш: 1) оғирлик күчи бажарған $P \cdot h = Ps_1 \sin \alpha$ ва 2) ишқаланиш күчи бажарған $-Ts_1$ ишларининг йигиндисидан иборат. Ишқаланиш күчи нормал $N_1 = -P \cos \alpha$ реакция билан ишқаланиш коеффициенті f ның күнайтымасына тенг. Демек, AB үйлесінде ишқаланиш күчининг иші $Pf s_1 \cos \alpha$ га тенг.

Ишқаланиш күчининг горизонтал BC үйлесінде бажарған иши $Pf s_2$ га тенг, чики горизонтал текислиқда нормал N_2 реакция оғирлик күчи P га тенг. Шундағы қилиб, қуйидеги тенглама досыл болады:

$$Ps_1 (\sin \alpha - f \cos \alpha) - Pf s_2 = 0. \quad (1)$$

Бу тенгламадан f ни топамыз:

$$f = \frac{s_1 \sin \alpha}{s_1 \cos \alpha + s_2}. \quad (2)$$

Шаклдан

$$OA = s_1 \sin \alpha, OB = s_1 \cos \alpha \text{ ва } BC = s_2.$$

Буларнинг қийматтарини олдинги (2) тенгламага қўямиз:

$$f = \frac{OA}{OB + BC} = \frac{OA}{OC} = \operatorname{tg}(AC\hat{O}). \quad (3)$$

Бундан $AC\hat{O}$ бурчакнинг ишқаланиш бурчагига тенг эквиваленти куриниб турилди.

35-§. Материал нүқта учун Даламбер принципи

Харакатдаги әркесиз материал нүқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси вектор кўринишда қўйилдагача ёзилади:

$$m\bar{w} = F + \bar{N}, \quad (35,1)$$

бунда F — материал нүқтата таъсир қылаётган (актив) күч;

\bar{N} — бөгланиш реакцияси.

Бу тенгламани қўйилдагича ёзин мумкин:

$$\bar{F} + \bar{N} + (-m\bar{w}) = 0. \quad (35,2)$$

(35,2) тенгликининг охириги ҳади миқдори жиҳатдан нуқта массаси билан тезланишининг кўпайтмасига тенг бўлган ва тезланиш йўнатишига қарама-қарши томонга йўналган қандайдир кучини тасвирлайди. Бу куч инерция кучи деб аталади ва \bar{I} ҳарфи билан белгиланади, яъни

$$\bar{I} = -m\bar{w}. \quad (35,3)$$

Бу ифодадаги белгилашлардан фойдалансак, (35,2) тенглама қўйидаги куринишин олади (34-шакл):

$$\bar{F} + \bar{N} + \bar{I} = 0. \quad (35,4)$$

Демак, материал нуқтага таъсир эттирилган куч, реакция кучи ва инерция кучлари айни онда мувозанатда бўлади (бунга Жаламбер ириициини дейилади).

Шундай қилиб, инерция кучини бошқача йул билан, яъни материал нуқтага таъсир эттирилган кучлар ва реакция кучларининг мувозанатлаштирувчиси сифатида юниш мумкин (34-шакл).

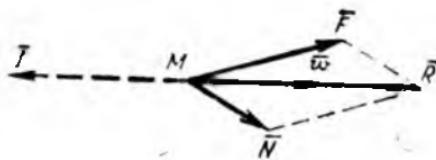
Инерция кучининг Лекарт координатага уқларидаги проекциялари (35,3) тенгламага мувофиқ қўйидагича ифодаланаади:

$$\left. \begin{aligned} I_x &= -m \frac{d^2x}{dt^2}, \\ I_y &= -m \frac{d^2y}{dt^2}, \\ I_z &= -m \frac{d^2z}{dt^2}. \end{aligned} \right| \quad (35,5)$$

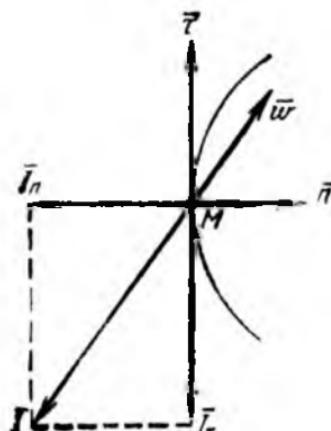
Материал нуқта эгри чизиқли ҳаракат қилганида инерция кучи иккита, яъни бири ҳаракат траекториясига уринма бўлиб йўналган, иккинчиси эса бош нормал бўйлаб йўналган ташкил этувчи кучлар йиғиндисидан иборат бўлади (35-шакл).

Биринчи ташкил этувчи уринма ёки тангенциал инерция кучи дейилади ва \bar{I}_t ҳарфи билан белгиланади. Иккинчи ташкил этувчи нормал инерция куч дейилади ва \bar{I}_n ҳарфи билан белгиланади:

$$\left. \begin{aligned} \bar{I}_t &= -m\bar{w}_t, \\ \bar{I}_n &= -m\bar{w}_n. \end{aligned} \right| \quad (35,6)$$

34- шакл.

35- шакл.

Тангенциал ва нормал инерция күчларининг модули қўйидағича ифодаланади:

$$\left. \begin{array}{l} |\vec{I}_t| = m \left| \frac{dv}{dt} \right|, \\ |\vec{I}_n| = \frac{mv^2}{\rho}. \end{array} \right\} \quad (35.7)$$

Бу инерция күчларининг табиий уқлардаги проекциялари қўйидағича бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} I_t = -m \frac{dv}{dt}, \\ I_n = -\frac{mv^2}{\rho}. \end{array} \right\} \quad (35.8)$$

Материал нуқта радиуси R бўлган айланада бўйлаб ё бурчак тезлик ва ё бурчак тезланиш билан айланма ҳаракат қиласа, тангенциал ва нормал инерция күчларининг модули қўйидағича ифодаланади:

$$\left. \begin{array}{l} |\vec{I}_t| = mR|\dot{\varepsilon}|, \\ |\vec{I}_n| = mR\omega^2. \end{array} \right\} \quad (35.9)$$

Уринма ва нормал уқлардаги проекцияси эса қўйидаги кўринишда бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} I_t = -mR\dot{\varepsilon}, \\ I_n = -mR\omega^2. \end{array} \right\} \quad (35.10)$$

Тангенциал ва нормал инерция күчлари тегишлича тангенциал ва нормал тезланишлар йўналишига қарама-қарши томонга йўналган бўлади.

36-§. Даламбер принципига асосан масалаларни ечишга оид методик кўрсатмалар

Бу вараграфга тегишли масалаларни қўйидаги учта типга ажратиш мумкин:

1. Эрксиз материал нуқта тўғри чизиқли ҳаракат қиладиган ҳолга оид масалалар.

Бу ҳолда, ҳаракат қилаётган нуқта траекториясининг эгрилик радиуси $\rho = \infty$ ва демак, $I_n = \frac{mv^2}{\rho} = 0$ бўлади. Шунинг учун инерция кучи фақат битта тангенциал ташкил этувчидан иборат, яъни

$$I = I_t = mw_t = mw.$$

2. Эрксиз материал нуқта эгри чизиқли тенг ўлчовли ҳаракат қиладиган ҳолга оид масалалар.

Бу ҳолда $v = \text{const}$ бўлгани учун иштанинг тангенциал тезланиши $w_t = \frac{dv}{dt} = 0$, демак, инерция кучи фақат битта нормал ташкил этувчидан иборат бўлади, яъни $I = I_n = \frac{mv^2}{r}$.

3. Эрксиз материал нуқта эрги чизиқли тенг ўлчовли бўлмагаи ҳаракат қиласидиган ҳолга онд масалалар.

Бу ҳолда, Даламбер принципига асосан масала ечишда ҳаракат қиласидиган материал нуқтага иккита: тангенциал I_t ва нормал I_n инерция кучларини қўшиш керак.

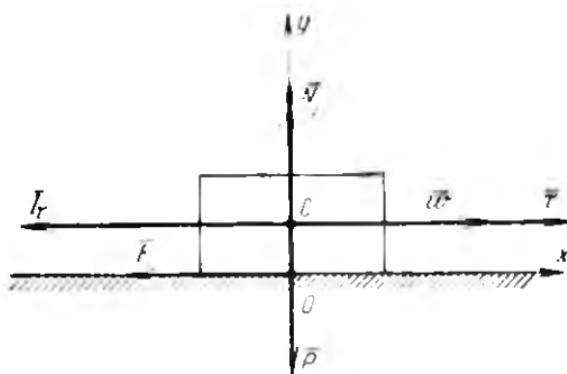
Мувозанат тенгламалари қулай бу иши учун уларни шундай тузиш керакки, бунда ҳар қайси тенгламага бу инерция кучларидан фақат биттаси кирадиган булиши лозим. Бунинг учун координата уқларидан бирини нуқта ҳаракатининг траекториясига урнимга қилиб, иккничисиши эса бош нормал бўйлаб иштадиган тенгламаларни кирди.

Бундай масалада тезлик номаълум бўлса, купнича у тезликни топиш учун материал нуқта кинетик энергиясининг теоремаси қўлланилса осонроқ булади.

Биринчи типга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 637—640-масалалар; иккинчи типга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 646—670-масалалар; учинчи типга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 802, 803, 816—820, 822-масалалар киради.

37- §. Масалалар

33-масала. Оғирлиги P бўлгац оғир жисм горизонтал, гадир-будур текисликда узига боғланган горизонтал арқон ёрдамида a тезланиши билан тортилади. Ишқаланиш коэффициенти f га тенг. Арқонда ҳосил бўлган тортиш кучи топилсин (36-шакл).

36- шакл.

Ечиш. Жисмга таъсир қылаётган күчлар 36-шаклда күрсатилған, унда \bar{P} —оғирлик кучи, \bar{T} —арқоннинг тортиш кучи, \bar{N} —текисликнинг нормал реакцияси ва \bar{F} —нишқаланиш кучи. Жисмга уннинг төзланиши $\bar{\omega}$ га қарама-қарши томонга йўналган \bar{I}_t инерция кучини таъсир эттирамиз. Ҳамма күчларни Ox ва Oy ўқларга проекциялаб, қуйидаги иккита мувозанат тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$\sum_{i=1}^5 X_i = -I_t - F + T = 0, \quad (1)$$

$$\sum_{i=1}^5 Y_i = N - P = 0, \quad (2)$$

бунда

$$I_t = ma = \frac{P}{g} \cdot a, \quad (3)$$

$F = fN$ ёки $N = P$ бўлгани учун

$$F = fP. \quad (4)$$

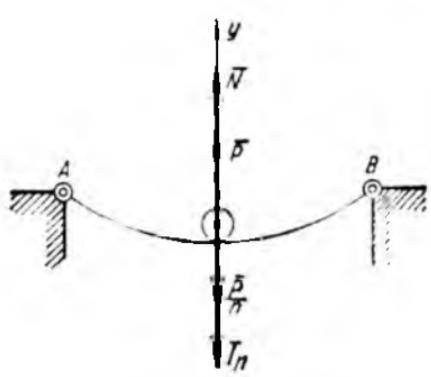
(3) ва (4) ни назарга олиб (1) тенгламани сіскак, қуйидаги ҳосил бўлади:

$$T = I_t + F \quad (5)$$

ёки

$$T = \frac{P}{g} \cdot a + fP = P \left(\frac{a}{g} + f \right). \quad (6)$$

34- масала. Ўй шаклидаги куприкнинг чўққиси уннинг ўртасида бўлиб, шаст томонга йўналган; шу ернинг эгринлик радиуси r га тенг. Куприк уртасига ҳаракат қылмайдиган қилиб қўйилган ва куприк кутариб турга оладиган энг катта юк оғирлиги P га тенг. $\frac{P}{n} (n > 1)$

37- шакл.

оғирликтаги юк куприк синиши учун уннинг устидан қандай энг кичик v тезлик билан ўтиши кераклиги топилсин.

Кўпирк бунда ўз шаклини мутлақо ўзгартиролмайди деб фараз қилинисин (37-шакл).

Ечиш. Юкнинг кўпиркка кўрсатадиган энг катта босими

юк куприкнинг энг пастки нуқтасида булганида ҳосил бўлади, чунки шу нуқтада юкка қўйилган ҳамма күчлар бир вертикаль тугри чизиқ бўйлаб йўналган, куприкни синдирадиган $\left(\frac{P}{n} - P\right)$

куч бұлади. Юкнинг күпrikка күрсатадыган босимини тошиш үчүн Даламбер принципидан фойдаланамиз.

У вақтда күпrikка қўйилған $\left(\frac{P}{n} - P\right)$ куч ва N нормал реақция күчига яна нормал тезланиши ω_n га қарама-қарши тоғонға йуналған $I_n = \frac{P}{ng} \frac{v^2}{r}$ га тенг бўлған нормал инерция кучи қўйнилади.

Ҳамма күчларни вертикал ўққа проекциятаймиз:

$$\sum_{i=1}^4 Y_i = N + P - \frac{P}{n} - I_n = 0.$$

Күпrik синган моментда $N = 0$ деб фараз қилиб, күпrikниң синиш төзлиги v ии топамиз:

$$N = -P + \frac{P}{n} + I_n = 0$$

ёки

$$-P + \frac{P}{n} + \frac{Pv^2}{ng} = 0,$$

бундан

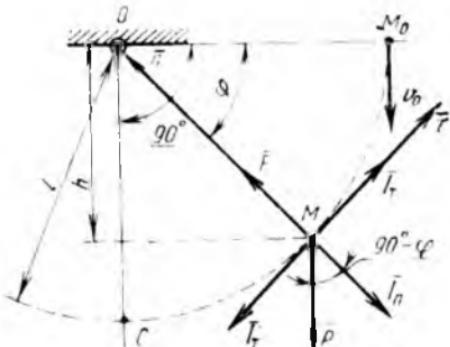
$$v = \sqrt{g(n-1)}.$$

35- масала. Оғирлиги P_n , узуилиги I бўлған математик маятник вертикал вазиятидан 90° бўлған M_0 вазиятига чиқарилиб, унга бошлангич v_0 тезлик берилған (38-шакл). Уни φ бурчак остига ии билан боғлаб, иида ҳосил бўлған тортиш кучи F тошилсин.

Ечиш. Даламбер принципига мувофиқ маятникка қўйилған тўртта куч яъни P — маятникниң оғирлиги, \bar{F} — ишининг тортиш (реакция) кучи, \bar{I}_n — тангенциал инерция куч ва \bar{I}_t — марказдан қочирма (нормал) инерция кучи мувознатда бўлади. Шунинг үчүн бу күчларни n ўққа, яъни траекторияниң норматига проекцияласак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$F - P \cos(90^\circ - \varphi) - I_n = 0. \quad (1)$$

$$I_n = \frac{mv^2}{r} = \frac{mv^2}{\rho},$$

38- шакл.

бүни (1) га құйыб, F ни топамыз:

$$F = P \sin \varphi + \frac{mv^2}{l}. \quad (3)$$

Маятникнинг тезлігі v ни топиш учун M_0 М қисмда кинетик энергияның узгарыши теоремасидан фойдаланамыз:

$$\frac{mv^2}{2} - \frac{mv_0^2}{2} = Ph, \quad (4)$$

бұндан:

$$mv^2 = mv_0^2 + 2Ph, \quad (5)$$

демек,

$$F = P \sin \varphi + \frac{P}{t} \left(\frac{v_0^2}{g} + 2h \right), \quad (6)$$

$$h = l \cos(90^\circ - \varphi) = l \sin \varphi$$

бұлғани үчүн

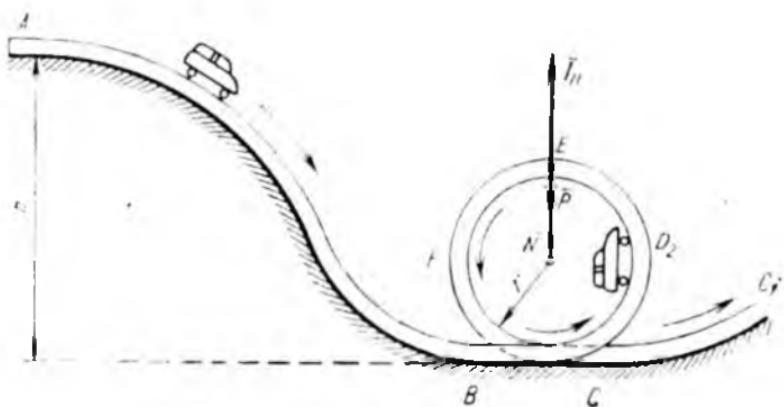
$$F = P \sin \varphi + \frac{P}{g} \frac{v_0^2}{t} + 2P \sin \varphi$$

әки

$$F = P \left(3 \sin \varphi + \frac{v_0^2}{gt} \right)$$

бұлды.

36- масала. Муаллақ сиртмоқ. Вертикаль текисликка үрнағынан ва юмалоқ ҳалқы куришишидеги сиртмоқ ҳосил қылған рельсларда аравача гидрираб боради (39-шакл).

39- шакл.

Харакат сиртмоқинің пастки нүктасидан h баландлықда бұлған A нүктадан бошланғыч тезлік сезіп бошланади. Нұлнинг AB қисми иктиерий шаклда, BC қисми эса горизонтал. Аравачаңын түшиш баландлығы h бир маңлым қийматтаға әга бўлғандагина аравача сиртмоқні айланып чиқатын аке ҳолда аравача ҳалқа орасыда ёки йиқилип тушади, ёки булмаса E нүктагана кутарылмай, орқасыга қайтиб кетади.

Аравача бутун сиртмоқни айланиб утиши учун у қандай һ баландликдан тушиши кераклыгы топилсени. Сиртмоқ радиуси r га тенг.

Ечиш. Аравача сиртмоқ айлашасининг энг юқориги E нүктасида бўлганида, Даламбер принципига асосан, вертикал бўйлаб юқорига йўналган \bar{I}_n нормал инерция кучи, аравачанинг оғирлик кучи P ва рельснинг вертикал бўйлаб пастга йуналган \bar{N} нормал реакцияси мувозанатда бўлиши керак, яъни

$$\bar{I}_n - P - \Lambda = 0, \quad (1)$$

буидан

$$N = I_n - P, \quad (2)$$

бироқ

$$I_n = \frac{P}{g} \frac{v^2}{r}. \quad (3)$$

Аравачанинг E нүктадаги тезлиги v ни топиш учун ишқаланиш кучини ҳисобга олмай, оғирлик кучи P нинг ACE ораликдаги ишини (26,10) формулага мувофиқ топиб, аравачанинг бошлиғинч тезлиги $v_0 = 0$ ни назарга олиб (29,7) формулага асосан кинетик энергия тенгламасини тузамиз, яъни:

$$\frac{Pv^2}{2g} = P(h - 2r). \quad (4)$$

Демак,

$$N = \frac{P}{g} \frac{v^2}{r} - P = \frac{1}{r} 2P(h - 2r) - P = P\left(\frac{2h}{r} - 5\right). \quad (5)$$

Аравача сиртмоқни тула айланиб утиши учун $N > 0$ шарти қаноатлантирилиши керак, демак, $2h \geq 5r$ ёки $h \geq 2,5r$ бўлиши керак. Агар $r < h < 2,5r$ бўлса, аравача сиртмоқ орасида йиқилиб тушади, агар $h \leq r$ бўлса, аравача сиртмоқда орқасига қайтиб кетади.

38-§. Материал нүктанинг нисбий ҳаракати

Кўзгалувчи координата системасига нисбатан материал нүктанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси ёзилганда нүқтага таъсир қилаётган кучларга яна кучирма ва бурилиш (Кориолис) инерция кучлари қушилади, яъни қўйидагича бўлади:

$$m\bar{\omega} = \bar{F} + \bar{I}_e + \bar{I}_k + \bar{N}$$

ёки

$$\left. \begin{aligned} m \frac{d^2x}{dt^2} &= X + I_{ex} + I_{kx} + N_x, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} &= Y + I_{ey} + I_{ky} + N_y, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} &= Z + I_{ez} + I_{kz} + N_z. \end{aligned} \right\} \quad (38,1)$$

бу ерда $\bar{I}_e = -m\bar{w}_r$ — нүктанинг күчирма инерция күчи; $\bar{I}_k = -2m[\bar{\omega}_r, \bar{v}_r]$ — нүктанинг бурилиш (Кориолис) инерция күчи.

Материал нүкта иисбий мувозанатда бўлган ҳолда, иисбий мувозанат тенгламаси қўйидаги кўринишда бўлади:

$$\left. \begin{aligned} X + N_x + I_{ex} &= 0, \\ Y + N_y + I_{ey} &= 0, \\ Z + N_z + I_{ez} &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (38,2)$$

Иисбий ҳаракатдаги материал нүкта кинетик энергиясининг дифференциални нүктага таъсир этувчи куч билан күчирма инерция кучлари бажарган элементар ишларнинг йигинидисига тенг, яъни:

$$d\left(\frac{mv_r^2}{2}\right) = (\bar{F}, d\bar{r}) + (\bar{I}_e, d\bar{r}) \quad (38,3)$$

бу ида

$$\bar{F} = \sum_{i=1}^n F_i.$$

Динамиканинг қўзгалмас координата ўқлари учун чиқарилган ҳамма асосий теоремалари иисбий ҳаракат учун ҳам худди ўшандай таърифланади: фақат нүктага таъсир эттирилган кучларга \bar{I}_e , \bar{I}_k қўшимча инерция кучлари қўшилади.

39-§. Иисбий ҳаракатга оид масалаларни ечиш юзасидан методик кўрсатмалар

Бу турдаги масалаларни қўйидаги тартибда **очиш тавсия этилади:**

1) қўзгалувчи координата ўқлар системасини танлаб олиниади;

2) \bar{w}_r күчирма, $\bar{\omega}_k$ Кориолис тезланишлари топилади;

3) кўчирма ҳаракат ишерния кучи \bar{I}_e ва Кориолис инерция кучи \bar{I}_k топилади;

4) эрксиз нүктанинг боғланишини реакция кучи билан алмаштириб, кучларнинг схемаси тузилади ва нүктани эркин деб қараб унинг ҳаракати текширилади;

5) бошлангич шартлари аниқлаб, ёзиб отишади;

6) иисбий ҳаракатининг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузиб у интегралланади;

7) иисбий мувозанатни текширишда (38,2) тенгламалар системасидан фойдаланиш керак;

8) масала иисбий ҳаракат кинетик энергиясининг узгариши теоремасига асоссан ечиладиган бўлса, (38,3) формуладан фойдаланиш керак.

Бу параграфга Н. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 862—877-масалалар киради.

40- §. Масалалар

37- масала. Меридиан бүйлаб қурилган рельсда поезд жанубдан шимолга қараб 15 м/сек тезлик билан бормоқда. Поезддинг оғирлиги 2000 кн.

Поезд айни пайтда 60° шимолий көнглигин кесиб утаётган булса, поезддинг рельс ёнига бериладиган босими аниқлансан. Агар поезд худди шу ерда шимолдан жанубга қараб кетаётган булса, унинг рельс ёнига бералиган босими аниқтансин (40-шакл).

Ечиш. Бунииг учун координаталар системасида Ернинг айланиси бурчак тезлиги $\dot{\varphi}$ ни Ернинг айланиси уки буйнча настта йўналтирамиз. Поезд мураккаб ҳаракатда булади. Поезддинг кучма ҳаракати шундайки, унинг инерция кучи бу ҳаракатда рельснинг ёнига ҳеч қандай босим бермайди, фақат инсий v_r тезлик таъсирила ҳосил бўлган I_k бурилиш инерция кучи рельснинг ёнига босим беради. Бу ҳолда поезддинг тезлиги v , Ернинг шимолий қутбига қараб йўналган.

Рельсга таъсир қилаётган \bar{N} босим рельснинг \bar{R} реакцияси билан мувозанатлашади, яъни

$$R - I_k = 0,$$

бу ерда

$$I_k = mw_k = \frac{P}{g} 2[\bar{v}_r \cdot \bar{\omega}_e],$$

булардан

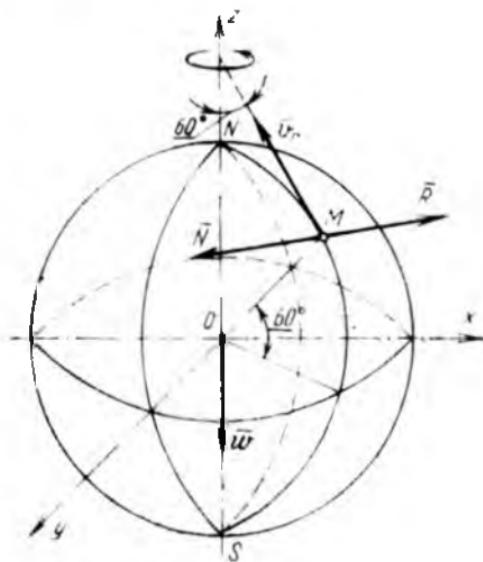
$$|\bar{N}| = |\bar{R}| = \frac{2P}{g} [(\bar{v}_r, \bar{\omega}_e)].$$

Рельсга таъсир қилаётган босимнинг йўналишини векторларнинг вектори кўпайтмасининг вектори йўналишини топиш қондасинга асосан аниқлаймиз. $[\bar{v}_r, \bar{\omega}_e]$ дан шундай холосага келамизки, бу вақтда босим ўигшарқ томондаги рельсга берилади, яъни шаклда кўрсатилгандек булади.

Поезд шимолдан жанубга қараб кетаётган ҳолда босим

$$N_1 = \frac{2P}{g} [\bar{\omega}_e \cdot \bar{v}_r] \quad (3)$$

булади, демак ўигшарқ томондаги рельсга таъсир этади.

40- шакл.

Босимининг модулини топамиш:

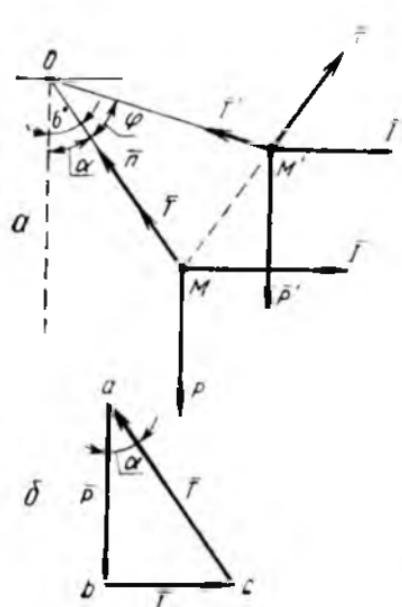
$$N = N_1 = \frac{2P}{g} \omega_e v_r \sin(\hat{\omega}_e \hat{v}_r), \quad (4)$$

Бунга сон қийматларни, яъни $P = 2000 \cdot 1000$ н, $v_r = 15$ м/сек,

$$\sin(\hat{\omega}_e \hat{v}_r) = \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2}, \quad \omega_e = \frac{2\pi n}{60} = \frac{2 \cdot 5,14}{24 \cdot 60 \cdot 60}$$

ни қўйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$N = N_1 = \frac{2 \cdot 2000 \cdot 1000 \cdot 6,28}{9,81 \cdot 24 \cdot 60 \cdot 60} \cdot 15 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} = 384 \text{ н.}$$

41-шакл.

abc учбуручакдан:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{T}{P} = \frac{m \omega}{mg} = \frac{\omega}{g}. \quad (1)$$

Бундан вагоннинг тезланишини топамиш:

$$\omega = g \cdot \operatorname{tg} \alpha = 981 \cdot \operatorname{tg} 6^\circ = 981 \cdot 0,1051 = 103,1 \frac{\text{м}}{\text{сек}^2}.$$

Осллаган нуқаси тицч турган математик маятникнинг даври қўйидагига тенг.

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{I}{g}}, \quad (3)$$

Осилган нүктаси құзғалувлық бүлгап математик маятниккіннің даврини топиш учун уннан ҳаракат дифференциал теңгламасынан үндеги проекциясина түзәмиз, яғни

$$\frac{P}{g} l \ddot{\varphi} = - P \sin(\alpha + \varphi) + \frac{P}{g} w \cos(\alpha + \varphi), \quad (4)$$

бу ерда φ — маятник мувозанат вазиятінде төбәнинш вақтіда оған бурчаги.

Тахминан

$$\begin{aligned}\sin(\alpha + \varphi) &\approx \sin 6^\circ + \varphi \cos 6^\circ, \\ \cos(\alpha + \varphi) &\approx \cos 6^\circ - \varphi \sin 6^\circ\end{aligned}$$

деб қабул қилиб ва (2) нисбатин назарға отсан, (4) құйидеги-ча куришишни олади:

$$\ddot{\varphi} + \frac{g}{l \cos 6^\circ} \varphi = 0. \quad (6)$$

Демак, төбәнинш даври құйидеги тәнг бүләди:

$$T_1 = 2\pi \sqrt{\frac{l \cos 6^\circ}{g}}. \quad (7)$$

Булардан

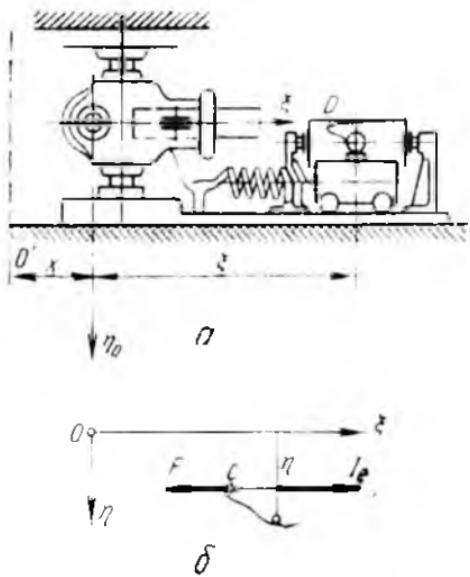
$$T - T_1 = 2\pi \sqrt{\frac{T}{g}} - 2\pi \sqrt{\frac{l \cos 6^\circ}{g}} = 2\pi \sqrt{\frac{T}{g}} (1 - \sqrt{\cos 6^\circ})$$

Еки

$$T - T_1 = T(1 - \sqrt{\cos 6^\circ}) = T(1 - 0.9972) = 0,0028 T.$$

39- масала. Бүг машинаси поршениннің тезлигини үлчаш үчун ҳаракатланувлычи A аравача ва крейцкопф биләп маңкам бирнектирилген бир текис айланадиган D барабандан иборат асбоб ишлатилади: аравачанинг оғырлығы Q_h булиб, у маңсус айлантирувчилар борлигидан илгарылама ҳаракат қиласади, бунда аравачага маңкамланған қаламниң E учи шток үқига параллел чизик чизади. A аравача крейцкопфға пружина билан болланған, пружинанинг бикрлигі c . Соат механизми барабанниң бурчак тезлик биләп айлантиради, барабан радиусы r см. Қаламниң барабан лентасына чизадиган эгрі чизигиниң теңгламасы топилсеси: крейцкопфиннің ҳаракати крейцкопф йұналтирувчысига нисбатан $x = a + l \cos \Omega t$ теңглама биләп ифодаланади, бу ерда a — құзғалмас координата системасы боши деб тарапланған нүктеге боялуқ бүлгап бирор үзгармас миқдор; l — поршень ұлы, Ω — бүг машинаси маховик ғана драгининнің бурчак тезлиги (42-шакл, а).

Ечиш. Крейцкопфиннің нейтрал вазиятінде боши үрнатылған құзғалувлычи О_{xy} координатта үклар системасини кириптамиз. Крейцкопфиннің кучирма-илгарылама ҳаракати x координата орқали аниқланади. Аравачага пружинанинг эластик $F = c \dot{x}$; (1)

42- шакл.

Рүриниңда өзамиз, яғни \ddot{x} ни үрнігі $\ddot{x} = -I\Omega^2 \cos^2 \Omega t$ қийматиниң құяды:

$$\ddot{\xi} + \frac{cg}{Q} \xi = I\Omega^2 \cos \Omega t. \quad (4)$$

Бу тенгламаниң хусусий интегралы құйидагича бўлади:

$$\xi_1 = A_1 \cos \Omega t. \quad (5)$$

(5) ни (3) га қойынб, A_1 ни топамиз:

$$A_1 = \frac{QI\Omega^2}{cg - Q\Omega^2}. \quad (6)$$

(4) тенгламаниң бир жиссли қисми құйидаги кўринишда,

$$\ddot{\xi} + \frac{cg}{Q} \xi = 0. \quad (7)$$

Бу тенгламаниң ечилишини құйидагича олсак бўлади:

$$\xi_2 = A \cos \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + B \sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t. \quad (8)$$

Бу ерда A ва B —берилган бошланғич шартлардан топиладиган ўзгармас миқдорлар.

(4) тенгламаниң умумий интегралы құйидагича:

$$\xi = \xi_1 + \xi_2$$

еки

$$\xi = A \cos \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + B \sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + \frac{QI\Omega^2}{cg - Q\Omega^2} \cos \Omega t. \quad (9)$$

кучи (42-шакл, 6) ва шаклда күрсатилмаган, яъни ξ текисликта жойлашып таяның реакция күчлари тасир қиласы. Инерция кучининг миқдори $|F_e| = \frac{Q}{g} \dot{x}$ (2) формула бўйича топилади. С штифтга мос бўлган D барабан нуқтасининг ҳаракати қўйидаги нисбий ҳаракат дифференциал тенгламаларига асосан топилади:

$$\frac{Q}{g} \ddot{\xi} = \frac{Q}{g} \ddot{x} - c \dot{\xi}, \quad (3)$$

$$\frac{Q}{g} \ddot{\eta} = 0.$$

Бу системаниң биринчи тенгламасини ёйилган кү-

рииниңда өзамиз, яғни \ddot{x} ни үрнігі $\ddot{x} = -I\Omega^2 \cos^2 \Omega t$ қийматиниң құяды:

$$\ddot{\xi} + \frac{cg}{Q} \xi = I\Omega^2 \cos \Omega t. \quad (4)$$

Бу тенгламаниң хусусий интегралы құйидагича бўлади:

$$\xi_1 = A_1 \cos \Omega t. \quad (5)$$

(5) ни (3) га қойынб, A_1 ни топамиз:

$$A_1 = \frac{QI\Omega^2}{cg - Q\Omega^2}. \quad (6)$$

(4) тенгламаниң бир жиссли қисми құйидаги кўринишда,

$$\ddot{\xi} + \frac{cg}{Q} \xi = 0. \quad (7)$$

Бу тенгламаниң ечилишини құйидагича олсак бўлади:

$$\xi_2 = A \cos \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + B \sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t. \quad (8)$$

Бу ерда A ва B —берилган бошланғич шартлардан топиладиган ўзгармас миқдорлар.

(4) тенгламаниң умумий интегралы құйидагича:

$$\xi = \xi_1 + \xi_2$$

еки

$$\xi = A \cos \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + B \sin \sqrt{\frac{cg}{Q}} t + \frac{QI\Omega^2}{cg - Q\Omega^2} \cos \Omega t. \quad (9)$$

(3) системанинг иккинчи тенгламасини интегралтаймиз:

$$\eta' = \text{const}. \quad (10)$$

D барабан устида ҳаракат қиласетган штифтининг нисбий ҳаракат тезлиги $r\omega$ га тенглигини назарга олсак

$$\eta = r\omega. \quad (10')$$

Бу тенгламани яна бир марта интегралтаймиз:

$$\eta = r\omega t + \text{const}, \quad (11)$$

$t = 0$ бўлганда ўзи ёзар штифт $O\xi$ ўқида булади деб ҳисобласак:

$$\text{const} = 0 \text{ булади,}$$

бундан

$$\eta = r\omega t, \quad (12)$$

(9) ва (12) тенгламалардан узгарувчи t параметрини чиқарсак, D барабони сиртида штифт чизаётган траекториясини тенгламаси топилади.

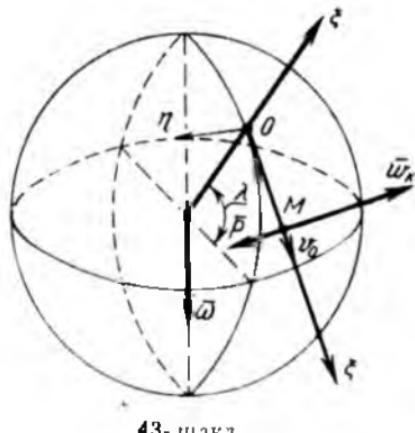
40- масала. Артиллерия снаряди тахминан горизонтал түғри чизик деб ҳисобланган траектория бўллаб ҳаракат қиласди. Ҳаракат вақтида снаряддиниг горизонтал тезлиги $v_0 = 900$ м/сек. Снаряд отилган жойдан $t = 18$ км наридан мулжалга тегиши керак.

Ҳавонинг қаршилигини ҳисобга олмай, Ерниг айланиши натижасида снаряддиниг мулжалдан қашчага оғиши аниқлансан. Снаряд $\lambda = 60^\circ$ шимолий кенгликда отилган (43-шакл).

Ечиш. Снаряддага таъсир қиласетган бурилиш (Кориолис) тезланишининг миқдори $\omega_s = 2\omega v_s \sin \lambda$ (1) га тенг ва снаряд ҳаракат қиласетган меридиан текисликка тик йўналған.

Координати ўқлари бошини снаядининг бошлиғинч вазиятида турган иуқтага жойлаштириб, ўқлари 43-шаклда кўрсатилгандай йўналтирилган қўзгалувчи координати ўқлар системасини киритамиз. Снаряд P оғирлик кучининг таъсирида ҳаракат қиласди. Ҳамма кучларни $O\xi$ ўқка проекциялагандан кейин, нисбий ҳаракат дифференциал тенгламаси (38,1) га мувофиқ қўйидагича булади:

$$m\ddot{\eta} = 2m\omega v_s \sin \lambda. \quad (2)$$

43- шакл.

Бүнн интегралласак, құйыдаги келиб чиқади:

$$|\gamma| = \omega v_0 t^2 \sin \lambda.$$

Снаряд қайси томонға (меридиан бүйлаб жанубгами əкіншімөлгами) қараб отилмасын үнгі томоннан (ағар унға юқоридан қаралса), тезлікка тик ҳолда $|\gamma|$ миқдорда оғади. Снаряд нине O үк бүйічә утган йулы

$$l = v_0 t,$$

шүйнни үчун

$$s = |\gamma| = \frac{\omega l^2}{v_0} \sin \lambda = \frac{2\pi \cdot 18^2 \cdot 10^8 \sqrt{3}}{24 \cdot 36 \cdot 9 \cdot 2 \cdot 10^4} = 22,7 \text{ м.}$$

ІІККИНЧИ КИСМ МАТЕРИАЛ НУҚТАЛАР СИСТЕМАСИ ДИНАМИКАСЫ

В Б О Б КИНЕТОСТАТИКА АСОСЛАРИ

41-§. Материал нұқталар системаси учун Даламбер принципи

n материал нұқталардан иборат механик системаның *i* нұқтасига қүйилған күчні \bar{F}_i билан, шу нұқтага қүйилған боғланиш реакция күчині \bar{N}_i , ва шу нұқтаниң инерция күчині \bar{I}_i билан белгилаймиз, у ҳолда:

$$\bar{F}_i + \bar{N}_i + \bar{I}_i = 0, \quad (41,1)$$

бұ у ерда

$$\begin{aligned} \bar{I}_i &= -m\bar{\omega}_i \\ i &= 1, 2, \dots, n. \end{aligned} \quad (41,2)$$

Берилған материал нұқталар системасининг нұқтасига ҳар қандай вақтда инерция күчині таъсир әттирең, шу инерция күчи нұқтага қүйилған күч ва нұқтаниң боғланиш реакция күчи билан мувозанатда бўлади.

Система учун Даламбер принципининг аҳамияти шундаки, системада қүйилған күчлар, боғланиш реакциялари ва инерция күчлари статиканиң мувозанат тенгламалариши қаноатлантиради, яъни шу айтилған ҳамма күчларниң ҳар қандай ўқдаги проекцияларининг йиғиндиси нолга тең, ҳар қандай ўққа ёки нұқтага иисбатан олинган моментларниң йиғиндиси ҳам нолга теңг бўлади.

Шуни назарда тутиш керакки, инерция күчи ҳақиқатда ҳаракат қилаётган материал нұқтага қүйилмаган бўлади. Даламбер принципини қўлланишда системаниң ҳар қайси материал нұқтасига қўшимча системани мувозанат ҳолатга келтирадиган инерция күчларини қўямиз, кейин статиканиң мувозанат тенгламаларидан фойдаланамиз. Даламбер принципи система динамикасининг масалаларини ечиш учун керак бўлган тенгламаларни тузишнинг умумий йулини беради, тузилган тенгламалари шаклан статика тенгламаларига ушаш бўлади. Бу усул айниқса масалада динамик боғланиш реакциясини, яъни системаниң ҳаракатидан вужудга келган реакцияларни топишда қулайдир.

Бу параграфга кирадиган масалаларни учта группага бўлиш мумкин:

1) берилган системага кирган қаттиқ жисмлар (ёки битта жисм) илгарилама ҳаракат қиладиган ҳолга оид масалалар. Бундай группадаги масалаларни Даламбер принципига биноан счишда ҳаракат қилаётган жисмнинг ҳар қандай кичик бўлагига шу булакнинг инерция кучи қўйлади. Илгарилама ҳаракат қилаётган қаттиқ жисмнинг ҳамма нуқталарининг тезланиши \bar{w} бир хил, демак, бу ҳолда жисм материал булакларининг инерция кучлари тегишли булакларнинг массаларига иропорционал, ўзаро параллел ва бир томонга (\bar{w} тезланишига қарама-қарши томонга) йўналган; шунинг учун бу инерция кучлари жисм оғирлик марказига қўйилган битта тенг таъсир этувчи инерция кучига келтирилади, яъни

$$\bar{I} = - \sum_{i=1}^n m_i \bar{w} = -\bar{w} \sum_{i=1}^n m_i = -M \bar{w}, \quad (41,3)$$

бу ерда $M = \sum_{i=1}^n m_i$ — жисмнинг массаси.

Шундай қилиб, илгарилама ҳаракатдаги қаттиқ жисмнинг инерция кучи миқдор жиҳатдан шу жисм массасининг тезланиши билан кўпайтмасига тенг булиб, жисм оғирлик марказига қўйилган ва тезланишининг йўналишига қарши томонга йўналган бўлади.

Илгарилама ҳаракат қилаётган ҳар қайси жисмнинг оғирлик марказига инерция кучи қўйилгайдан кейин Даламбер принципига асосан система мувозанатда бўлади. Шу сабабли бу система учун мувозанат тенгламаларини тузиш керак ва у тенгламалардан масалада топиш талаб қилинган номаълумларни топиш керак. Одатда, бундай масалаларда жисм тезланиши ва боғланиши реакциялари изланавётган номаълумлар бўлади. Кўпинча, мувозанат тенгламаларини тузишда система бўлакларга булиниб, яъни худди статикада қилинганга ўхшашиб ҳар қайси булакнинг мувозанати алоҳида текширилади;

2) берилган системага кирган қаттиқ жисмлар (ёки битта жисм) қузғалмас ўқлар атрофида алланма ҳаракат қиладиган ҳолга оид масалалар.

Бундай жисмнинг ҳар қайси нуқтасининг тезланиши уринма ва нормал (марказга итилувчн) тезланишларининг геометрик йигинидисига тенг. Шунга биноан, масалани Даламбер принципига асосан счишда йиланаётган жисмнинг ҳар қайси бўлагига иккитадан инерция кучи қўяшимиз, яъни: 1) миқдори бўлак массасининг уринма тезланиш билан кўпайтмасига тенг ва уринма тезланишга қарама-қарши йўналган инер-

ция күчи ва 2) миқдори бұлак массасыннан нормал төзланиш билан күнайтмасыга тең вә бу нормал төзланишга қарама-қарши йұналған нормал (марказдан қочирма) инерция күчларини қоямиз. Масаланы ечишининг қолған ңұллары бириңи группадаги масалалардагидек бұлади. Жиес үк атрофида бир текис айланса, урнама төзланиш нолға тең, бинобарин, жисменинг ҳамма бұлакларининг урнама инерция күчлари ҳам нолға тең бұлади;

3) берилтән системага кирган қаттық жисмдерден бир қанчасы (әки битта жисми) илгарылама ҳаракат, қолған жисмдері (әки битта жисми) құзғалмас үқшар атрофида айланма ҳаракат қыладынан ҳолға оид масалалар.

Бу группадаги масалаларни Даламбер принципінде ассоциацияда ечиш методи бириңи вә иккінчи группада масалаларини ечиш методидан ҳеч қандай фарқ қылмайды. Бу ерда факт масалага илгарылама ҳаракат вә құзғалмас үк атрофида айланадынан қаттық жисмдер кирган бұлади.

И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түпнамы“ китобидаги 878—890, 925, 926, 928-масалалар, бириңи группага, 891—901, 1099, 1101, 1102-масалалар иккінчи, группага 927, 929, 930-масалалар учынчи группага тегишлидір.

42-§. Кинетостатика усули билан масалалар ечишке оид методик күрсатмалар

Бу параграфта оид масалаларни құйыдаги тартибда ечиш тавсия этилади:

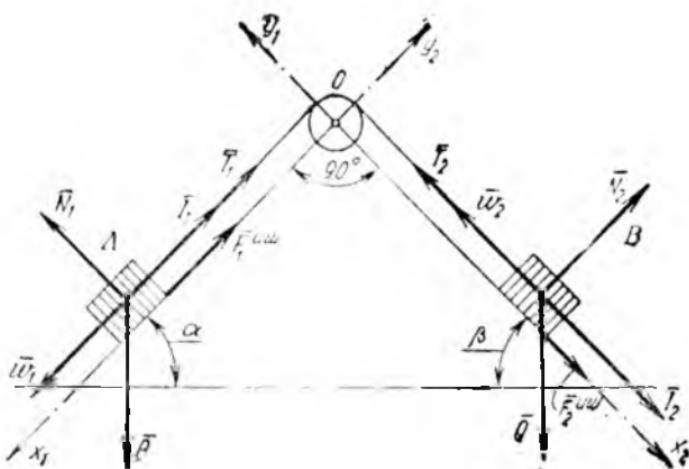
- 1) айни системада ажратыб, шаклда күрсатылади;
- 2) системадан ұар қайси материал нүктасына қуйылған күчлар күрсатылади;
- 3) системадан боғланишларини боғланиш реакциялар билан алмаштириб, системада боғланишлардан озод қилинади;
- 4) берилген күчларға вә боғланиш реакцияларынан инерция күчлери құшилади;
- 5) координата үқшары системасы танлаб олинади;
- 6) ұсул бүлгін күчлар системасыннан мувозанат тәнгламалары тузылади;
- 7) тузылған мувозанат тәнгламаларини ечиб, изланадынан номаълумлар топылади.

43- §. Масалалар

41- масала. Блокдан үткәзілған, оғирлигини ҳисобга олмаса бұладын иш билан бир-бириға боғланған P вә Q ли юклар түрін бурчаклы құзғалмас призманинг томонлары бүйлаб сирпана олади (44-шакл). Юкнинг ишқаланиш коэффициенті f га тең вә призманинг бурчаклары α вә β маълум.

Юкиниң қаидай төзланиш билан сиљиши ва юклар призмалынг өн томонига курсатастган босым N_2 ва N_1 лар топылсип.

Ечиш, A ва B юкларниң ҳар қайсын гүғри чизикли илгарилама ҳаракат қиласы. A юк w , төзланиш билан пастга түшіпти, деб фараз қилайлык. A ва B юклар ұзынламайдынан ип билан бир-бирнің аралығындағы үчүн B юк модули \bar{w} , ғале тенг булған \bar{w}_1 төзланиш билан юқорига күтарилади, яғни $w_1 = \bar{w}_1 = w$.

44- шак.

Даламбер принципиниң құллаб, A юкка модули $I_1 = \frac{P}{g} w$ га теңг бүлган ва \bar{w}_1 төзланишта қарама-қарши томонға йүналған үзининг инерция күчини құяды. B юкка әса модули $I_2 = \frac{Q}{g} w$ га теңг бүлган ва \bar{w}_2 төзланишта қарама-қарши йүналған үзининг инерция күчини құяды. Ү вақтда Даламбер принципінде біноап система мувозапатда булады.

Бу системада булиб, яғни иппиң кесіб ҳар қайсын юк үчүн иккитада мувозапат төнгламасы түзамиз. Бүнинг үчүн A юкка құйылған ҳамма \bar{P} , \bar{N}_1 , $\bar{F}_1^{\text{ин}}$, \bar{I}_1 , \bar{T}_1 күчларини Ox_1 ва Oy_1 үкларга проекциялаймыз, B юкка құйылған ҳамма \bar{Q} , \bar{N}_2 , $\bar{F}_2^{\text{ин}}$, \bar{I}_2 , \bar{T}_2 күчларини Ox_2 ва Oy_2 үкларга проекциялаймыз. Ҳар қайсын үқдаги күч проекцияларининг алгебраик ғанаидиси нолда теңг. Бу ерда тегишлінше A ва B юкларга құйылған: N_1 ва N_2 лар призма өндерининг нормал реакциялары, $F_1^{\text{ин}}$ ва $F_2^{\text{ин}}$ лар тегишліча юкларининг ишқаланыш күчлари, T_1 ва T_2 лар ишнинг реакциясы (ишин тортыш күчи), бунда $T_1 = T_2 = T$.

У вактда A юк учун

$$\sum_{i=1}^5 X_{ti} = P \sin \alpha - F_1^{\text{шв}} - I_1 - T = 0, \quad (1)$$

$$\sum_{i=1}^5 Y_{ti} = N_1 - P \cos \alpha = 0 \quad (2)$$

тенгламалар, B юк учун

$$\sum_{i=1}^5 X_{ti} = Q \sin \beta + F_2^{\text{шв}} + I_2 - T = 0, \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^5 Y_{ti} = N_2 - Q \sin \beta = 0 \quad (4)$$

тенгламалар ҳосил бўлади.

(2) ва (4) тенгламалардан:

$$N_1 = P \cos \alpha, \quad (5)$$

$$N_2 = Q \cos \beta. \quad (6)$$

Ишқаланиш қонунига асосан қўйидагиларни ҳосил қиласиз:

$$F_1^{\text{шв}} = f N_1 = f P \cos \alpha, \quad (7)$$

$$F_2^{\text{шв}} = f N_2 = f Q \cos \beta \quad (8)$$

Ишқаланиш кучининг ва инерция кучининг қийматларини (1) ва (3) га қўямиз:

$$\frac{P}{g} w + T = P \sin \alpha - f P \cos \alpha = P (\sin \alpha - f \cos \alpha),$$

$$T - \frac{Q}{g} w = Q \sin \beta - f Q \cos \beta = Q (\sin \beta - f \cos \beta).$$

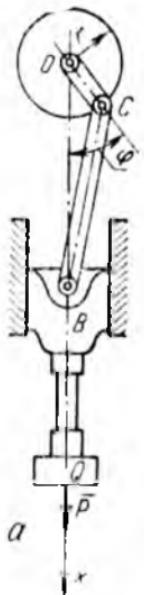
Бу тенгламаларни биргаликда ечамиз; бунинг учун уларнинг бирини иккинчисидан айтирамиз:

$$\frac{P}{g} w + \frac{Q}{g} w = P (\sin \alpha - f \cos \alpha) - Q (\sin \beta - f \cos \beta),$$

буйдан w ни топамиз:

$$w = g \frac{P (\sin \alpha - f \cos \alpha) - Q (\sin \beta - f \cos \beta)}{P + Q}.$$

42-масала. Тез алмашиниб турадиган чўзувчи ра сиқувчи кучларнинг металл бруслага курсатадиган таъсирини текширинг чун, текшириладиган A бруслнинг юқориги учун BCO кривошлини меканизминиң B ползуцига бириттирилган, унинг наст-

45- шакл.

еки

ки учига эса Q оғирликлаты юк осилган (45- шакл, a), OC кривошип O ўқ атрофида доимий ω бурчак тезлигі билан айланган пайтда бруспи чұзуви күчнинг миқдори топилсиин.

Ечиш. Q юкнинг боғланишини T реакция күчи билан алмаштириб, Q юкни боғланишдан озод қиласыз ва унга яна инерция күчи T ни құйсак, P , T , R күчлар хаёлан мувозапатда бўлади.

Юк сусаювчи илгарилама ҳаракат билан юқоридан пастга тушади, шунинг учун ҳаракат тезламиши юқорига йўналган (45- шакл, b), у вақтда T инерция күчининг йўналиши P күчининг йўналиши билан бир хил бўлади. Дааламбер принципига биноан күчларнинг мувозанат тенгламасини тузамиз:

$$\sum_{t=1}^3 X_t = P + I - T = 0 \quad (1)$$

$$T = P + \frac{P}{g} \omega. \quad (2)$$

Q юкнинг ҳар қандай нүктасининг тезламиши, ҳаракат қонуини қуйидаги кўринишда бўлган B нүктанинг тезламишига тенг:

$$x_B = r \cos \omega t + e \sqrt{1 - \left(\frac{r}{l}\right)^2 \sin^2 \omega t}. \quad (3)$$

$\sqrt{1 - \left(\frac{r}{l}\right)^2 \sin^2 \omega t}$ — ифодани $\frac{r}{l}$ даражасида қаторга ёйиб ва қаторнинг $\frac{r}{l}$ иккинчи даражадан юқори бўлган ҳамма ҳадларини ташлаб юборсак, қуйидагича бўлади:

$$w = x_B = -r \omega^2 (\cos \omega t + \frac{r}{l} \cos 2\omega t). \quad (4)$$

Демак, бруспи чұзуви күчининг ўзгариш қонуни қуйидагича бўлади:

$$T = P + \frac{P}{g} r \omega^2 (\cos \omega t + \frac{r}{l} \cos 2\omega t).$$

43 масала. Иккита бир хил жинсли стерженларнинг уни O шарнир ёрдамида вертикаль OC ўққа бириктирилган, иккинчи A ва B учлари эса C нүктага чўзилмайдиган горизонтал иш билан шундай боғланганки, система уни пастда бўлган ва вар-

тикал текисликда ўрнашган учбұрчак ҳосил қиласы (45-шакл). Бұу учбұрчак OC вертикаль атрофида ө бурчак тезлігі билан айланған болады. Иппиң тортилиши топталсın. Құйидаги лар берилған $OA = OB = a$, $AC = BC = l$ стерженинг ұар қайси-сииңг оғирилгі P га тең.

Ечиш. Вертикаль OC үкім атрофида бир текис айланыстаған OB стерженге берилған P күч, O шарнирнинг X_0 , Y_0 реакция күчләре ва иппиң T тортиш реакция күчи құйылған. Цаламбер принципиниң құллаб, OB стерженин чексиз кичик элементар қисмларга ажратамыз ва ұар қайси шу элементар қисмларға тезләнеші w га қарама-қарши томонға йўналған ва мөдүли

$$I_r = m_r w_r \quad (1)$$

га тең бўлған инерция күчини қўямиз.

Бу ерда m_r — элементар қисмнинг массаси, O нүктадан s_r масофада бўлған элементар қисмни олсак

$$w_r = r_r \omega^2 = s_r \sin \varphi \cdot \omega^2,$$

демак,

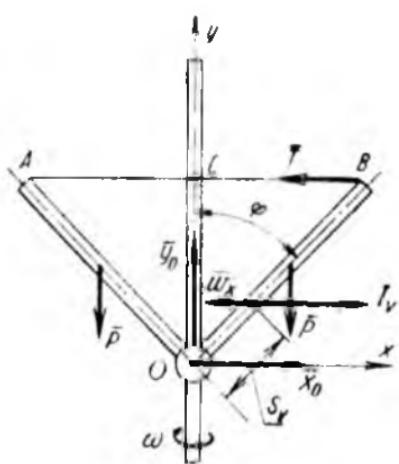
$$I_r = m_r \omega^2 s_r \sin \varphi, \quad (2)$$

Цаламбер принципига мувофиқ OB стерженге құйылған P күч X_0 , Y_0 , T реакциялар ва стәржень элементар қисмларига құйылған I_r инерция күчләрининг йиғиндиси мувозанатлашади. Шунинг учун учта құйидаги мувозанат тенгламасини оламиз:

$$\sum_{i=1}^n X_i = X_0 - T + \sum_{r=1}^n I_r = 0, \quad (3)$$

$$\sum_{r=1}^n Y_r = Y_0 - P = 0, \quad (4)$$

$$\sum_{r=1}^n M_0 = -P \frac{a}{2} \sin \varphi - Ta \cos \varphi - \sum_{r=1}^n I_r s_r \cos \varphi = 0; \quad (5)$$

46- шакл.

Тенгламага кирған суммани ҳисоблағыз:

$$\sum_{v=1}^n I_v = \sum_{v=1}^n m_v \omega^2 s_v \sin \varphi = \omega^2 \sin \varphi \sum_{v=1}^n m_v s_v;$$

$$\sum_{v=1}^n I_v s_v \cos \varphi = \sum_{v=1}^n m_v \omega^2 s_v^2 \sin \varphi \cos \varphi = \omega^2 \sin \varphi \cos \varphi \sum_{v=1}^n m_v s_v^2.$$

Оғирлик марказининг координатасини топишда стержень үчүн бизга қўйидаги маълум:

$$\sum_{v=1}^n m_v s_v = M s_v = \frac{P}{g} \frac{a}{2}, \quad (6)$$

$$\sum_{v=1}^n m_v s_v^2 = I_0 = \frac{1}{3} Ma^2 = \frac{P}{3g} a^2, \quad (7)$$

бу ерда I_0 — OB стерженнинг O нүктага нисбатан инерция моменти.

Шу сабабли (3), (4), (5) мувозанат тенгламалари қўйида-
гича бўлади:

$$X_0 - T + \frac{Pa}{2g} \sin \varphi = 0, \quad (8)$$

$$Y_0 - P = 0, \quad (9)$$

$$- P \frac{a}{2} \sin \varphi + Ta \cos \varphi - \frac{Pa^2 \omega^2}{3g} \sin \varphi \cos \varphi = 0. \quad (10)$$

Бу тенгламаларни ечсак, қўйидагилар ҳосил бўлади:

$$Y_0 = P,$$

$$T = \frac{P}{2} \left(\operatorname{tg} \varphi + \frac{2a\omega^2}{3g} \sin \varphi \right),$$

$$X_0 = T - \frac{Pa\omega^2}{2g} \sin \varphi = \frac{P}{2} \left(\operatorname{tg} \varphi - \frac{a\omega^2}{3g} \sin \varphi \right),$$

$$\sin \varphi = \frac{CB}{OB} = \frac{l}{a},$$

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{CB}{OC} = \frac{l}{\sqrt{a^2 - l^2}}$$

эканлиги шаклдан кўриниб турибди, буларни тенгламага қўйсак:

$$T = \frac{P}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{a^2 - l^2}} + \frac{2l\omega^2}{3g} \right)$$

еки

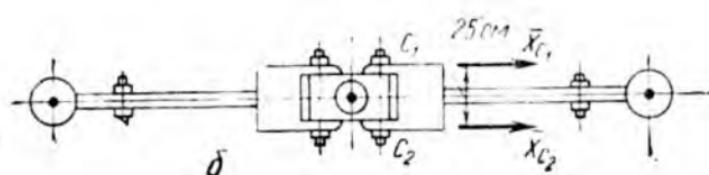
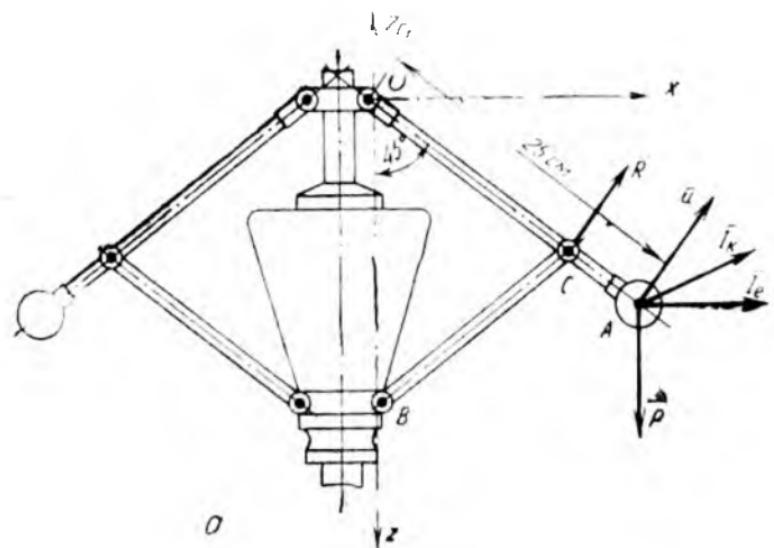
$$T = \frac{Pl}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{a^2 - l^2}} + \frac{2\omega^2}{3g} \right).$$

44- масала. Марқаңдан қочма регулятор маятиғи, машина ҳаракати барқарор бұлғанда, минутига 180 марта айланади. Машинаның нағрузкасы үзгартылғандан регулятор ҳаракатта келади ва шарлар $n = 0,2 \text{ м/сек}$ нисбітінде тезлик билан бир-бидан узоқлашады. Ҳар қайси шарнің оғирлигінің 10 н деб ҳисоблада дастаналарнің оғирлигінің ҳисобға олмай, C_1 ва C_2 (47-шакл, б) қаралсун) подшипникларда Корнолис тезләнішден ҳосил бүлған құшимча босым аниқланасын. Бунда дастаннің регулятор үкі билан ҳосил қылған бурчаги 45° ва айланыш сони үзгартылған деб ҳисобланасын, османиң үлчамлары шаклдан олинсан, шаклда регуляторнің юқориги томонидан ва ён томонидан күршиши күрсетилған (47-шакл, а).

Ечиш. Корнолис инерция күчишінг миқдори

$$I_k = \frac{2P}{g} \omega u \sin 45^\circ \quad (1)$$

ға теңг ва $\bar{\omega}$, \bar{u} тезлік векторлари ётган текисликка тик йұналған. OA стерженга BC стерженниң C_1 , C_2 подшипникларыннан таъсирларини үларнанға реакциялари билан алмаштырыб, OA стерженни бөгләнішдан озод қиласыз. OA ва BC стер-

47- шакл.

желлар ётган текисликда үрнашған Ox ва Oz координата үкімдерин киритамыз.

Даламбер принципиға асасан мувозанат тенгламалар тузағынан у тенгламалардан C_1 ва C_2 подшипникларда I_k күчтің таъсирида қосыл булаётган құшимчада босимдарни топамыз:

$$\sum_{l=1}^5 X_l = X_{C_1} + X_{C_2} = 0, \quad (2)$$

$$\sum_{l=1}^5 Z_l = Z_{C_1} + Z_{C_2} = 0, \quad (3)$$

$$\sum_{l=1}^5 M_{xx} = -X_{C_1} \frac{d}{2} + X_{C_2} \frac{d}{2} + I_k l \sin 45^\circ = 0, \quad (4)$$

$$\sum_{l=1}^5 M_{zz} = Z_{C_1} \frac{d}{2} - Z_{C_2} \frac{d}{2} + I_k l \sin 45^\circ = 0, \quad (5)$$

бу срда X_{C_1} , X_{C_2} , Z_{C_1} , Z_{C_2} лар – C_1 ва C_2 подшипниктарнинг реакциялари.

(2) ва (3) тенгламалардан құшимчада реакцияннан жуфт күч қосыл қилиши күринб турибди.

(4) ва (5) тенгламалардан:

$$|X_{C_1}| = |Z_{C_1}| = |X_{C_2}| = |Z_{C_2}| = I_k \frac{l}{d} \sin 45^\circ \quad (6)$$

Демак, құшимчада босим:

$$N = \sqrt{X_{C_1}^2 + Z_{C_1}^2} = I_k \frac{l}{d}. \quad (7)$$

(6) ва (7) формулалардан құшимчада босим стержень бүйлаб үйнелгендегін күрамыз. Шунинг учун масалада OA стержень ва I_k инерция күчи жойлашған текисликдеги күчлар системасы мувозанатта деб қараб ечиш мүмкін.

(1) нисбатни назарга олсак, (7) құйидагича бўлади:

$$N = \frac{2P_l}{dg} n \omega \sin 45^\circ, \quad (8)$$

бунга сон қийматларни құяды:

$$N = \frac{2 \cdot 10 \cdot 25}{2,5 \cdot 981} \cdot 20 \cdot 6 \pi \frac{\sqrt{2}}{2} = 54,2 \text{ н.} \quad (9)$$

Хар қайси подшипникка қарама-қарши томонга үйнелганды 54,2 н дан құшимчада босим тушади.

45-масала. Қозғалмас силлиқ блок орқали узказилған ишнинг учларында оғирлігі Q ва P бўлған юклар осилгани, бунда $P > Q$. Иш үзининг ҳаракатида блокни O нүктага атрофидан

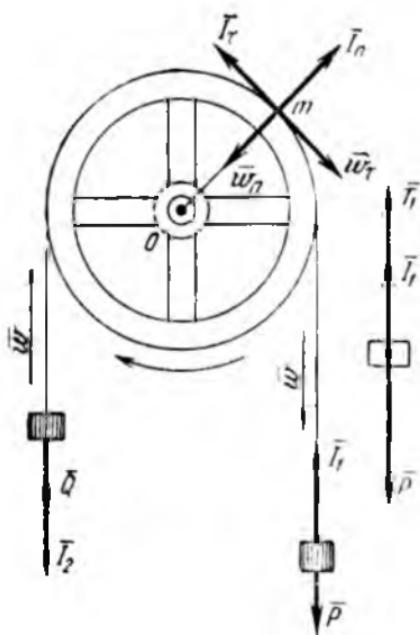
айлантиради. Ишнинг блок устида сиршаниши сезилмайди деб ҳисоблаб, юклариниг тезланниши топилсиз. Блок оғирлиги G кг га, радиуси r га тенг ва O нүктага ишбатан инерция радиуси kr га тенг (48- шакл).

Ечиш. Излангаётган юк тезланнишиниг модулини ω билан белгилаймиз. Ўнг томондаги юкнинг инерция кучи $I_1 = \frac{P}{\omega}$ га тенг ва вертикал равишда юқорига йўналган, чап томондаги юкнинг инерция кучи $I_2 = \frac{Q}{g} \cdot \omega$ га тенг ва вертикал равишда пастга йўналган. Блок түғиннинг оғирлигини ҳисобга олмай, блокнинг массаси унинг гардиши бўйича текис тарафдан деб ҳисоблаймиз, яъни масалани соддалаштириш учун уни материал айланга деб қараймиз.

Гардишда m массали материал бўлганини оламиз: бу бўлак айланга бўйича ҳаракат қилгани учун унинг тезланниш модули $w_n = r\omega^2$ га тенг нормал ва модули $\omega_t = r \left| \frac{d\omega}{dt} \right|$ га тенг уринма тезланшишлариниг геометрик йиғинидисига тенг. Бу ерда ω — блокнинг айланниш бурчак тезлиги, $\frac{d\omega}{dt}$ — блокнинг айланниш бурчак тезланниши. Шунга биноан, бўлакнинг инерция кучи ҳам модули $I_n = mkr\omega^2$ га тенг ва радиус бўйлаб O марказдан йўналган нормал инерция кучи, ҳамда модули $I_t = mr \left| \frac{d\omega}{dt} \right| = mr \ddot{\omega}$ га тенг ва бўлакнинг уринма тезланнишига қарама-қарши томонга йўналгац уринма (тангенциал) инерция кучларининг йиғинидисидан иборат, $r \left| \frac{d\omega}{dt} \right| = r\ddot{\omega} = \omega$ бўлгани учун

$$I_t = m\omega.$$

Иккала юкка ва блокнинг ҳамма материал бўлакларига инерция кучларини қўйиб, Даламбер принципига асоссан, ҳамма система мувозанатда турибди, деб қараймиз. Система мувозанатда бўлса, системага қўйилган кучлардан ҳар қандай ўққа ишбатан олинган моментлариниг йиғинидиси полга тенг эканлиги маълум. О ўққа ишбатан ҳамма кучлардан (унга

48- шакл.

албатта инерция күчләри ҳам кирады) момент олиб, уларнинг йиғиндисини полтга тенгләштирамиз:

$$\frac{P}{g} \omega r - Pr + \frac{Q}{g} \omega r + \sum_{i=1}^n I_i r - Qr = 0, \quad (1)$$

Бу тенгламага блок материал бүләкләрнинг нормал инерция күчләри, блокнинг оғирлиги ва подшипникнинг реакциялари кирмайды, чунки у күчләрнинг O ўққа нисбатан моментлари полтга тенг.

Бу ҳолда

$$\sum_{i=1}^n I_i r = \sum_{i=1}^n m r^2 \epsilon = \epsilon \sum_{i=1}^n m_i r_i^2 = I_0 \epsilon,$$

бунда $I_0 = \frac{G}{g} k^2 r^2$ — блокнинг O ўққа нисбатан инерция моменти.

У вақтда (I) қуйидагича бўлади:

$$\frac{P}{g} \omega r - Pr + \frac{Q}{g} \omega r + \frac{G}{g} r^2 k^2 \epsilon + Qr = 0,$$

бу тенгламани r га қисқартирсак:

$$\frac{1}{g} (P + Q) \omega - P + \frac{G}{g} k^2 r \epsilon + Q = 0.$$

r ни ω билан алмаштирысак,

$$\frac{1}{g} (P + Q + Gk^2) \omega = P - Q,$$

бундан

$$\omega = \frac{P - Q}{P + Q + Gk^2} \cdot g.$$

Ипнинг тортиш кучи T ни топиш учун ўнг томондаги юқни алоҳида текширсак кифоя, чунки у юқ учта: вертикал юқорига иш бўйича йуналган T_1 , тортиш кучи I_1 , инерция кучи ва P оғирлик күчләрнинг таъсирида мувозанатда бўлади. Бундан

$$T_1 + I_1 = P \quad (3)$$

ёки

$$T_1 = P - I_1 = P - \frac{P}{g} \omega.$$

Бунга топилган ω нинг қийматини қўямиз:

$$T_1 = P - \frac{P}{g} \cdot \frac{P - Q}{P + Q + Gk^2} \cdot g$$

$$T_1 = \frac{P(2Q + k^2G)}{P + Q + k^2G}. \quad (4)$$

Худди шунга үхашаш чап томондаги юкни алоқида текшириб, унинг мувозанат тенгламасини тузамиз ва чап томондаги ишнинг T_2 торғыш күчини топамиз, яғни у қуйидагича бўлади:

$$T_2 = \frac{Q(2P + k^2G)}{P + Q + k^2G}. \quad (5)$$

VI БОВ

МУМКИН БЎЛГАН КЎЧИШ ПРИНЦИПИ

44-§. Мумкин бўлган кўчиш. Идеал боғланишлар. Материал нуқталар системаси мувозанатда бўлган ҳол учун мумкин бўлган кўчиш принципи

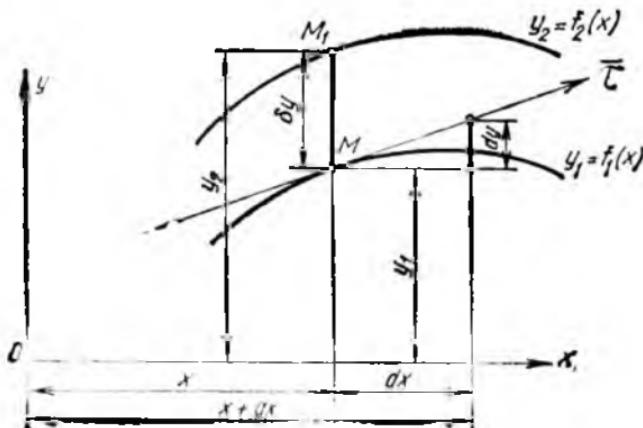
Функцияниң аргументи узгармай, ўзининг иктиёрий ўзгариши ду га вариация дейилади. Масалан, $y_1 = f_1(x)$ функциядан $y_2 = f_2(x)$ функцияга утишда, функцияниң вариацияси:

$$\delta y = y_2 - y_1 = f_2(x) - f_1(x) \quad (44,1)$$

бўлади.

Функцияниң ду вариациясидан функцияниң dy дифференциалиниң фарқи шундаки, dy — дифференциал функцияниң аргументини dx га ўзгаришида бу функцияниң бош ортимасидир.

49-шаклда курсатилган MM_1 , кесма аргументи x деб олинган функцияниң ду вариациясининг миқдорига тенг. Шу шакл-

49-шакл.

да аргументи $x + dx$ га ўзгарғанда у функцияшынг dy дифференциалыннг миқдорига тенг бўлган кесма ҳам курсатилган. Функцияни вариациялаш ташки кўринишидав функцияни дифференциаллашга ўхшайди, чуноичи, $\delta(y) = \delta y$; бу ерда c — ўзгармас сон, $\delta(y_1 + y_2) = \delta y_1 + \delta y_2$, $\delta(y_1 \cdot y_2) = y_1 \delta y_2 + y_2 \delta y_1$, ва шунга ўхшаш.

Мураккаб $z = \varphi(y)$ функция вариациясининг [бунда $y = f(x)$] формуласи қўйидагича бўлади:

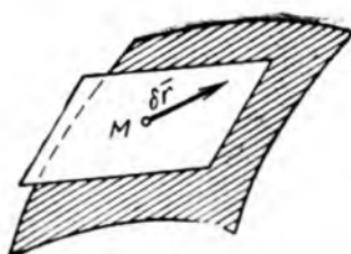
$$\delta z = \frac{\partial \varphi}{\partial y} \cdot \delta y.$$

Нуқталарнинг боғланишлар томонидан қўйиладиган барча чекларни қаноатлантирадиган ёки мазкур боғланишлар билан бирликда бажариладиган чексиз кичик кўчишларга мумкин булган кучиши ёки виртуал кўчиш дейилади.

Масалан, материал нуқта қўзғалмас горизонтал текисликда турған бўлса, нуқтанинг шу текисликда тасаввур қилинадиган кўчиши мумкин булган кучиши дейилади.

Материал нуқта сирт устида ёки эгри чизиқ устида бўлса, унинг мумкин булган кучиши тегишлича сиртнинг уринма текислиги устида ёки эгри чизиқнинг уринмаси устида булади (50, 51-шакллар).

Материал нуқталарнинг мумкин булган кучишида берилган системанинг аргументи вақт ўзгартмагандан содир булади деб фараз қилиниади. Нуқтанинг ҳақиқий кучиши эса системага қўйилган кучлар системасининг таъсирида ва аргументи вақтнинг узлуксиз ўзгаришида содир булади ва маълум йўналишга эга. Шу сабабли нуқтанинг мумкин булган кучиши вариация, ҳақиқий кучиши эса дифференциал бўлади. Агар \bar{r} нуқтанинг радиус вектори бўлса, у вақтда $\delta \bar{r}$ нуқтанинг мумкин булган кучиши ва $d\bar{r}$ нуқтанинг ҳақиқий кучиши бўлади.

50- шакл.

51- шакл.

Мумкин булган кучишини декарт координатага ўқлари бўйича ташкил этувчиларга ажратсан, у қўйидагича бўлади:

$$\delta \bar{r} = \delta x \cdot \bar{i} + \delta y \cdot \bar{j} + \delta z \cdot \bar{k}, \quad (44.2)$$

Бу ерда dx , dy , dz – нүктанинг мумкин бўлган кўчишинини тегишлича декарт координате ўқларидаги проекциялари.

Ҳақиқий кўчиш формуласи қўйидаги кўринишда бўлади:

$$d\bar{r} = dx \cdot \bar{i} + dy \cdot \bar{j} + dz \cdot \bar{k}, \quad (44.3)$$

бу ерда dx , dy , dz – нүктанинг ҳақиқий кўчиши $d\bar{r}$ нинг тегишлича декарт координате ўқларидаги проекциялари, бунда

$$dx = \dot{x}dt, \quad dy = \dot{y}dt, \quad dz = \dot{z}dt.$$

Нүктанинг ҳақиқий кўчиши (стационар боғланиш учун) шу нүктанинг мумкин бўлган кўчишларидан бирни бўлади.

Боғланиш ностационар бўлганда (боғланиш вақтга боғли, бўлганда) нүктанинг мумкин бўлган кўчиши боғланишини бирор онда тўхтатилган (яъни белгилаб олиниг пайтда) деб қаралади.

Энди бу ҳолда ҳақиқий кўчиш мумкин бўлган кучининг хусусий ҳоли булмайди.

Материал нүқталар системасининг боғланиш реакция кучларининг мумкин бўлган кучинда бажарган ишларининг йигинидиси нолга тенг бўлса, бундай боғланишга идеал боғланиш дейилади, яъни

$$\sum_{k=1}^n (\bar{N}_k, \bar{\tau}_k) = 0, \quad (44.3')$$

бунда \bar{N}_k – реакция кучи, $\bar{\tau}_k$ – материал нүқталар системаси k нуқасининг мумкин бўлган кўчиши.

Идеал боғланиш учун масалан, абсолют силлиқ тикислик ва сирт, абсолют қаттиқ стержени, абсолют қаттиқ жисм ва бошқалар мисол бўла олади.

Системанинг нүқталари боғланишини ташлаб, ундан чиқиб кетолмаса, ундай боғланишга ушлаб турадиган – стационар боғланиш дейилади ва унинг тенгламаси қўйидагича ифодаланади:

$$f_k(x_1, y_1, z_1, x_2, y_2, z_2, \dots, x_n, y_n, z_n) = 0 \quad (44.4) \\ (k = 1, 2, \dots, s).$$

Системанинг нүқтаси боғланишдан чиқиб кета оладиган бўлса, ундай боғланишга ушлаб туримайдиган боғланиш дейилади ва унинг тенгламаси қўйидагича ифодаланади:

$$f_k(x_1, y_1, z_1, x_2, y_2, z_2, \dots, x_n, y_n, z_n) \geq 0, \quad (44.5) \\ (k = 1, 2, \dots, s).$$

Идеал боғланишли материал нүқталар системаси шу онда мувозанатда бўлиши учун системанинг маълум ҳолатидан ҳар қандай мумкин бўлган кучинида унга қўйилган кучлар бажарган ишнининг йигинидиси нолга тенг бўлиши керак.

Бу таъриф система мувозанатининг зарур ва етарли шарти-дир, яъни

$$\sum_{k=1}^n (\bar{F}_k, \delta \bar{r}_k) = 0. \quad (44,6)$$

Бунга мумкин бўлган кўчиш принципи дейилади. Декарт координатага ўқларида проекциялари орқали ҳам шунга ухашаш, яъни

$$\sum_{k=1}^n (X_k \delta x_k + Y_k \delta y_k + Z_k \delta z_k) = 0. \quad (44,7)$$

деб ёзиш мумкин.

Мумкин бўлган кўчиш принципининг афзалиги шундаки, унинг формуласига идеал боғланишинг реакция кучлари кирмайди. Мумкин бўлган кўчиш принципининг ёрдамида текис кучлар системасининг таъсирида шунингдек, фазовий кучлар системасининг таъсирида мувозанатда бўлган қаттиқ жисм ёки қаттиқ жисмлар системаси масалалари осен очилади.

Агар системага қўйилган боғланишинг ҳаммаси идеал бўлмаса, масалан, силлиқ бўлмаган текислик ва сиртлар бўлса, у вақтда берилган кучларга яна бунида ҳосил бўлган ишқаланиш кучлари қўшилади. Демак, системага қўйилган кучларининг ва ишқаланиш кучларининг ҳар қандай мумкин бўлган кўчишдаги бажарган ишларининг йиғинидиси нолга тенглаштирилади.

Тузилган тенгламалардан берилган кучлар билан ишқаланиш кучлари орасидаги боғланишлар топилади.

Масалада бирор идеал боғланиши, яъни $(\bar{N}, \delta \bar{r}) = 0$ реакциясини топиш талаб қиласиган бўлса, боғланишдан кутқазиш принципини қўллаб, у боғланиши ташлаб уни изланаштган реакция кучи билан алмаштирамиз. Мувозанат тенгламаларини тузишда берилсан кучларга бу боғланиш реакция кучларини қўшиш керак. Мувозанат тенгламаларидан бу реакция кучлари топилади.

45- §. Мумкин бўлган кўчиш принципига асосан масалалар очишга онд методик кўрсатмалар

Динамика масалаларини мумкин бўлган кучиши принципига асосан очишда қўйидаги тартибга риоя қилиш тавсия этилади.

1. Системага таъсир қилаётган берилган кучларни тасвирлаб олиш керак.

2. Боғланиш идеал бўлмаганда тегишли реакция кучини (ишқаланиш кучини) қўшиш керак.

3. Системанинг эркинлик даражаси битта булса, у ҳолда системанинг бир нуқтасига кучиши имкониятини бериб, қолгақ

кучлар қўйилган нуқталарнинг кўчишини шу нуқтанинг кўчиши орқали ифодалаб олиш керак.

4. Ҳамма кучларнинг улар қўйилган нуқталарнинг кўчишида бажарган ишларини ҳисоблаб олиб, шу ишларнинг йигиндисини полга тенглаштириш керак.

5. Тузилган мувозанат тенгламаларни ечиб, изланастган номаълум сонларни топиш керак.

6. Системанинг эркинлик даражаси бир неча бўлгандан олинган ихтиёрий кўча оладиган нуқталар сонини эркинлик даражасига тенг қилиб олиш керак.

7. Системанинг эркинлик даражаларидан бирига тегишли бўлган нуқталардан бирига кўчиш имкониятини берниб ёа қолган эркинлик даражасини полга тенг деб ҳисоблаб, кучлар қўйилган нуқталар кўчишини шу берилган кўчиш орқали ифодалаб олиш керак.

8. Ихтиёрий кўчиши мумкин бўлган нуқталар сони, яъни системанинг эркинлик даражаси неча бўлса, шунча мувозанат тенгламалари тузиш керак.

9. Тузилган тенгламалар ечилиб, изланастган номаълум сонлар топилади.

Бу параграфга оид масалаларни икки типга ажратиш мумкин:

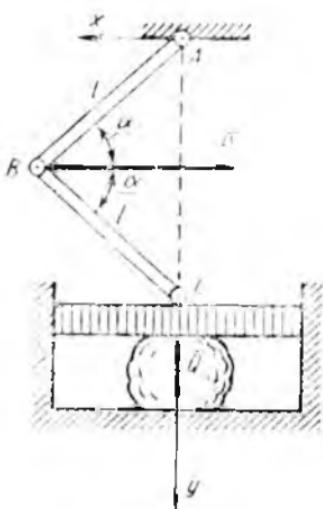
а) эркинлик даражаси битта бўлган системанинг мувозанатни текширишга оид масалалар;

б) эркинлик даражаси бир неча бўлган системанинг мувозанатни текширишга оид масалалар;

10. Мумкин бўлган кўчиш принципига оид бўлган масалаларни яна қўйидаги группаларга ажратиш мумкин: а) материал нуқталар системасининг мувозанати берилганда системаға таъсир қиласетган кучларни ёки шу кучлар орасидаги муюносабатни топиш керак бўлган масалаларга, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 903—908, 911—921 масалалар, б) системаға қўйилган кучлар берилганда системанинг мувозанат ҳолатини топишга оид масалаларга, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 909, 910-масалалар, в) мумкин бўлган кўчиш принципини қўллаб, реакция кучини топишга оид масалаларга, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 930, 943—948-масалалар киради.

46- §. Масалалар.

46- масала. Тирсакли ABC прессининг ўртадаги B шарнирига шу шарнир текислигига горизонтал \bar{P} куч таъсир қиласди (52- шакл). Шу \bar{P} кучини мувозанатлаштириш учун CA түғри чизиқ бўйича қандай Q куч қўйилганини топилсен (бунда $AB = BC$, $\angle ABC = 2\alpha$).

52-шакл.

Ү вактда шаклдан:

$$x_B = l \cos \alpha, \quad y_C = 2l \sin \alpha. \quad (2)$$

Бундан x_B ва y_C цинг вариациялари δx_B , δy_C ларни топамиз:

$$\left. \begin{array}{l} \delta x_B = -l \sin \alpha \delta \alpha, \\ \delta y_C = 2l \cos \alpha \delta \alpha. \end{array} \right\} \quad (3)$$

Буларни (1) мувозанат тенглемасига қўйсак, қуйидаги ҳосил булади:

$$-Pl(-\sin \alpha \delta \alpha) - Q2l \cos \alpha \delta \alpha = 0,$$

бундан:

$$Q = \frac{Pl \sin \alpha \delta \alpha}{2l \cos \alpha \delta \alpha}$$

ёки

$$Q = \frac{P}{2} \operatorname{tg} \alpha.$$

47-масала. Шаклда кўрсатилган блоклар системаси восита-сида осилган A , B юклар оғирлиги орасидаги муносабат то-пилсин. Система мувозанатда туради.

Ечиш. A ва B юкларнинг кучинини топамиз. C блок марказининг тезлигини \ddot{u} билан белгилаймиз. C блокнинг оний маркази P нуқтада булади (53-шакл, а). Демак, $v_E = 2u$ булади. D блок марказининг тезлиги ҳам v_E га тенг, бироқ қарама-карши томонга йўналган.

Ечиш. Координата ўқларини 52-шаклда кўрсатилгандек қилиб ўтка-замиз. Бу текширилаётган система-нинг эркинлик даражаси битта.

Системага мумкин бўлган кўчиш берамиз. B нуқтанинг δx_B мумкин бўлган кўчиши x ўкига параллел. С нуқтанинг δy_C мумкин бўлган кў-чиши у ўқи бўйлаб юқорига йўналган.

Элементар ишининг (44,7) анали-гик инфодасидан фойдаланиб тенгла-ма тузамиз;

$$\sum_{i=1}^2 (X \delta x + Y \delta y) = -P \delta x_B - Q \delta y_C = 0. \quad (1)$$

Эркин координата учун стержен-лар орасидаги бурчакнинг ярми α ни оламиз.

У вақтда шаклдан:

$$x_B = l \cos \alpha, \quad y_C = 2l \sin \alpha. \quad (2)$$

Бундан x_B ва y_C цинг вариациялари δx_B , δy_C ларни топамиз:

$$\left. \begin{array}{l} \delta x_B = -l \sin \alpha \delta \alpha, \\ \delta y_C = 2l \cos \alpha \delta \alpha. \end{array} \right\} \quad (3)$$

Буларни (1) мувозанат тенглемасига қўйсак, қуйидаги ҳосил булади:

$$-Pl(-\sin \alpha \delta \alpha) - Q2l \cos \alpha \delta \alpha = 0,$$

бундан:

$$Q = \frac{Pl \sin \alpha \delta \alpha}{2l \cos \alpha \delta \alpha}$$

ёки

$$Q = \frac{P}{2} \operatorname{tg} \alpha.$$

47-масала. Шаклда кўрсатилган блоклар системаси восита-сида осилган A , B юклар оғирлиги орасидаги муносабат то-пилсин. Система мувозанатда туради.

Ечиш. A ва B юкларнинг кучинини топамиз. C блок марказининг тезлигини \ddot{u} билан белгилаймиз. C блокнинг оний маркази P нуқтада булади (53-шакл, а). Демак, $v_E = 2u$ булади. D блок марказининг тезлиги ҳам v_E га тенг, бироқ қарама-карши томонга йўналган.

B юк илгарилама ҳаракат қиласы, шунинг учун D блок нүкталарининг тезликлари схемаси 53-шакл, δ да күрсатылған күрнештіңда бўлади.

$$EP_1 = \frac{1}{3}r; AP_1 = \frac{5}{3}r$$

эканингини ҳисобга олсак,

$$v_A = 5u$$

бўлади.

Шундай қилиб, юкларнинг кўчиши қўйидагича бўлади:

$$\delta\bar{y}_B = \bar{u}\delta t; \quad \delta\bar{y}_A = -\bar{v}\bar{h}\delta t.$$

53-шакл.

Мумкин бўлган кўчиш принципи (44.7) га асоссан

$$P_B |\delta\bar{y}_B| - P_A |\delta\bar{y}_A| = 0$$

еки

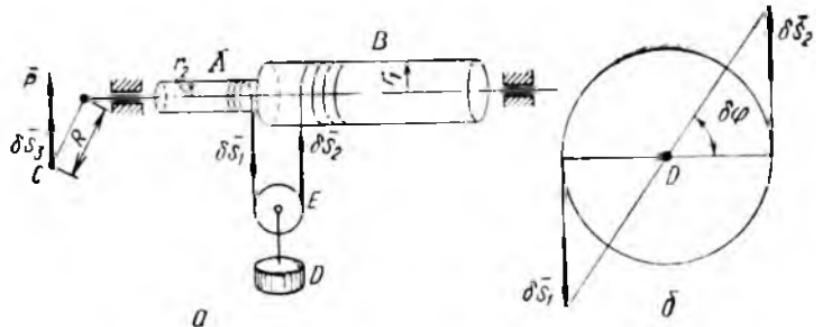
$$P_B \bar{u}\delta t - P_A \bar{v}\bar{h}\delta t = 0,$$

бундан:

$$P_B = 5P_A.$$

48- масала. Дифференциал чиғириқ узунлиги l бўлган C даста билан айлантириладиган, маҳкам қилиб бир-бирига бириттирилган ликкита A ва B валлардан иборат. Кўтариладиган Q оғирлиқдаги D юк арқон үралган қузғалувчан E блокка маҳкамланган. C даста айланганида арқоннинг чап учи r_1 радиусли A валдан чувалади, ўнг учи r_2 радиусли B валга ўралади ($r_2 > r_1$).

Агар $Q = 720 \text{ кг}$, $r_2 = 12 \text{ см}$, $r_1 = 10 \text{ см}$ ва $R = 60 \text{ см}$ бўлса, D юни мувозанатлаштириш учун дастанинг учига, дастага тик қилиб қандай P куч қўйиш керак (54-шакл)?

54- шакл.

Ечиш. A ва B валларнинг мумкин бўлган кўчишини $\delta\varphi$ билан белтилаабмиз. Арқонинг чап қисми $\delta s_1 = r_1 \delta\varphi$ қадар пастга тушади, ўнг томони эса $\delta s_2 = r_2 \delta\varphi$ қадар юқорига кўтарилади (54-шаклга қаранг). С иштанинг кўчиши $\delta s_3 = R \delta\varphi$ га тенг.

Мумкин бўлган қўшиш принципига асосан:

$$P \delta s_3 - \frac{Q}{2} \delta s_1 + \frac{Q}{2} \delta s_2 = 0$$

еки мумкин бўлгани кучишлиарнинг $\delta\varphi$ орқали ифодасини қўйсак, қўйидаги ҳосил булади:

$$PR \delta\varphi - \frac{Q}{2} r_1 \delta\varphi + \frac{Q}{2} r_2 \delta\varphi = 0,$$

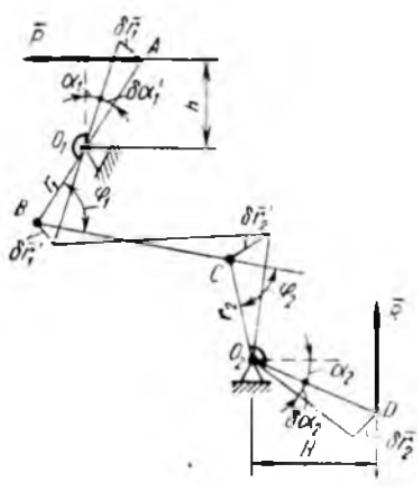
буидан:

$$P = Q \frac{r_2 - r_1}{2R}.$$

Сон қийматларни қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$P = 720 \cdot \frac{12 - 10}{2 \cdot 60} = 12 \text{ н.}$$

49- масала. Йилганинг кетпиги ғилдираги механизми қўзгалмас O_1 ва O_2 шарнирлар атрофида айланадиган AB туғри ва O_2 синиқ ричаглардан иборат. Бу стержеларнинг B ва C учлари BC шатуни билан шарнир ёрдамида бириттирилган. Шатун шаклда курсатилган вазиятида бу стержелар билан φ_1 ва φ_2 бурчаклар ҳосил қиласди (55-шакл). Механизминиг шу вазиятида A иштанинг O_1 уқдан кўтарилиши h га ва D иштана билан O_2 ўқи орасидаги горизонтал бўлмаган масофа H га тенг. A иштага горизонтал P куч, D иштага вертикаль R куч қўйилган;

55- шакл.

$$O_1B = r_1, \quad O_2C = r_2.$$

Механизм мувозанатда қолиши учун P ва R кучлар орасидаги муносабатиниң қандай булиши кераклиги топилсин (55-шакл).

Ечиш. Системага мумкин булган кўчиш берамиз, у 55-шаклда пунктир чизик билан курсатилган. Мумкин булган кўчиш кичик булгани учун айлананинг ёйи бўйича кучаетган A, B, C ва D ишталарнинг кўчишини у ёйларнинг уринмаси

бидан алмаштирамыз. Бу нүкталарниң мүмкін бүлган күчиштің миқдорларини тегішліча $\delta \bar{r}_1$, $\delta \bar{r}_1$, $\delta \bar{r}_2$, $\delta \bar{r}$, лар бидан белгілаймиз. У вақтда мүмкін булган күчиш принциптің (44,6) формуладаги иш тенгламасын құлласак,

$$\sum_{k=1}^2 (\bar{F}_k, \delta \bar{r}_k) = 0 \quad (1)$$

екін қуйидаги ҳосил бўлади:

$$\sum_{k=1}^2 F_k \delta r_k \cos(\bar{F}_k, \delta \bar{r}_k) = 0. \quad (2)$$

Күчининг элементтар ишини толишиң әсласак:

$$P \delta r_1 \cos(\bar{P}, \delta \bar{r}_1) + R \delta r_2 \cos(\bar{R}, \delta \bar{r}_2) = 0 \quad (3)$$

екін

$$P \cdot O_1 A \cos \alpha_1 \delta \alpha_1 - R \cdot O_2 D \cos \alpha_2 \delta \alpha_2 = 0, \quad (4)$$

бундан:

$$Ph \delta \alpha_1 - Rh \delta \alpha_2 = 0. \quad (5)$$

α_1 бидан α_2 иштеги орасидаги муносабатини топамиз.

Шаклдан:

$$\delta r'_1 = r_1 \delta \alpha_1 \text{ ва } \delta r'_2 = r_2 \delta \alpha_2. \quad (6)$$

B ва C шатунларниң учларниң мүмкін бүлган $\delta \bar{r}'_1$ ва $\delta \bar{r}'_2$ күчишларниң унити йуналиштадаги проекциялари бир-бирига тең, шунинг учун

$$r_1 \delta \alpha_1 \cos(90^\circ - \varphi_1) = r_2 \delta \alpha_2 \cos(90^\circ - \varphi_2) \quad (7)$$

екін

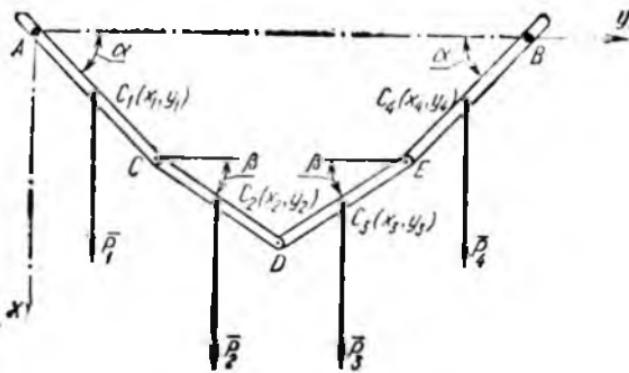
$$r_1 \delta \alpha_1 \sin \varphi_1 = r_2 \delta \alpha_2 \sin \varphi_2 \quad (8)$$

(8) дан фойдалап (5) дан $\delta \alpha_1$ ва $\delta \alpha_2$ ни йүқтөсак, қуйидаги ҳосил бўлади:

$$P = R \frac{H r_1 \sin \varphi_1}{h r_2 \sin \varphi_2}. \quad (9)$$

50- масала. Узунликлари ва оғирликлари бир хил бўлган гўргта стерженлар ўзаро C , E , D шарнирлар ёрдамида биринкирилган (56-шакл). Иккى чеккадаги стерженлар бир горизонталда ётган қўзғалмас A ва B нүктада турган шарнирлар атрофида айланади. Ҳамма система вертикаль текисликда мувозанатда туради. $\operatorname{tg} \alpha = 3 \operatorname{tg} \beta$ эканлиги кўрсатилсан.

Ечиш. AC , CD , DE , EB стерженлардан иборат булган системаниң мувозанатини текширамиз (56-шакл). Системага қўйилган стерженларниң оғирлиги булган $P_1 = P$; $P_2 = P$; $P_3 = P$; $P_4 = P$ актив кучларни чизамиз.

56- шакл.

Координата үқларини шаклда күрсатылғандек қилиб оламиз. Мүмкін болған күчиш принципининг (44,7) тенгламасына асосан тенглама тузақыз:

$$\sum_{k=1}^4 (X_k \delta x_k + Y_k \delta y_k + Z_k \delta z_k) = 0. \quad (1)$$

бундан:

$$\begin{aligned} X_1 &= P_{1x} = P; & X_2 &= P_{2x} = P; & X_3 &= P_{3x} = P; & X_4 &= P_{4x} = P; \\ Y_1 &= P_{1y} = 0; & Y_2 &= P_{2y} = 0; & Y_3 &= P_{3y} = 0; & Y_4 &= P_{4y} = 0; \\ Z_1 &= P_{1z} = 0; & Z_2 &= P_{2z} = 0; & Z_3 &= P_{3z} = 0; & Z_4 &= P_{4z} = 0; \end{aligned}$$

Күйидеги күчлар ва координаталар қолади:

$$\left| \begin{array}{l} X_1 = P, \\ X_2 = P, \\ X_3 = P, \\ X_4 = P, \end{array} \right| \quad \left| \begin{array}{l} x_1 = \frac{a}{2} \sin \alpha, \\ x_2 = a \sin \alpha + \frac{a}{2} \sin \beta, \\ x_3 = a \sin \alpha + \frac{a}{2} \sin \beta, \\ x_4 = \frac{a}{2} \sin \alpha. \end{array} \right| \quad (2)$$

x_1, x_2, x_3, x_4 ларниң вариацияларини топамыз:

$$\delta x_1 = \frac{a}{2} \cos \alpha \delta \alpha,$$

$$\delta x_2 = a \cos \alpha \delta \alpha + \frac{a}{2} \cos \beta \delta \beta,$$

$$\delta x_3 = a \cos \alpha \delta \alpha + \frac{a}{2} \cos \beta \delta \beta,$$

$$\delta x_4 = \frac{a}{2} \cos \alpha \delta \alpha.$$

Мүмкін бұлган күчиш принциптерінің (1) теңгелмаси, $X_1\delta x_1 + X_2\delta x_2 + X_3\delta x_3 + X_4\delta x_4 = 0$ құйыдаги күршіншіда бұлады

$$3 \cos \alpha \delta \alpha + \cos \beta \delta \beta = 0. \quad (4)$$

Бу (4) теңгелмаси ечамиз. Бүгінгі учун олдін δx билан $\delta \beta$ орасындағы мүносабатты топамиз.

57- шаклдан:

$$\overline{AB} = \overline{AC} + \overline{CD} + \overline{DE} + \overline{EB}. \quad (5)$$

Бүнде у үқига проекциялаймиз:

$$(\overline{AB})_y = (\overline{AC})_y + (\overline{CD})_y + (\overline{DE})_y + (\overline{EB})_y, \quad (6)$$

бунда

$$\begin{aligned} (\overline{AB})_y &= b = \text{const}; & (\overline{AC})_y &= a \cos \alpha; \\ (\overline{CD})_y &= a \cos \beta; & (\overline{DE})_y &= a \cos \beta; & (\overline{EB})_y &= a \cos \alpha. \end{aligned} \quad \}$$

Булардан:

$$b = 2 a \cos \alpha + 2 a \cos \beta. \quad (8)$$

(8) ни вариацияласақ:

$$-\sin \alpha \delta \alpha - \sin \beta \delta \beta = 0, \quad (9)$$

бундан:

$$\delta \beta = -\frac{\sin \alpha}{\sin \beta} \delta \alpha. \quad (10)$$

Топилған $\delta \beta$ вариацияни мүмкін бұлган күчиш принциптерінің (4) теңгелмасына қоямиз, у вақтда құйыдаги теңгелмаси оламиз:

$$\left(3 \cos \alpha - \cos \beta \frac{\sin \alpha}{\sin \beta} \right) \delta \alpha = 0. \quad (11)$$

$\delta \alpha \neq 0$ бұлғани учун:

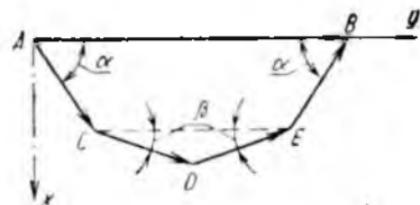
$$3 \cos \alpha - \cos \beta \frac{\sin \alpha}{\sin \beta} = 0, \quad (12)$$

$$3 - \operatorname{ctg} \beta \operatorname{tg} \alpha = 0 \text{ әки } 3 - \frac{\operatorname{tg} \alpha}{\operatorname{tg} \beta} = 0,$$

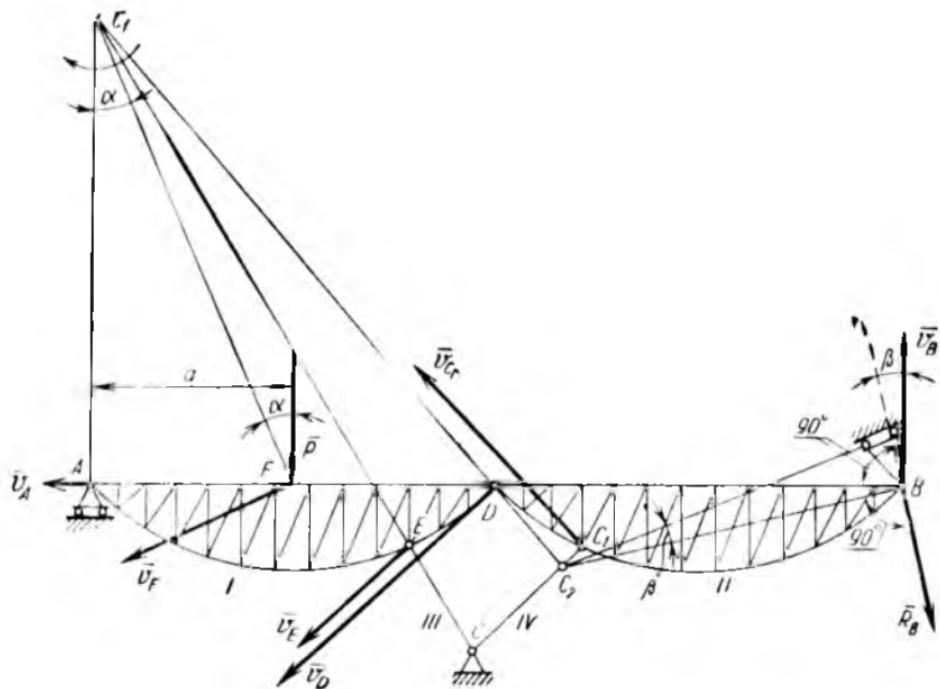
бундан:

$$\operatorname{tg} \alpha = 3 \operatorname{tg} \beta.$$

51- масала. D шарнир билән бир-бираға бирнектирилған иккита үзгармас I ва II ферма C шарнир өрдамида III ва IV стержендер орқали ерга маҳкамланған. A ва B нүкталарда уларнинші катоклы таянчлары бор. I фермага A таянчдан a масофа да вертикаль P күч қойылған. B катокшыншын реакциясы топилсии (58- шакл).

57- шакл.

58- шакл.

Ечиш. I ферма тезликтерининг оний марказини топамиз; бунинг учун IV стерженини фикран қирқиб A ва E нүкталарга мумкин бўлган кўчиш берамиз.

\bar{v}_B тезлик вектори EC га тик, \bar{v}_A тезлик вектори горизонтал таянч текислигига параллел, тезликлар оний марказий \bar{v}_A ва \bar{v}_B векторларининг бошларидан чиқарилган тикларининг кесишган нүктасида бўлади. D нүктанинг тезлиги C_1D га, E нүктанинг тезлиги эса C_1F га тик йўналган I ферманинг тезлиги қўйидаги нисбатдан топилади:

$$\frac{v_F}{C_1F} = \frac{v_D}{DC_1}. \quad (1)$$

II ферма тезликларининг оний марказини топамиз, бунинг учун III стерженини фикран қирқамиз. C_2 нүктанинг тезлиги CC_2 га тик йўналган, v_D , v_C тезлик векторларининг бошларидан тиклар чиқазсак, улар кесишган C_2 нүкта оний марказ бўлади.

B нүктанинг тезлиги C_2B туғри чиэниққа тик ва қўйидаги муносабатда бўлади:

$$\frac{v_D}{DC_2} = \frac{v_B}{BC_2}. \quad (2)$$

F ва B нүқталарниң күчиши қуйидаги формуладан топлади:

$$\delta(\bar{F}) = \bar{v}_F \delta t; \quad \delta(\bar{B}) = \bar{v}_B \delta t. \quad (3)$$

II ферманинг B нүқтасындағи боғланишни \bar{R}_B реакция билан алмаштириб, уци боғланишдан озод қиласыз.

Мумкин бүлган күчиш принципінде асасан:

$$P v_F \sin \alpha - R_B v_B \cos \beta = 0. \quad (4)$$

(1) ва (2) тенгламаларни ва

$$\sin \alpha = \frac{a}{C_1 F}, \quad (5)$$

$$\cos \beta = \frac{b}{BC_2}$$

ларни назарга олсак, (4) қуйидагича бұлади:

$$P \frac{C_1 F}{DC_1} \cdot \frac{a}{C_1 F} v_D - R_B \frac{BC_2}{DC_2} \cdot \frac{b}{BC_2} v_D = 0, \quad (6)$$

бундан:

$$R_B = P \frac{a}{b} \frac{DC_2}{DC_1}, \quad (7)$$

бу ерда $b - R_B$ реакция күчининде C_2 оның марказға нисбатан олинған елкасы.

R_B реакция күчи B каток сирпанадиган текисликка тик бўлиб йуналган.

VII ВОВ

ДИНАМИКАНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ (Даламбер—Лагранж тенгламаси)

47-§. Материал нүқталар системаси динамикасининг умумий тенгламаси

Харакат қилаётган идеал боғланишда бўлган материал нүқталар системасига қўйилган кучлар ва инерция кучларининг мумкин булган күчишда бажарған ишларининг йигиндиси нолга тенг:

$$\sum_{k=1}^n (\bar{F}_k - m_k \bar{w}_k, \delta \bar{r}_k) = 0, \quad (47,1)$$

Агар

$$\begin{aligned}\bar{F}_k &= X_k \bar{l} + Y_k \bar{j} + Z_k \bar{k}, \\ \bar{w}_k &= \frac{d^2 x_k}{dt^2} \bar{l} + \frac{d^2 y_k}{dt^2} \bar{j} + \frac{d^2 z_k}{dt^2} \bar{k}, \\ \bar{\delta r}_k &= \delta x_k \bar{l} + \delta y_k \bar{j} + \delta z_k \bar{k}.\end{aligned}$$

десак у вақтда динамиканиң умумий тенгламасы қўйидаги кўришишда бўлади:

$$\sum_{k=1}^n \left\{ \left(X_k - m_k \frac{d^2 x_k}{dt^2} \right) \delta x_k + \left(Y_k - m_k \frac{d^2 y_k}{dt^2} \right) \delta y_k + \right. \\ \left. + \left(Z_k - m_k \frac{d^2 z_k}{dt^2} \right) \delta z_k \right\} = 0. \quad (47,2)$$

(47,1) ёки (47,2) тенглама динамиканинг умумий тенгламаси ёки Даламбер—Лагранж тенгламаси дейилади.

48-§. Масалалар ечишга оид методик кўрсатмалар

Динамиканинг умумий тенгламасига оид масалаларни қўйидаги тартибда ечиш тавсия этилади.

1. Системанинг эркинлик даражаси аниқланади.
2. Система нуқталарига қўйилган ҳамма ташқи кучларни тасвирлаб олиш керак.
3. Система нуқталарига инерция кучлари қўйилади.
4. Координата ўқлари системасин ташлаб олиниади.
5. Таъсири қилаётган кучлар ва инерция кучлари қўйилган нуқталарининг мумкин бўлган кўчишлари топилади.
6. Динамиканинг (47,2) умумий тенгламасини тузиш керак.
7. (47,2) киргани иш коэффициентларини ихтиёрий мумкин бўлган кўчишда нолга тенглаштирилади.
8. Тузилган система тенгламалардан изланадайтган цомаълум сонларни топиш керак.

Бу хил масалаларни икки типга ажратиш мумкин:

- а) Даламбер—Лагранж тенгламаларига асосан ечиладиган, эркинлик даражаси битта бўлган масалалар;
- б) Даламбер—Лагранж тенгламаларига асосан ечиладиган, эркинлик даражаси бир нечта булган масалалар.

9. Бу параграфга оид масалаларни яна қўйидаги типларга ажратиш мумкин:

- а) системанинг инсбий мувозанатини аниқлаш талаб қиласидиган масалаларга. Бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 925 – 929, 935 – 939 масалалар;

- б) система нуқталарининг тезланишларини топиш талаб қиласидиган масалаларга, бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 930, 943 – 948 масалалар.

49-§. Масалалар

52 масала. Подъёмниккинг пастки C шкивига айлантирувчи M момент қойылған. Юқорига күтариладын, оғирлиги P_1 булған A юккінің тезләнешін аниқланасын. B посангыннан оғирлиги P_2 тәнг, C ва D шкивлар радиуси r ва ҳар қайсисиннан оғирлиги Q булған бир жишелі цилиндрдан иборат. Тасманинг массасы ҳисобға одинмасын (59-шакл).

Ечіши. Чексіз тасманинг түғри чи-
зиқлы қысметдеги нұқтасының тезләнешінін ω ҳарғы билан белгилайміз.
Система нұқтасына актив P_1 , P_2 күчлар
ва айлантирувчи M момент таъсир қи-
лады. Системанинг ҳамма нұқталады.

$$|\bar{I}_1| = \frac{P_1}{g} \omega; \quad |\bar{I}_2| = \frac{P_2}{g} \omega \quad (1)$$

Инерция күчлариниң құшамыз.

Шкивнинде инерция күчи моменті қойылдагига тәнг булған жуфт күч ҳо-
сил қылады:

$$M_{1-2}(\bar{I}_1) = \frac{Q}{g} r \omega. \quad (2)$$

Бу текширилаётгандай системанинг әр-
кинлик даражасы битта ва нұқталар-
нинг ҳолати пастки дискиннан айланыш
бурчаги φ билан аниқланады.

A ва B нұқталарга иккі томоннан
идеал боғлапшылар қойылған.

Системанинг нұқталарында айланыш
бурчаги $\delta\varphi$ бурилиш билан аниқланады-
ған кичик күчиш берамыз. A ва B нұқталарнинде күчиши қу-
йидагыча:

$$\delta s_A = r \delta\varphi, \quad \delta s_B = r \delta\varphi. \quad (3)$$

Инерция күчи бажарған элементар иш:

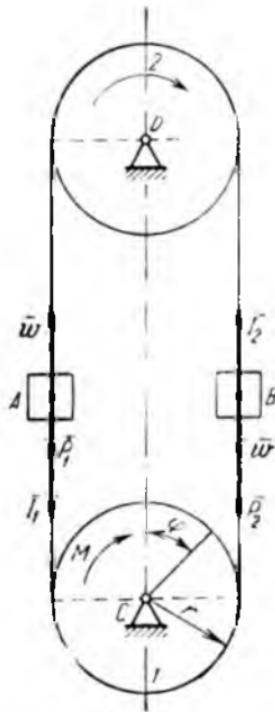
$$\delta A = - (P_1 + P_2 + Q) \frac{w}{g} r \delta\varphi. \quad (4)$$

Айлантирувчи M момент ва P_1 , P_2 күчлар бажарған иш:

$$\delta A_1 = M \delta\varphi, \quad \delta A_2 = (P_2 - P_1) r \delta\varphi. \quad (5)$$

Динамиканың умумий теңгеламасын тузамыз:

$$- (P_1 + P_2 + Q) \frac{w}{g} r \delta\varphi + M \delta\varphi + (P_2 - P_1) r \delta\varphi = 0 \quad (6)$$

59-шакл.

еки

$$[-(P_1 + P_2 + Q) \frac{w}{g} r + M + (P_2 - P_1) r] \delta \varphi = 0. \quad (7)$$

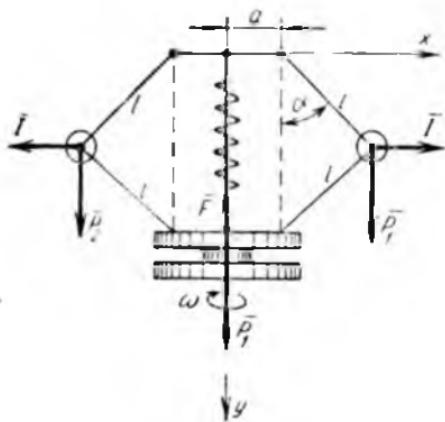
$\delta \varphi \neq 0$ нолга тенг бўлмагани учун

$$-(P_1 + P_2 + Q) \frac{w}{g} r + M + (P_2 - P_1) r = 0.$$

Бунда w ни топамиз:

$$w = \frac{M + (P_2 - P_1) r}{(P_1 + P_2 + Q) r} \cdot g. \quad (8)$$

53- масала. Марказдан қочма регулятор ўзгармас о бурчак тезлик билан айланади. Регулятор бурчак тезлиги билан унинг стерженининг вертикалдан оғиш бурчаги α орасидаги мусабат топилсан: оғирлиги P_2 бўлган муфта, бикрлиги с булган пружина билан пастга сикиласди. $\alpha = 0$ бўлганда пружина деформацияланмайди, унинг юқориги учун регулятор ўқига маҳкамланган; шарларнинг оғирлиги P_2 , стерженларнинг узунлиги l стерженинг осилиш ўқи регуляторининг ўқидан a масофада туради; стерженларнинг ва пружиналарнинг оғирликлари ҳисобга олинмасин (60- шакл).

60- шакл.

Етиш. Координата ўқларини 60- шаклда кўрсатилгандек қилиб оламиз.

Эркинлик даражаси битта бўлган системага \bar{P}_2 — шарларнинг оғирлик кучлари, \bar{P}_1 — муфтанинг оғирлик кучи ва \bar{F} — пружинанинг эластиклик кучи таъсири қиласди:

$$F = c(2l - 2l \cos \varphi) = 2lc(1 - \cos \varphi). \quad (1)$$

Бу кучларнинг ҳаммаси вертикал пастга йўналган. Регулятор юклари ўқка интиладиган тезланишга эга, унинг миқдори қўйндагига тенг:

$$w^{(\text{ж. н.})} = (a + l \sin \alpha) \omega^2. \quad (2)$$

Юкларнинг P_1 , P_2 оғирлик кучлари ва пружинанинг F эластиклик кучларига шарларнинг

$$I = \frac{P_2}{g} (a + l \sin \alpha) \omega^2 \quad (3)$$

инерция кучларини қўшсак, система хаёлан мувозанатда бўлади, α бурчакни $\delta \varphi$ га ўзгартиб, юкларга мумкин бўлган кучиш

берамиз, у вақтда күчиш $s = l\theta$ ва ричагга тик бұлади. Мұфталар оғирлик марказларининг координаталари $y_1 = 2l \cos \alpha$ билан аниқланады, демек, уннег мүмкін булған күчиш вариациясы, $\dot{y}_1 = l \sin \alpha \dot{\theta}$ бұлади.

Шарлар оғирлик марказининг координаталари $y_2 = l \cos \alpha$ билан аниқланады ва уннег мүмкін булған күчиш вариациясы $\dot{y}_2 = l \sin \alpha \dot{\theta}$ билан аниқланады.

Инерция күчлари құйылған нүктанинг координаталари $x_3 = a + l \sin \alpha$ билан аниқланады ва уннег мүмкін бұлған күчиш вариациясы $\dot{x}_3 = l \cos \alpha \dot{\theta}$ бұлади.

Эластиклик күчи құйылған нүктанинг координатасы $y_4 = -2l \cdot \cos \alpha$ билан аниқланады ва уннег мүмкін бұлған күчиш вариациясы $\dot{y}_4 = -2l \sin \alpha \dot{\theta}$ бұлади.

Динамиканынг умумий теңгеламаси (47,2) ни тузамиз:

$$-2P_1 l \sin \alpha \dot{\theta} - 2P_2 l \sin \alpha \dot{\theta} + 2 \frac{P_2}{g} (a + l \sin \alpha) \omega^2 l \cos \alpha \dot{\theta} - 4l^2 c(1 - \cos \alpha) \sin \alpha \dot{\theta} = 0.$$

$\dot{\theta}$ нолға теңг бұлмагани учун:

$$-P_1 \sin \alpha - P_2 \sin \alpha + \frac{P_2}{g} (a + l \sin \alpha) \omega^2 \cos \alpha - 2lc(1 - \cos \alpha) \sin \alpha = 0,$$

бундан ω^2 ни топамиз:

$$\omega^2 = g \frac{P_1 + P_2 + 2lc(1 - \cos \alpha)}{P_2(a + l \sin \alpha)} \operatorname{tg} \alpha.$$

54- масала. Ҳар қайсисининг оғирлигі P бұлған иккита D ва E юқ чүзилмайдыган ва оғирлигиниң ҳисобға олмасы бұлдиган ип учига бөләнган. Бу ип E юқдан чиқиб, құзғалмас A блок орқали ұтады, кейин құзғалувчан B блокини ўраб үтиб, юқорига құзғалмас C блокка қайтиб келады ва силиқ оғма текисликка параллел бұлиб үгади, шу ерда уннег учига D юқ бөләнган. C блок билан A блок бир үқда турады; оғма горизонтал текислик билан α бурчак ҳосил қиласы. Құзғалувчы B блокка оғирлигі Q бұлған K юқ осилған. E юқнинг сирғаниб горизонтал текисликка ишқаланиш коеффициенті f га тең. Блокларнинг массасы ҳисобға олинимасын (61-шакл).

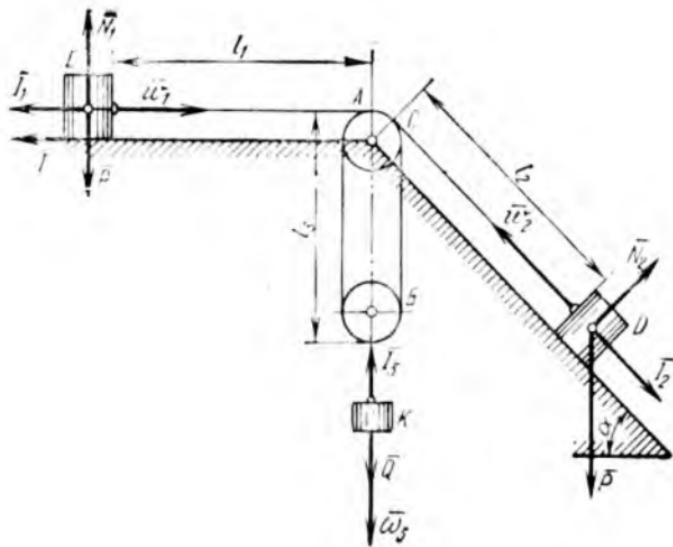
K юқнинг пастға түшиши учун қашдай шарт бўлиши кераклиги аниқланын. Шу юқнинг тезланиши тоналын. Бошланғич пайтда ҳамма юкларнинг тезлиги нолға тең.

Ечиш. Система нүкталарининг орасидаги бөланишлар чүзилмайдыган әгилувчан ип орқали бұлиб, қуйидаги теңгелама билан ифодаланады:

$$f = l_1 + l_2 + 2l_3 = \text{const}. \quad (1)$$

(1) теңгеламани қаноатлантирадыган мүмкін бұлғаң күчиш:

$$\delta l_1 + \delta l_2 + 2\delta l_3 = 0. \quad (2)$$

61- шакл.

(1) бөланиш тенгламасидаң қуындағы келиб чиқады:

$$\bar{w}_3 = -\frac{\bar{w}_1 + \bar{w}_2}{2}, \quad (3)$$

бу ерда $\bar{w}_3 - K$ юкнивт тезланиши; $\bar{w}_1, \bar{w}_2 - E$ ва D юкларниң тезланишлари.

Күйілған P , Q , \bar{P} актив күчларға ва \bar{N}_1 , \bar{N}_2 , \bar{T} бөгләниш реакция күчларында қүйіндеги инерция күчларини құшамиз:

$$|\bar{I}_1| = \frac{P}{g} w_1, \quad |\bar{I}_2| = \frac{P}{g} w_2, \quad |\bar{I}_3| = \frac{Q}{g} w_3. \quad (4)$$

Бу ерда $T = fF$ (4) ишқаланиш күчи. Бу вақтда система фикран мувозанат ҳолатда бұлады. Қойнады мүмкін бұлған күшилар ҳам (2) генгламаны қапоатлантириши мүмкін:

$$\delta L_1 = \delta L_2 = \delta S, \quad \delta S_3 = -\delta S. \quad (5)$$

Мумкин бүлгөн күчиш принципига асосан:

$$-(T + I_1)\delta I_1 + (Q - I_3)\delta I_3 - I_2\delta I_2 - P \sin \alpha \delta I_2 = 0. \quad (6)$$

(8), (4) ва (6) ларни назарга олсак, (7) қүйидагича бўлади:

$$-\left(fP + \frac{t}{g}w_1\right)\delta s - \left(Q - \frac{Q}{g}w_3\right)\delta s - \frac{P}{g}w_2\delta s - P\delta s \sin \alpha = 0,$$

бундан

$$w_3 = g \frac{Q - P(1 + \sin \alpha)}{Q + 2P} \quad (7)$$

Бундаң шундай холосага келамиз: K юкнинг пастга тушинида

$$Q > P(f + \sin \alpha)$$

бўлади.

55- масала. Кузгалувчи C блокни ушлаб туралиган шнур A ва B блок орқали ўтган; A ва B блокнинг ўқлари қўзғалмас; шнурнинг блоклар устида булмаган қисмлари вертикаль. C блокка оғирлиги $P = 4$ н бўлган тош осилган; шнур учларига оғирлиги $P = 2$ н ва $P = 3$ н бўлгац юклар боғланган. Блоклар билан шнур массасини ва ўқлардаги ишқаланишни ҳисобга олмай, ҳамма юкларнинг тезланиши аниқласин (62- шакл).

Е чиш. Координата ўқларни 62- шаклда кўрсати ғандек қилиб оламиэ. Динамика умумий тенгламасидан фойдалансак, бу ҳол учун тенглама қийидаги кўринишда бўлади:

$$\left(P - \frac{F}{g} w \right) \delta x + \left(P_1 - \frac{F_1}{g} w_1 \right) \delta x_1 + \left(P_2 - \frac{F_2}{g} w_2 \right) \delta x_2 = 0, \quad (1)$$

бу ерда w , w_1 , w_2 — изланаётган юкларнинг тезланишлари.

Шнурнинг узунлиги ўзгармаслигини назарга олсак

$$x_1 + 2x + x_2 = \text{const} \quad (2)$$

бўлади. Шундай қилиб, системанинг вазиятини аниқлайдиган учта x_1 , x_2 ва x координаталар битта шарт билан боғланган (ҳамма юклар тўғри чизиқли кўчади деб фараз қиласин). Шунинг учун бу системанинг әркинлик даражаси иккита. Олдинги тенгламани вариациялаб, учта юк координаталари вариацияларнинг орасидаги боғланишни топамиз, яъни

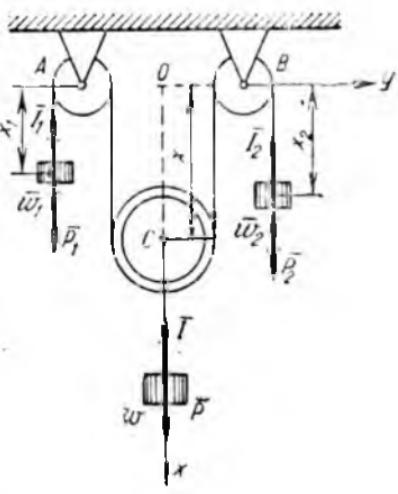
$$\delta x_1 + 2\delta x + \delta x_2 = 0, \quad (3)$$

бундан:

$$\delta x = -\frac{1}{2} (\delta x_1 + \delta x_2). \quad (4)$$

Даламбер—Лагранж тенгламасига δx нинг қийматини қўйиб δx_1 ва δx_2 ларни қавсдан ташқарига чиқарсак. қийидаги ҳосил бўлади:

$$\left(P_1 - \frac{F_1}{g} w_1 - \frac{F}{2} + \frac{F}{2g} w \right) \delta x_1 + \left(P_2 - \frac{F_2}{g} w_2 - \frac{F}{2} + \frac{F}{2g} w \right) \delta x_2 = 0. \quad (5)$$

62- шакл.

Бу тенгламадаги δx_1 ва δx_2 лар бир-бирига бөллиқсиз үзграды. Тенглама нолта текті бўлиши учун эркин үзгарувчи δx_1 ва δx_2 ларниң олдишлар коэффициентлар нолга текті бўлиши керак, яъни

$$P_1 - \frac{P_1}{g} w_1 - \frac{P}{2} + \frac{P}{2g} w = 0, \quad (6)$$

$$P_2 - \frac{P_2}{g} w_2 - \frac{P}{2} + \frac{P}{2g} w = 0$$

ёки сон қийматларни кўйсак,

$$\begin{aligned} w - w_1 &= 0, \\ 2w - 3w_2 &= g, \end{aligned} \quad (7)$$

бундан:

$$\left. \begin{aligned} w &= w_1, \\ w_2 &= \frac{2}{3} w + \frac{g}{3}. \end{aligned} \right\} \quad (8)$$

Учинчи номаътумин топиш учун тенгламани (2) тенгликдан t вақтга ишбатан иккى марта ҳосила олиб, топамиш.

$$\frac{d^2x_1}{dt^2} + 2 \frac{d^2x}{dt^2} + \frac{d^2x_2}{dt^2} = 0 \quad (9)$$

ёки

$$w_1 + 2w + w_2 = 0. \quad (10)$$

Бу тенгламага w_1 ва w_2 шинг қийматларини (8) дан олиб қўямиз:

$$w + 2w + \frac{2}{3} w + \frac{g}{3} = 0, \quad (11)$$

бундан:

$$w = -\frac{1}{11} g. \quad (12)$$

Энди w_1 ва w_2 ни (8) дан топамиш:

$$w_1 = -\frac{1}{11} g,$$

$$w_2 = -\frac{2}{33} g + \frac{1}{3} g = \frac{3}{11} g.$$

w ва w_1 тезланишлар қийматларининг манфиийлиги бу тезланишларниң йўналиши координат уқинининг манфиий йўналиши билан бир хил эканлигини кўрсатади, яъни бу тезланишлар юқорига йўналган.

МАТЕРИАЛ НУҚТАЛАР СИСТЕМАСЫН ДИНАМИКАСИННИГ УМУМИЙ ТЕОРЕМАЛАРИ

50-§. Инерция марказининг ҳаракати хақидаги теорема

Координаталари қўйидагича топиладиган геометрик нуқта материал нуқталар системасининг инерция маркази деб аталади:

$$x_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v x_v}{M}, \quad y_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v y_v}{M}, \quad z_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v z_v}{M} \quad (50,1)$$

ёки вектор кўрнишида:

$$\bar{r}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \bar{r}_v}{M}, \quad (50,2)$$

бунда $M = \sum_{v=1}^n m_v$ — материал нуқталар системасининг масаси.

Инерция марказининг тезлиги билан материал нуқталар системаси нуқталари тезлиги орасидаги боғланишлар қўйидагича бўлади:

$$\bar{v}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \bar{r}_v}{M}, \quad (50,3)$$

$$\dot{x}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \dot{x}_v}{M}, \quad \dot{y}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \dot{y}_v}{M}, \quad \dot{z}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \dot{z}_v}{M}, \quad (50,4)$$

бу ерда

$$\bar{v}_c = \dot{x}_c \bar{i} + \dot{y}_c \bar{j} + \dot{z}_c \bar{k}.$$

Инерция марказининг тезланиши билан материал нуқталар системаси нуқталарининг тезланишлари орасидаги боғланиш қўйидагича бўлади:

$$\bar{w}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \bar{w}_v}{M}, \quad (50,5)$$

$$\ddot{x}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \ddot{x}_v}{M}, \quad \ddot{y}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \ddot{y}_v}{M}, \quad \ddot{z}_c = \frac{\sum_{v=1}^n m_v \ddot{z}_v}{M}, \quad (50,6)$$

бу ерда

$$\bar{w}_c = \ddot{x}_c \bar{i} + \ddot{y}_c \bar{j} + \ddot{z}_c \bar{k}.$$

Теорема. Материал нүқталар системасининг инерция маркази, инерция марказига система массаси жойлашган деб фараз қилинганды, системаға қойылған ҳамма ташқи күчларнинг бөш вектори таңсирінде материал нүктесининг ҳаракатына ухшаш ҳаракат қиласы:

$$M\bar{w}_c = \bar{R}^{(e)}, \quad (50,7)$$

бунда $M = \sum_{v=1}^n m_v$ — бутун системанинг массасы;

\bar{w}_c — инерция марказининг тезләнүши;

$\bar{R}^{(e)}$ — системага қойылған ташқи күчларнинг бөш вектори.

Теореманы декарт координата үкларидаги проекциялар орқали ёзсак, қўйилдагича бўлади:

$$M\ddot{x}_c = X^{(e)}, \quad M\ddot{y}_c = Y^{(e)}, \quad M\ddot{z}_c = Z^{(e)}, \quad (50,8)$$

бунда $X^{(e)}, Y^{(e)}, Z^{(e)}$ — ташқи күчлар, $\dot{\bar{R}}^{(e)}$ — бөш векторнинг тегишли үклардаги проекциялари.

51- §. Масала ечишга оид методик қўрсатмалар

Материал нүқталар системаси инерция марказининг ҳаракати ҳақидағи теоремадан фойдаланиб, сипладиган масалаларни қўйндаги тартибда ечиш тавсия этилади:

1. Координата үклари системаси таълаб олинади.
2. Системага қойылған ҳамма ташқи күчларни шаклда тасвирлаш керак.

3. Шу материал нүқталар системаси инерция марказининг ҳаракати ҳақидағи теореманинг тенгламаси (50,8) иш Декарт координата үкларидаги проекциялар орқали ёзилади.

4. Ташқи күчлар системасининг дар қайси декарт координата үкларидаги проекциялариниң йигинидисин ёзиб олиш керак.

5. Системанинг ҳамма n массасини, марказларининг координаталари x_v, y_v, z_v ($v=1, 2, \dots, n$) ларни ёзиб олиб ва уларни вақтга ишбатан иккى марта дифференциаллаб, кейин (50,9) формулага асосан $M\ddot{x}_c, M\ddot{y}_c, M\ddot{z}_c$ ларни топилади.

6. (50,8) формуладан фойдаланиб, система инерция марказий ҳаракатининг ҳаракат дифференциал тенгламалари тузилади.

7. Бу система тенгламаларини ечиб, ё ташқи күчлар топилади (биринчи масала), ёки инерция марказининг ҳаракат қонуни топилади (иккинчи масала).

Масалада материал нүкталар системаси инерция марказининг траекториясини тоғиши талаб қилинган бўлса (50,1) формуладан изланадётган инерция марказининг координаталари вақт орқали топилади, кейин бу тенгламалардан вақти чиқариб ташлаб излапаётган материал нүкталар системаси инерция марказининг траекторияси топилади.

Бу параграфдаги масалаларни икки групага ажратиш мумкин.

Биринчи групага материал нүкталар системаси инерция марказининг ҳаракат қонуни маълум булиб, системага таъсир қилаётган ташки кучларни тоғиши керак бўлган (биринчи масала) масалалар киради.

Иккинчи групага материал нүкталар системасига қўйилган ташки кучлар маълум бўлиб, система инерция марказининг ҳаракат қонунини тоғиши керак бўлган (иккинчи масала) масалалар киради.

8. Н. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 951—957- масалалар биринчи групага тегишилдири. Бу масалаларни $x_o = \text{const} = x_{co}$ тенгликни татбиқ қилиб ечиш мумкин, чунки текширилдиган масалаларда система инерция марказининг абсциссани узгармас.

Н. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 958—963- масалалар иккинчи групага оид. Бу масалалар инерция марказининг ҳаракати ҳақидаги теореманинг (50,8) формуласига биноан ечилади.

52-§. Масалалар

56- масала. Оғирлиги $P_1 = 2\text{ кн}$ бўлган юкин кўтаратётган сузувчи краининг стреласи вертикал вазиятигача 30° бурчакка айланганда краининг қанча силжиши аниқтансин. Краининг оғирлиги $P_2 = 20\text{ кн}$, стреланинг узурилиги $OA = 8\text{ м}$. Сувнинг қаршилиги билан стреланинг оғирлиги ҳисобга олинмасин (63- шакл).

Ечиш. Боши O нүктага урнашган Ox ўқи сув сатҳига параллел, Oy ўқи вертикал юқорига йўналган иисбий қўзгалмас координата ўқлари системасини киритамиз.

Ҳамма P_1 , P_2 ташки кучлар ва сувнинг \bar{R} реакция кучлари Oy ўқига параллел ва боштангич пайтда системанинг ҳамма нүкталарининг Ox ўқига параллел тезлиги бўлмаган. Бу ҳолда система инерция марказининг абсцисса координатаси узгармас, яъни

$$x_c = \text{const}. \quad (1)$$

Координата ўқининг бошидан P_2 кучини таъсир чизинигача бўлган масофани a билан белгилаймиз.

Бошланғыч пайғадағи система инерция марказининг абсолюттесе координатасы (50,1) формулалага ассоциацияның қуидагы тәнг булады:

$$x_e = \frac{-P_1 O A \sin 30^\circ + P_2 \cdot a}{P_1 + P_2}. \quad (2)$$

P_1 юк үнг томонга ұракат қылғанда, x_e үзгартмай қолиниң учуй сузуви краи чар томонга силжиши керак. Краининг Oy үқидан чар томонга силжишини x билан белгилаймиз, у вақтда:

$$\dot{x}_e = \frac{-P_1 x + P_2 (-x + a)}{P_1 + P_2}. \quad (3)$$

(2) ва (3) ларининг үнг томонларини тенглаштирамиз:

$$\frac{-P_1 O A \sin 30^\circ - P_2 a}{P_1 + P_2} = \frac{-P_1 x + P_2 (-x + a)}{P_1 + P_2},$$

Буда:

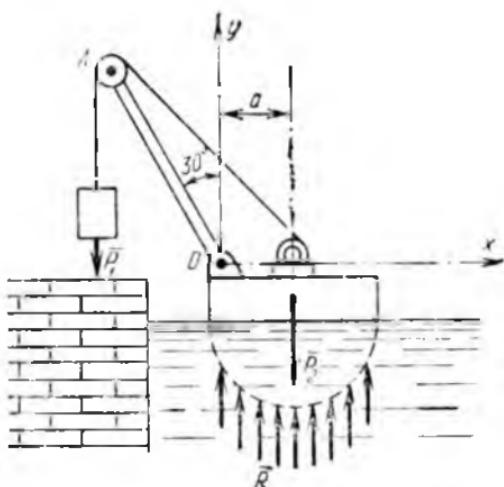
$$x = \frac{P_1 O A \sin 30^\circ}{P_1 + P_2}. \quad (4)$$

Берилған сөн қийматларниң құйсак, қуидагы ҳосил булады:

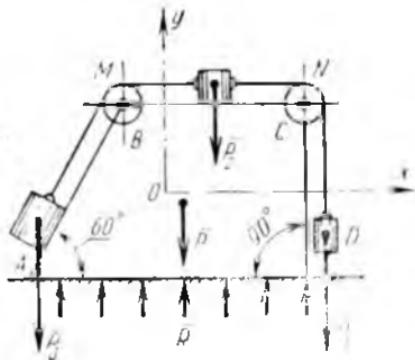
$$x = \frac{2 \cdot 8 \cdot \frac{1}{2}}{2 + 20} = \frac{8}{22} = 0,36 \text{ м.}$$

Краи чар томонга 0,36 м силжиіді.

57- масала. Оғирлиги $P_1 = 20 \text{ н}$, $P_2 = 15 \text{ н}$ ва $P_3 = 10 \text{ н}$ булғаннан учта юк құзғалмас M ва N блоклардан үтгап ва оғирлигиниң ҳисобға олмаса буладиган чуэйлімас ип билан туташтырылған (64-шакл). P_1 юк пастта түшганида P_2 юк оғирлигі

63- шакл.

64- шакл.

$P = 100 \text{ н}$ булган түрт бурчаклы $ABCD$ кесик пирамиданинг юқориги зөсөи булиб салжыйди, P_3 юк эса ён томондаги AB қырра бүйлаб юқорига күгарылади Агар P_1 юк 1 м паст тушган бўлса $ABCD$ кесик пирамида билан пол уртасидаги ишқаланишини ҳисобга олмай, $ABCD$ кесик пирамиданинг полга ишбатан қашча салжиганлиги аниқлансан (64- шакл.)

Ечиш. Кесик пирамиданинг боғлапинини \bar{R} реакция билан алмаштириб уни бөгланишидан қутқазамиз. Унинг \bar{R} реакция кучи ва ҳамма \bar{P}_1 , \bar{P}_2 , \bar{P}_3 ташки кучлар горизонтал текисликка тик булиб йўналганилиги ҳамда бошлангич пайтда системанинг ҳамма ишқалари тинч ҳолатда турганлигини гальдаб ўтамиш.

Бу ҳолда бутун материал ишқалар системаси инерция марказининг абсциссанси уз ўринда ўзгармай қолади, яъни

$$x_c = \text{const}. \quad (1)$$

Инерция марказини координата ўқининг боши леб оламиш. Юклар унг томонга ҳаракат қилинадиганда инерция марказининг абсциссанси узгармай қолиши учун бутун пирамида қарама-қарши томонга, яъни чап томонга илгарилама ҳаракат қилиши кепрак.

Пирамиданинг силжишини x билан белгилаймиз, у вақтда P , P_1 , P_2 , P_3 юкларининг абсциссанси қўйидаги миқдорларга ўзгаради:

$$P(x, y); P_1(x, y_1); P_2(x - 1, y_2); P_3(x - 1 \cdot \sin 30^\circ, y_3).$$

(1) тенгламага асоссан:

$$P_3\left(x - \frac{1}{2}\right) + P_2(x - 1) + P_1x + Px = 0, \quad (2)$$

бу тенгламаданि

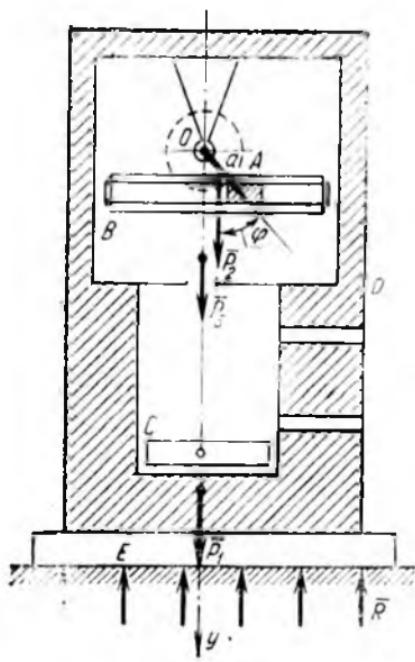
$$x = \frac{P_2 + \frac{1}{2}P_3}{P + P_1 + P_2 + P_3}. \quad (3)$$

Сон қийматларини қўямис:

$$x = \frac{18 + \frac{1}{2} \cdot 10}{100 + 20 + 15 + 10} = 14 \text{ см}.$$

Пирамида чапга 14 см силжийди.

58- масала. Сув чиқарадиган насосининг салт ишлаган вақтида ерга туширадиган босими аниқлансан; D корпусидаги қўзгалмас қисмларининг ва E фундаментнинг оғирлиги P_1 га тенг, $AO = a$ кривошишининг оғирлиги P_2 га тенг, B кулиса ва C поршениннинг оғирлиги P_3 га тенг, ϕ бурчак тезлиги билан бир

65- шакл.

текис айланасынан O_A кривошип бир жиңисли стержень деб ҳисобланасын (бб-шакл).

Ечиш. Кулеса поршень билан бирликте иштарылама ҳаракатда бўлади. Ўларнинг ҳамма нуқталари

$$y_3 = a \cos \omega t \quad (1)$$

конуни билан ҳаракат қиласди.

Кривошип айланма ҳаракатда бўлиб, инерция марказининг координатаси эса

$$y_{OA} = \frac{a}{2} \cos \omega t \quad (2)$$

конуни билан ўзгаради.

Насосининг боғланишини R реакция билан алмаштириб, насосни боғланишдан қутқазамиз. Инерция маркази ҳаракати ҳақидаги теореманинг ($50,7$) формуласига асосан:

$$M \ddot{y}_c = P_1 + P_2 + P_3 - R, \quad (3)$$

бу ерда M — насосининг ҳаракатлантирувчи қисмининг массаси, яъни

$$M = \frac{1}{g} (P_2 + P_3). \quad (4)$$

(50,1) формулани ҳисобга олиб, ҳаракатлантирувчи масса инерция маркази y_c координатасини вақтга нисбатан икки марта дифференциалласак, қўйидаги ҳосил булади:

$$M \ddot{y}_c = \frac{P_2}{g} \ddot{y}_{OA} + \frac{P_3}{g} \ddot{y}_3. \quad (5)$$

\ddot{y}_3 ва \ddot{y}_{OA} ларнинг қийматларини (5) га қўйсак:

$$M \ddot{y}_c = -\frac{a\omega^2}{2g} (P_2 + 2P_3) \cos \omega t. \quad (6)$$

Боғланишга бўлган босимининг миқдори динамик R реакция кучига тенг, шунинг учун (3) ва (6) тенгламалардан қўйдагини ҳосил қиласмиш!

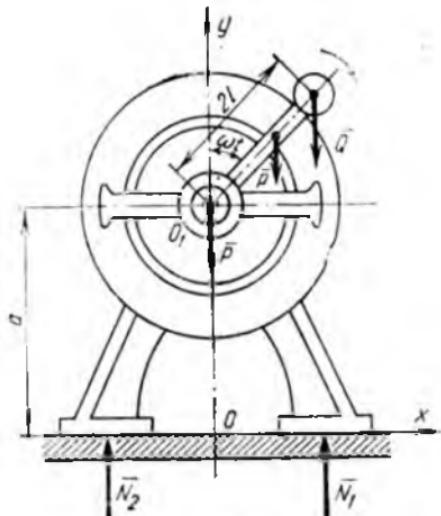
$$N = |R| = P_1 + P_2 + P_3 + \frac{a\omega^2}{2g} (P_2 + 2P_3) \cos \omega t. \quad (7)$$

59- масала. Оғирлиги P бўлган электр мотори силлиқ горизонтал фундаментга маҳкамланмасдан ўрнатилган. Ўзуилини

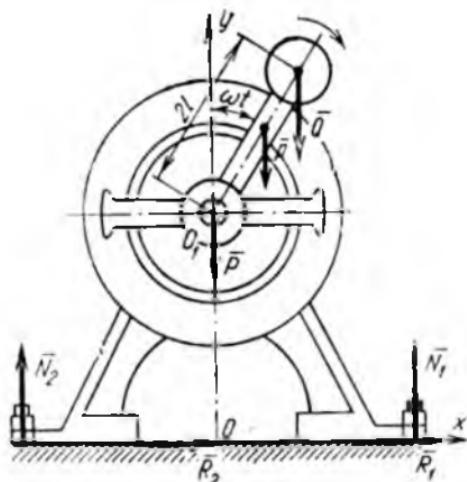
21 ва оғирилгі P бұлған стержень бир учи билан мотор вали-
га түрі бурчак остида маҳкамланған, стержениннің иккінші
учига Q жиес ұрынталған; валиниң бурчак тезлигі ω га тенг
(66- шакл);

1) моторинің горизонтал ұракаты;

2) агар электр моторинің гилофи фундаментта болттар
били маҳкамланған болса, шу болттарға таъсир қылувчи әнг
катта горизонтал зұриқш R аниқлансии (67- шакл);

66- шакл.

67- шакл.

3) электр моторинің шундағы бурчак тезлигі ω аниқлан-
сқи, бунда болттар билан фундаментта маҳкамланған электр
мотори фундаментда сакраб силжийдиган бўлсии.

Ечиш. Механик система сифатида мотор, стержень ва юк-
лардан иборат бўлған системани текширамиз. Моторинің оғири-
лгі P , стерженинің оғирилгі p , юкинің оғирилгі Q , фунда-
мент реакциялари N_1, N_2 лар механик системага таъсир қила-
ётгай ташқи кучлар ҳисобланади. Масала шарти бўйича фун-
дамент силлиқ булгани учун таянч реакциялари таянчларга тик
йўналған. Координата ўқлари системасини Oy ўқи стержениннің
бошланғич вертикаль вазиятидан ўтадиган қилиб таилаб оламиз.
Система симметрик бўлгани учун бошланғич пайтда система-
ниң инерция маркази Oy ўқининг устида бўлади, яъни $x_c=0$
ва ташқи кучларниң Ox ўқига проекциялари, иолга тенг бўл-
гани учун ҳар қандай вақтда ҳам $x_c=0$ бўлади. Бундан агар
юк ўнг томонга силжиса (юк абсциссаны > 0), мотор чап то-
монга силжиди (марказиниң абсциссаны < 0).

Q юк айланғанда мотор тоx чап, тоx ўнг томонга силжиб
бориб қайтар ұракат қиласи. Шу сабабли моторинің ұрака-

түни текшириш үрнінг бірор нұқтасыннан қарасатыннан текширсак кифоя. Содда буның учун O_1 моториннан қарасатын текширамыз. O_1 марказыннан абсциссаны x_1 билан белгилаймиз, уақтда инерция марказыннан абсциссаны қойылады формуладан топлады:

$$x_c = \frac{P_{x_1} + P_{x_2} + Q_{x_3}}{P + p + Q} = \frac{P_{x_1} + p(l \sin \omega t + x_1) + Q(2l \sin \omega t + x_1)}{P + p + Q} \quad (1)$$

$x_c = 0$ бүлгапи учун (1) формуладан:

$$p_{x_1} + p(l \sin \omega t + x_1) + Q(2l \sin \omega t + x_1) = 0, \quad (2)$$

бундан:

$$x_1 = \frac{l(p + 2Q) \sin \omega t}{P + p + Q}. \quad (3)$$

Бу формуладан күрненіб турілдікі, моториннан марказы, амплитудасы $\frac{l(p + 2Q)}{P + p + Q}$ ва даври $\frac{2\pi}{\omega}$ бүлгап гармоник гебраима қаракат қылар экан.

Әнді иккінчи саволин енш мақсадында моторин фундаментта болғлар билан бирлаштырамыз ва координатта үқлардың системасын 67-шактада күрсатылғандек қылғы оламыз. Бу вазиятта механик системада олдин айтилған таъсир қылаётгандың күчлардан ташқары яна миқдори болттарға түшгандың горизонтал зуриқишина тәнг бүлгап болттардың реакция күчлары ҳам таъсир қылады. Болттар реакциясыннан ынғындыссынын $R = R_1 + R_2$ би іш белгилаймиз. Инерция марказыннан инсабиет Ox үқнега инсабатан қаракат дифференциал тенглемесіннен өзамиз:

$$M \frac{d^2 x_c}{dt^2} = R_x^{(e)}$$

Инерция марказыннан абсциссаны қойылады формуладан топамиз:

$$\begin{aligned} x_c &= \frac{P_{x_1} + P_{x_2} + Q_{x_3}}{P + p + Q} = \frac{p l \sin \omega t + Q 2l \sin \omega t}{P + p + Q} = \\ &= \frac{l(p + 2Q) \sin \omega t}{P + p + Q}. \end{aligned} \quad (4)$$

Бундан иккі марта вақтта инсабатан ҳосилта олиб, (4) формулага қойылсақ, қойылады ҳосил бүллады:

$$\frac{P + p + Q}{q} \cdot \frac{l(p + 2Q) \omega^2 \sin \omega t}{P + p + Q} = R_x^{(e)} \quad (5)$$

Екинші

$$R_x^{(e)} = \frac{l \omega^2 (p + 2Q)}{g} \sin \omega t. \quad (6)$$

$\sin \omega t = 1$ бүлганды $R_x^{(e)}$ әнг катта қийматта әга булады, яни

$$R_x^{(e)} = k_{x \max}^{(e)} = \frac{l \omega^2 (p + 2Q)}{g}. \quad (7)$$

Энді учынчى саволни ечиш мақсадида инерция марказининг ҳаракати ҳақидағы теореманы *Оу* үқә нисбатан ёзамиз:

$$M \frac{d^2 y_c}{dt^2} = -P - p - Q + N_1 + N_2. \quad (9)$$

Таяң реақцияларинің йигиндесіні $N = N_1 + N_2$ билан ва $M = \frac{P + p + Q}{N}$ деб белгилаймиз.

y_e ни $\overset{g}{\text{куйидаги}}$ формуладан топамыз:

$$y_c = \frac{ky_1 + py_2 + Qy_3}{P + p + Q} = \frac{Pa + p(a + l \cos \omega t) + Q(a + 2l \cos \omega t)}{P + p + Q},$$

бундан иккى марта ҳосила оламиз:

$$\frac{d^2y_c}{dt^2} = -\frac{l(p+2Q)\omega^2}{P+p+Q} \cos \omega t. \quad (10)$$

Бү хамма топылган қийматларни (9) га құйымнан:

$$-\frac{P+p+Q}{g} \cdot \frac{I(p+2Q)\omega^2}{P+p+Q} \cos \omega t = -P - p - Q + N$$

ёки

$$-\frac{t(p+2Q)\omega^2}{\rho} \cos \omega t = -P - p - Q + N. \quad (11)$$

Бундан таянч реакциясынның қийматини топамиз:

$$N = P + p + Q + \frac{l(p+2Q)\omega^2}{g} \cos \omega t. \quad (12)$$

Булардан таянч реакция үзгарувчи миқдор булиб, унинг энг кичик миқдори қўйидаги формуладан топилади:

$$N_{\min} = P + p + Q - \frac{l(p+2Q)\omega^2}{g}. \quad (13)$$

Агар $N_{\min} > 0$ бўлса, буниг физик можияти шундан иборат буладики, таянч моторга босади ва Ньютоннинг учинчи қонунинг асосан, мотор шу кучга қарама қарши йўналган куч билан таянчга босади, яъни таянчга сиқилади.

Агар $N_{\text{ши}} = 0$ бўлса, бу шуни билдирадики, мотор таянчга сизулмайди, бу вақтда мотор фундаментдан ажраши мумкин.

ш бурчак тезлигі $N_{\min} = 0$ булғандағы ω_0 бурчак тезлигидан катта бұлғанида мотор фундаментда сакрай бошлайди. (13) формуладан ω_0 иш топамыз:

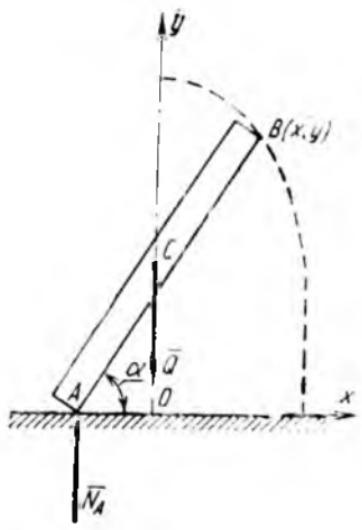
$$\Lambda_{\min} = 0 \text{ үзүлтәнда } \omega = \omega_0$$

$$\omega_0^2 = \frac{(P + p + Q)g}{l(p + 2Q)}. \quad (14)$$

Шундай қилиб, мотор

$$w > \sqrt{\frac{(P + p + Q)g}{\ell(p + 2Q)}} \quad (15)$$

булганда фундаментда сакрай бошлади.

68- шакл.

60-масала. Бир жиңисли оғир AB стержень аввал тиң ҳолатда бұлиб, α бурчак остида силлиқ горизонтал текисликка A учи билан таяниб туради. Кейин оғирлік күчининг таъсирида йиқила бошлайды (68-шакл). Стержень йиқиладаған пайтда B шуқтанинг траекториясы топылсун.

Ечиш. AB стержениннің A учидағы боғланишни N_A реакция билан алмаштириб боғланишдан қутқазамиз. Стержень йиқилишида унга иккита вертикал күч таъсири қиласы, яғни N_A — нормал реакция күчи ва Q — стержениннің оғирлік күчи.

Ox үкі горизонтал ва бошланғич пайтда Oy үкі стержень үкі

билан бир чизиқда булсан. Энді (50,8) га асосан стержень инерция марказининг ҳаракат дифференциал теңгламалари қуидагида булады:

$$M \frac{d^2x_M}{dt^2} = 0, \quad M \frac{d^2y_M}{dt^2} = N_A - Q. \quad (1)$$

Биринчисини икки марта интегралласак:

$$\frac{d^2x_M}{dt^2} = 0; \quad \frac{dx_M}{dt} = c_1; \quad x_M = c_1 t + c_2, \quad (2)$$

$$t = 0 \text{ бўлганда } x_M = 0; \quad \frac{dx_M}{dt} = 0,$$

$$\text{бундан} \quad c_1 = c_2 = 0,$$

$$\text{демек,} \quad x_M = 0. \quad (3)$$

Бундан кўрамизки, стержениннің инерция маркази ҳамма вақт бир вертикал бўйича ҳаракат қиласар экан.

$AC = AB = a$ бўлгани учун стержень B учинин координаталари

$$\begin{aligned} x &= a \cos \alpha, \\ y &= 2a \sin \alpha \end{aligned} \quad (4)$$

булади.

Бу тенгламалардан α ни чиқарсак:

$$\cos \alpha = \frac{x}{a},$$

$$\sin \alpha = \frac{y}{2a},$$

буларни квадратта ошириб құшамыс!

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{4a^2} = \cos^2\alpha + \sin^2\alpha = 1$$

еки

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{4a^2} = 1. \quad (5)$$

Стержень B учининг траекторияси эллипс булар экан.

53-§. Материал система ҳаракат миқдорининг ўзгариши ҳақидағы теорема

Материал система ҳамма нүкталарининг ҳаракат миқдорларининг геометрик ығындысы материал системанинг ҳаракат миқдори деб аталади, яғни

$$\bar{K} = \sum_{v=1}^n m_v \bar{v}_v$$

Бу ерда K -система ҳаракат миқдорининг вектори.

Система ҳаракат миқдорининг декарт координатасында үқларидаги проекциялары қуйидагича булади:

$$K_x = \sum_{v=1}^n m_v v_{vx} = \sum_{v=1}^n m_v \frac{dx_v}{dt} = \sum_{v=1}^n m_v \dot{x}_v,$$

$$K_y = \sum_{v=1}^n m_v v_{vy} = \sum_{v=1}^n m_v \frac{dy_v}{dt} = \sum_{v=1}^n m_v \dot{y}_v, \quad (53,1)$$

$$K_z = \sum_{v=1}^n m_v v_{vz} = \sum_{v=1}^n m_v \frac{dz_v}{dt} = \sum_{v=1}^n m_v \dot{z}_v.$$

Система ҳаракат миқдорининг бош вектори инерция марказининг төзлігі билан бутун система массасининг құпайтмасынга тең.

$$\bar{K} = M \bar{v}_c, \quad (53,2)$$

бунда

$$M = \sum_{v=1}^n m_v$$

(53,2) нинди үқлардагы проекцияси:

$$K_x = M v_{cx} = M \frac{dx_c}{dt} = M \dot{x}_c,$$

$$K_y = M v_{cy} = M \frac{dy_c}{dt} = M \dot{y}_c, \quad (53,3)$$

$$K_z = M v_{cz} = M \frac{dz_c}{dt} = M \dot{z}_c.$$

Система ҳаракат миқдор теоремасы қуйидаги таърифладади:

система ҳаракат миқдорининг бош векторидан вақтга ишбатан олинган ҳосила системага қўйилган ташқи кучларининг бош векторига тенг, яъни

$$\frac{d\bar{K}}{dt} = \bar{R}^{(e)}, \quad (53.4)$$

бу ерда

$$\bar{R}^{(e)} = \sum_{v=1}^n \bar{F}_v^{(e)}$$

системага таъсир қилаётган ташқи кучларининг бош вектори.

Система ҳаракат миқдорининг бирор қўзғалмас уқдаги проекциясидан вақтга ишбатан олинган ҳосила системага таъсир қилаётган ташқи кучлар бош векторининг шу уқдаги проекциясига тенг, яъни

$$\left. \begin{aligned} \frac{d\bar{K}_x}{dt} &= X^{(e)}, \\ \frac{d\bar{K}_y}{dt} &= Y^{(e)}, \\ \frac{d\bar{K}_z}{dt} &= Z^{(e)}. \end{aligned} \right\} \quad (53.5)$$

бунда

$$X^{(e)} = \sum_{v=1}^n X_v^{(e)}; \quad Y^{(e)} = \sum_{v=1}^n Y_v^{(e)}; \quad Z^{(e)} = \sum_{v=1}^n Z_v^{(e)}.$$

Хулоса. Системага таъсир қилаётган ташқи кучларининг бош вектори ёки унинг бирор қўзғалмас уқдаги проекцияси ҳамма вақт нолга тенг булса, системанинг ҳаракат миқдори ёки система ҳаракат миқдорининг уша қўзғалмас уқдаги проекцияси узгармас булади, яъни

$$1) \quad \bar{R}^{(e)} = \sum_{v=1}^n \bar{F}_v^{(e)} = 0$$

бўлса

$$\bar{K} = \sum_{v=1}^n m_v \bar{v}_v = M \bar{v}_c = \text{const.} \quad (53.6)$$

булади.

$$2) \quad R_x^{(e)} = X^{(e)} = \sum_{v=1}^n X_v^{(e)} = 0$$

бұлса

$$K_x = \sum_{i=1}^n m_i v_{ix} = M_{ex} = \text{const} \quad (53.7)$$

бұлади.

Система ҳаракат миқдорининг бирлиги $kG \cdot \text{сек} \cdot \text{еки ж} \cdot kG \cdot \text{сек}^{-1}$.

54-§. Масала ечишга оид методик күрсатмалар

Материал нұқталар система ҳаракат миқдорининг үзгариш ҳақидағи теоремага ёки система ҳаракат миқдорининг сақлапшынан ассоциацияның масалаларин құйыдаги тартибда ечиш керак.

1. Системага таъсир қилаётгандықтан шамма ташқы күчларни, яғни құйылған күчлар да реакция күчларини шактада күрсатып ифодалаб олиш керак.

2. Құзғалмас координата үқлары системасини таңладаб олиш керак.

3. Система учун ҳаракат миқдорининг үзгариши ҳақидағи теоремасының таңладаб олинған координата үқларидаги проекция тенгламалары (53,5) ни ёзиб олиш керак ёки система ҳаракат миқдорининг сақлапшынан қонуны (53,6) ни ёзиб олиш керак.

4. Езилған дифференциал тенгламаларни интеграллаш керак.

5. Бошланғыч шарттарни ёзиб олиш керак.

6. Бошланғыч шарттардан фойдаланиб, интеграллаш номағымум үзгартылмасларини топыб олиш керак.

7. Топилған үзгартылмасларнинг қийматтарини дифференциал тенгламаны интеграллаганда чиққан тенгламаларға өткіншілік көрсеткіш керак.

8. Түзилған тенгламалардан номағымум сонлар топилади.

Бұл параграфта оид масалаларни уч ассоция группага ажратыш мүмкін:

а) системаниң ҳаракат миқдори ҳисобланадиган масалалар; бұнға И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 966—969- масалалар тегішлідір. Бұтандығы масалаларини (53,1) формулага биноан өки (53,2) да (53,3) формулага биноан ечиш мүмкін;

б) системаниң ҳаракат миқдори құзғалмас үқдагы проекциясы үзгартылмас бұлған, яғни (53,6) өки (53,7) тенгламалар билан ечиладиган масалалар; бұнға И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 970—974- масалалар тегішлідір;

в) системаниң ҳаракат миқдори ҳақидағи теорема табиқ етадиган масалалар; бұнға И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 975—980- масалалар киради.

53-§. Масалалар

61- масала. 69- шаклда күрсагилған механизмдеги ҳаракатланувчи гидриакнинг радиусы, r оғирлиги P булиб оғирлик маркази O_1 нүктада; тұғры чизиқли AB стержень ҳаракат құлувчи гидриакдан k мартада оғир бўлиб, оғирлик маркази уиниг ўртасида OO_1 кривошип O үқатроғида узгармас ө бурчак тезлик билан айланади.

Кривошин массасини ҳисобга олмай система-нинг ҳаракат миқдори ҳисобланасын (69- шакл.)

Ечиш. Бу система иккита жисмдан: ҳаракатлаётган I гидриак ва AB стержендан иборат. Шунинг учун

$$\bar{K} = \bar{K}_1 + \bar{K}_2, \quad (1)$$

бу ерда \bar{K}_1 , \bar{K}_2 — ҳаракатлаётган I гидриак ва AB стерженинг ҳаракат миқдори, ёки буларнинг ҳар қайсынiga (33,2) формулалари алохидан құлласак, қуйидаги ҳосил болади:

$$\bar{K} = \frac{kP}{g} \bar{v}_{O_1} + \frac{P}{g} \bar{v}_{O_1} \quad (2)$$

бу ерда \bar{v}_{O_1} , \bar{v}_{O_1} — тегишшлича C_1 , O_1 нүкталарнинг (стержень оғирлик маркази ва I гидриак оғирлик марказининг) тезликлери.

O_1 нүкта O нүкта атрофида айланадетган кривошипда булғаннан учун уиниг v_{O_1} тезлик вектори OO_1 га тик әв модули

$$v_{O_1} = r\omega \quad (3)$$

га тең.

AB стержень илгарилама ҳаракат қиласы, демек,

$$v_{C_1} = v_{A_1}, \quad (4)$$

ва \bar{v}_{A_1} тезлик AB буйнча йуналған.

1 гидриакдаги A нүктанын тезлигини топиш учун у гидриакнинг оный абланиш маркази I ва II гидриаклар тегишинан C нүктада булади.

Демак,

$$\frac{v_{A_1}}{v_{O_1}} = \frac{AC}{O_1 C} = \frac{2r \sin \varphi}{r} = 2 \sin \varphi, \quad (5)$$

бу ерда $\varphi = \omega t$ — кривошиппининг айланыш бурчаги.

(5) дан:

$$v_{A_1} = v_0 2 \sin \varphi = 2r\omega \sin \omega t. \quad (6)$$

Энди (2) тенгламадан излангаётган система ҳаракат миқдорининг уқдаги проекцияларини топамиз:

$$K_x = \frac{-P}{g} v_0 \cos \varphi = -\frac{Pr \omega \cos \varphi}{g} = -\frac{P}{g} r\omega \cos \omega t,$$

$$K_y = \frac{P}{g} v_0 \sin \varphi + \frac{kP}{g} v_{A_1} = \frac{P}{g} r\omega \sin \omega t + 2 \frac{kP}{g} r\omega \sin \omega t = \\ = \frac{P}{g} r\omega (1 + 2k) \sin \omega t.$$

62- масала. Горизонтали билан $\alpha = 30^\circ$ бурчак ҳосил бўладиган қилиб ўриатилган тўп стволининг оғирлиги 1100 кг. Снаряд стволининг оғзидан чиқишида $v_0 = 900 \text{ м/сек}$ тезлик билан ҳаракат қиласди.

Снаряддиниг отилиб чиқиш пайтида тўп стволининг эркин ҳолда орқага қайтиш тезлиги аниқлансан (70-шакл).

Ечиш. Тўпининг оғирлик кучини \bar{P} билан, снаряддиниг оғирлик кучини P_1 , билан белгилаймиз ва системанинг боғланишини унинг \bar{R} реакция кучи билан алмаштириб системани боғланишидан қутқазамиз. \bar{P} , P_1 ва \bar{R} кучлар Ox ўқига тик, демак, система ҳаракат миқдорининг сақланиш қонуни $K_r = \text{const}$ (53,7) га мувофиқ унинг шу Ox ўқлаги проекцияси ҳам ўзгармайди.

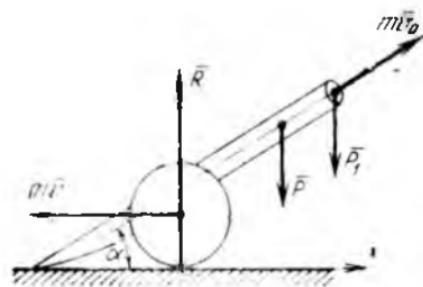
Биринчи уқ отилган пайтгача система иукталарининг гезликлари нолга тенг. Тўп стволининг снаряд чиқиш пайтидаги тезлигини \bar{v} билан, снаряд тезлигини \bar{v}_0 билан белгилаймиз.

(54,7) тенглигикка асосан ҳар қандай вақтда $K_x = 0$, шу сабабли:

$$-\frac{P}{g} v + \frac{P_1}{g} v_0 \cos 30^\circ = 0. \quad (1)$$

Бувдан:

$$v = \frac{P_1 v_0}{P} \cos 30^\circ. \quad (2)$$

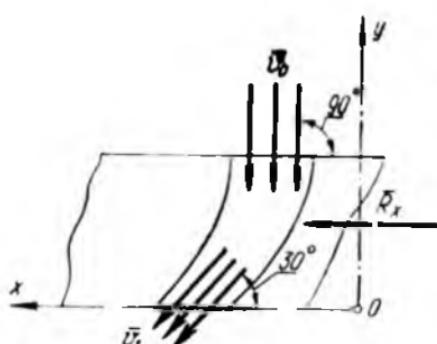
70- шакл.

(2) тенгликка сон қиынматларин құйсак, қуындағи ҳосил бұлади:

$$v = \frac{54 \cdot 900}{1100} \cdot \frac{1,73}{2} = 3,82 \text{ м/сек.}$$

Тұп стволи $v = 3,82 \text{ м/сек}$ тезлик билан снарядт ҳаракатига қарама-қарши томонға орқага қайтади.

63- масала. Ізгарувчан кесимли каналға горизонт билан $\alpha = 90^\circ$ бурчак ҳосил қилиб, $v_0 = 2 \text{ м/сек}$ тезлик билан сув кирмоқда; канал вертикал текисликка инебатан симметрик болып, сув кирадын жойындағы күндалаңған кесими $0,02 \text{ м}^2$; сувнинг каналдан чиққан вақтидеги тезлиги $v_1 = 4 \text{ м/сек}$ болып, горизонтта $\alpha_1 = 30^\circ$ бурчак остида йұналған. Сув канал дефорида ҳосил қиласынан реакциянинг горизонтал ташкил этувчиси аниқланған (71-шакт).

71-шакт.

Сув кирадын жойындағы күндалаңған кесими $0,02 \text{ м}^2$; сувнинг каналдан чиққан вақтидеги тезлиги $v_1 = 4 \text{ м/сек}$ болып, горизонтта $\alpha_1 = 30^\circ$ бурчак остида йұналған. Сув канал дефорида ҳосил қиласынан реакциянинг горизонтал ташкил этувчиси аниқланған (71-шакт).

Ечиш. Координата үқлари системасини 71-шактада күрсатылғандек қилиб оламиз.

Каналнинг күндалаңған кесими сув күрсатадын босимнинг горизонтал ташкил этувчисини R_x билан белгілеймиз.

Сув каналдан $v_x = v_0 \cos 30^\circ$ тезлик билан чиқады леб ҳисоблаймыз, у ҳолда каналдан dt вақтда қуындағи ҳажмда сув чиқади:

$$dm = \gamma \frac{F}{g} v_0 \cos \alpha dt. \quad (1)$$

Бу айттылған ҳажмдаги сув массасининг ҳаракат миқдори қуындағыча бұлади:

$$dK = \frac{\gamma F v_0}{g} \cos \alpha dt \cdot v_1. \quad (2)$$

Бу ерда F – сув кирадын канал күндалаңған кесиминың юзи.

Ҳаракат миқдорининнегі x үқидеги проекцияси (53,5) теоремасидан фойдаланысак, қуындағыча бұлади:

$$dK_x = R_x dt.$$

Каналга кирадын ва каналдан чиқадын сув бир вақтда бир хил бұлғани учун

$$dK_x = \frac{\gamma F v_0 dt}{g} v_1 \cos \alpha = R_x dt, \quad (4)$$

бундан:

$$R_x = \frac{\gamma F v_0 v_1}{g} \cos \alpha = \frac{0,001 \cdot 200 \cdot 200 \cdot 400}{981} \cdot \frac{\sqrt{3}}{8} = 14,1 \text{ кГ.}$$

56-§. Импульслар теоремаси

(Материал нүқталар системасининг интеграл формулада ҳаракат миқдори бош векторининг ўзгариш теоремаси.)

Материал нүқталар системаси ҳаракат миқдори бош векторининг маълум вақт ичидаги ўзгариши системага қўйилган ташқи кучлар бош векторининг ана шу вақт ичидаги тула импульсига тенг:

$$\bar{K}_2 - \bar{K}_1 = \bar{S}^{(e)}. \quad (56,1)$$

Бу ерда

$$\bar{S}^{(e)} = \int_{t_1}^{t_2} \bar{R}^{(e)} dt. \quad (56,2)$$

Системага таъсир қилаётган кучнинг вақт ичидаги эфективни ифодалайдиган физик миқдор ташқи кучлар бош векторининг импульси ёки тұла импульси деб аталади.

Бу теоремани ифодаловчи формулатининг декарт координата үқларидаги проекцияларини ёзамиз:

$$\begin{aligned} K_{2x} - K_{1x} &= S_x^{(e)}, \\ K_{2y} - K_{1y} &= S_y^{(e)}, \\ K_{2z} - K_{1z} &= S_z^{(e)}, \end{aligned} \quad (56,4)$$

Бу ерда

$$S_x^{(e)} = \int_{t_1}^{t_2} X^{(e)} dt, \quad S_y^{(e)} = \int_{t_1}^{t_2} Y^{(e)} dt, \quad S_z^{(e)} = \int_{t_1}^{t_2} Z^{(e)} dt. \quad (56,4')$$

Система ҳаракат миқдори бош векторининг ўзгариши ҳақидаги Л. Эйлер теоремасининг куринишини ўзgartирған турлари күпинча узлуксиз мұхит (суюқлик ва газларининг тезлиги товуш тезлигідан катта фарқ қылған мұхит) ҳаракатларини текширишда құлланылады.

Нажм ва сатқа күчларниміг \bar{R}_r , \bar{R}_c вектөрлари вәжратиб олғандай да жам ичига қараб бұналған труба қирқими орқали киравчи ҳам чиқуви суюқтык массаси ҳаракат миқдорининг векторлари ёник күп бурчак ҳосил қылади. (Бу векторларнинг геометрик йиғиндиси нолға тең, 72- шакл, а, б.)

$$M\bar{v}_1 - M\bar{v}_2 + \bar{R}_x + \bar{R}_c = 0, \quad (56,5)$$

бу ерда $M = \rho_1 \sigma_1 v_1 = \rho_2 \sigma_2 v_2$; σ_1 , σ_2 — күндалаңг кесимнинг юзи; ρ_1 , ρ_2 — суюқтыкнинг энчелігі; v_1 , v_2 — суюқтыкнинг күндалаңг кесимдаги тезлиги.

(56,5) нинш үқлардаги проекцияларини ёзамиз:

$$\left. \begin{aligned} M(v_{1x} - v_{2x}) + X_c + X_r &= 0, \\ M(v_{1y} - v_{2y}) + Y_c + Y_r &= 0, \\ M(v_{1z} - v_{2z}) + Z_c + Z_r &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (56,5)$$

Тұла импульс векторининг бирор үқдаги проекцияси нолға тенг бўлса, система ҳаракат миқдори векторининг шу үқдаги проекцияси ўзгармас булади.

Масалан, $S_x^{(e)} = 0$ бўлса

$$K_{2x} = K_{1x} \quad (56,7)$$

бўлади.

57- §. Масала ечишга оид методик курсатмалар

Бу параграфга оид масалаларни қуйндаги тартибда ечиш керак.

1. Қўзғалмас координата үқлари системасин танлаб олиш керак.

2. Таъсир қилаётган ташқи кучларнинг схемасин тузиш керак.

Система эркин бўлмаса, уни қўйилган боғланишлардан қутказиш керак.

3. (56,4) формулага асосан бош импульс векторининг координата үқларидаги проекцияларини топиш керак.

4. (56,3) ёки (56,7) система тенгламаларини тузиш керак ва баъзи миқдорларни топиш керак.

5. Узлуксиз муҳит ҳаракати текширилганда Эйлернинг декарт координата үқларидаги проекция формуласи (56,6) ни қўллаш керак.

(56,5) тенгламани тузишда, вақт бирлигида пастки (оқиш буйича) кўндаланг кесимдан утган массанинг ҳаракат миқдори вектори

ҳамма вақт трубада ажратилган суюқлик ҳажмининг ичига йуналтирилди.

Бу параграфга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 975—980-масалалар киради.

58- §. Масалалар

64-масала. Кундаланг кесими 16 см^2 бўлган ўт ўчирувчи шлангнинг учидан сув 8 м/сек тезлик билан горизонтга $\alpha = 30^\circ$ бурчак остида отилиб чиқади.

Сув оқимининг шаклига оғирлик кучининг курсатадиган таъсирини ҳисобга олмай, сув оқимининг вертикал деворга курсатадиган босими аниқлансин. Сув зарралари деворга дуч

келганида девор бүйлаб йұналған тезлік олади деб ҳисобланын (78-шакл).

Ечиш. Координата үқларини 78-шаклда курсатылғандек танлаб оламиз.

Сув зарраси деворга босым күрсатғанда, у деворда шу босымга тенг, аммо қарама-қарши томонға йұналған \bar{R} реакцияни ҳосил қиласы. Сув зарраси девор билан учрашғандан кейин девор бүйлаб әркін оқиб тушибди деб фараз қилингани учун деворнинг \bar{R} реакциясын уннан нормали бүйнча йұналған деб ҳисобланы мүмкін.

Сув оқимининг тезліти кatta бүлганды, сув заррасында девор реакциясидан башқа таъсир қилаётганды ташқи күчлар кичик бүлгани учун уларни ҳисобға олмаса ҳам бүләді.

Сув оқимига импульс теоремасының координаталардаги проекцияси формуласини құлтаймыз: горизонтал O_x үқидеги проекцияси

$$K_{2x} - K_{1x} = S_x^{(e)}. \quad (1)$$

Сув оқимининг чексіз кичик dt вақт ичидеги ҳаракатини текширамыз. Система учун девор ёнидеги оқими $AB = v_0 dt$ кесмага мөс бүлған сув ұажмии оламиз. Бу системаның масасы қуйидегиге тенг бүләді:

$$M = v_0 dt \cdot F_T,$$

бунда $F = 16 \text{ cm}^2$ — сув оқими күндаланғ кесимининг юзи, γ — ұажмий зинклик, яғни бирлік ұажмадеги сувнинг массасы, $t=0$ бүлгандан сув оқимининг ҳамма заррачалари горизонтал x үқига бир хил $\alpha = 30^\circ$ бурчак остида қия бүлған v_0 тезлікка эга бүләді.

Демек,

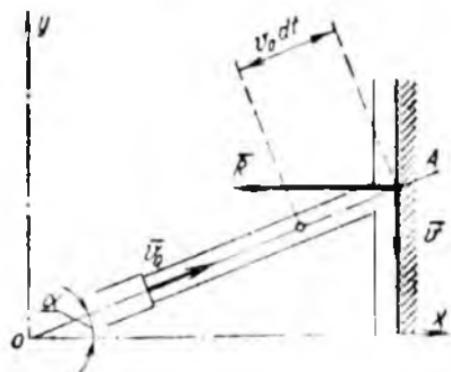
$$K_{1x} = Mv_{0x} = Mv_0 \cos \alpha = v_0 dt F_T v_0 \cos \alpha = v_0^2 F_T \cos \alpha dt, \quad (2)$$

dt вақт үтгандан кейин сув оқимининг ажратыб олинған ұажмидеги ҳамма заррачалари деворга төгиб горизонтал x үқи билан 90° бурчак ҳосил қилған \bar{v} тезлікке эга;

демек,

$$K_{2x} = Mv_x = Mv \cos 90^\circ = 0. \quad (3)$$

Бу системага фақат битта ташқи \bar{R} күч таъсир қиласы ва уннан x үқидеги проекцияси K да тенг бүләді. Бу ҳол учун dt

78-шакл.

вақт ичилә ташқи күчлар импульсининг x ўқидаги проекцияларининг йиғиндиси қўйидагига тенг:

$$S_x^e = -R dt. \quad (4)$$

Шундай қилиб, текширилаётган ҳол учун қўлланиши мумкин бўлган (56,3) тенглама қўйидагича:

$$-v_0^2 F; \cos \alpha dt = -R dt. \quad (5)$$

Бундан девор реакциясини (модули изланадётган босимга тенг реакцияни) топамиш:

$$R = \gamma v_0^2 F \cos \alpha. \quad (6)$$

Бу текширилаётган ҳолда сув оқимининг тезлиги $v_0 = 8 \text{ м/сек}$, сув оқимининг кўндаланиг кесим юзи $F = 16 \text{ см}^2 = 0,0016 \text{ м}^2$.

Масалада ҳажм m^3 билан ифодалангани учун сув массасининг зичлигини 1 м^3 орқали ифодалаймиз, яъни зичлик

$$\gamma = \frac{1000}{9,81} = 102 \frac{\text{кг} \cdot \text{сек}^2}{\text{м}^4};$$

$$\cos \alpha = \cos 30^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2} = 0,866.$$

(6) га сон қийматларини қўйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$R = 102 \cdot 8^2 \cdot 0,0016 \cdot 0,866 = 9,05 \text{ кГ}.$$

65- масала. Оғирлиги 600 т бўлган шатак пароход $1,5 \text{ м/сек}$ тезлик олганидан кейин унга шатак арқони тараңг тортилган ва оғирлиги 400 т бўлган баржа пароход унинг кетидан юра бошлатан.

Юргизувчи куч билан сувининг қаршилик кучини мувозанатланган деб ҳисоблаб, пароход билан баржанинг умумий тезлиги топилсин.

Ечиш. Бунда ташқи күчлар таркибига пароходнинг оғирлиги \bar{P} , баржанинг оғирлиги \bar{Q} , ҳаракатга келтирувчи \bar{F} кучи ва сувининг қаршилиги \bar{k} киради.

Масаланинг шартидан \bar{F} ва \bar{R} күчлар мувозанатланувчи күчлар эканлиги ҳамда \bar{P} ва \bar{Q} оғирлик күчларининг ҳаракат йўналишидаги проекциялари полга тенглиги маълум, демак (56,7) ҳаракат миқдорининг сақланиши теоремасини қуллаш мумкин.

Агар Ox ўқининг йўналиши билан ҳаракат йўналиши бир томонга булганда

$$K_{2x} = K_{1x} = \text{const} \quad (1)$$

бўларди.

Система иккита материал нуқтадан иборат бўлгани учун:

$$m_1 v_1 + m_2 v_2 = \text{const}. \quad (2)$$

Бошланғыч пайтда система ҳаракатда бұлмагапи учун бу узгармас нолға тең, яғни $\text{const} = 0$, демек,

$$m_1 v_1 + m_2 v_2 = 0, \quad (3)$$

бу ерда

$$m_1 = \frac{P}{g}, \quad m_2 = \frac{P+Q}{g};$$

бұнда $v_1 = 1,5 \text{ м/сек}$, v_2 – пароход билан баржанинг биргаликдеги, яғни биз излаётганды тезлиги.

(3)дан v_2 ни топамыз:

$$v_2 = \frac{m_1 v_1}{m_2} = \frac{P v_1}{P + Q} = \frac{600 \cdot 1,5}{600 + 400} = \frac{900}{1000} = 0,9 \text{ м/сек.}$$

66- масала. Диаметри 20 см булған труба түрсагидан A гаянчыга тушиадында құшымча босим анықланып. Трубанинг үқи горизонтал текисликта жойлашған (шаклда ушинде үзінгі жоғори тоңдан күрініши тасвирланған). Трубада 4 м/сек тезлик билан сув оқады, сувининг трубага кириш вақтидаги тезлиги трубадан чиқып шашындағы тезлиги билан 60° бурчак ҳосил қиласы (74-шакл).

Еңиши. Бу масалада ечишда Эйлердинг үзлүксіз мұхит учун тонған теоремасыдан фойдалана-мыз. Трубадау BCDA қажмни ажратып оламыз (74-шакл).

A таянчыннан реакциясы R_A сатық күчларининг векторлари $M\vec{v}_1, M\vec{v}_2$ ларни шаклда тасвирлаймыз. (Труба түрсагининг оғирлігі ва шу колонна билан чегараланған сувнинг оғирлігі құшымча босимга таъсир қылмайды.)

Координата үқлары системасын 74-шаклда курсатылғандек қылаб оламыз.

Эйлер теоремасыннан x ва y үқлардаги проекциялар орқали өзамиз:

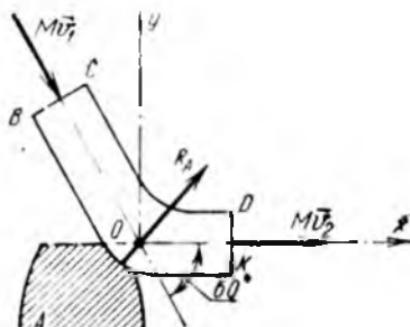
$$R_{Ax} + Mv_1 \cos \alpha - Mv_2 \cos \beta = 0,$$

$$R_{Ay} - Mv_1 \sin \alpha + Mv_2 \sin \beta = 0, \quad (1)$$

бу ерда $\alpha = 60^\circ, \beta = 0^\circ$,

$$v_1 = v_2 = v = 4 \frac{\text{м}}{\text{сек}} = 40 \frac{\text{дм}}{\text{сек}}; \quad \gamma = 1 \frac{\text{кН}}{\text{дм}^3};$$

$$d = 2 \text{ дм}, \quad M = \frac{\pi d^4 v}{4g} \text{ тәжірибелі } M = \frac{3,14 \cdot 2^4 \cdot 40}{4 \cdot 9,81} \cdot 1 = 1,28 \frac{\text{кН сек}^2}{\text{м}}.$$

74- шакл.

Бу тенгламалардан R_{Ax} ва R_{Ay} ларни топамиз:

$$R_{Ax} = Mv_2 \cos\beta - Mv_1 \cos\alpha, \quad (2)$$

$$R_{Ay} = Mv_1 \sin\alpha - Mv_2 \sin\beta.$$

Тенгликка сон қийматларни құйсак, құйидагилар ҳосил бўлади:

$$R_{Ax} = Mv (\cos\beta - \cos\alpha) = 1,28 \cdot 40 \left(1 - \frac{1}{2}\right) = 25,6 \text{ кГ},$$

$$R_{Ay} = Mv (\sin\alpha - \sin\beta) = 1,28 \cdot 40 \left(\frac{\sqrt{3}}{2} - 0\right) = 44,29 \text{ кГ}.$$

Энди R_A қўшимча босимнинг реакциясини топамиз, қўшимча босим ҳам миқдор жиҳатидан шунга тенг бўлади:

$$R_A = \sqrt{R_{Ax}^2 + R_{Ay}^2} = \sqrt{(25,6)^2 + (44,29)^2} = \sqrt{2616,9641} \approx 51,2 \text{ кГ}.$$

59-§. МАТЕРИАЛ НУҚТАЛАР СИСТЕМАСИ ҲАРАКАТ МИҚДОРИ БОШ МОМЕНТИНИНГ ЎЗГАРИШИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА. ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИ

Қўзғалмас ўқ атрофида айланадиган қаттиқ жисмнинг ҳаракат миқдори моменти ва айланма ҳаракат дифференциал тенгламаси. Гироксполарнинг элементар назарияси

Бирор нуқтага нисбатан система материал нуқталари ҳаракат миқдори моментларининг геометрик йиғиндиси уша нуқтага нисбатан система ҳаракат миқдорининг моменти ёки система ҳаракат миқдорининг бош моменти деб аталади:

$$\bar{L}_0 = \sum_{v=1}^n \bar{L}_{v0}. \quad (59,1)$$

Ўққа нисбатан система ҳаракат миқдорининг моменти система материал нуқталарининг шу ўққа нисбатан ҳаракат миқдорлари моментларининг алгебраник йиғиндисига тенг, яъни

$$L_x = \sum_{v=1}^n L_{vx},$$

$$L_y = \sum_{v=1}^n L_{vy}, \quad (59,2)$$

$$L_z = \sum_{v=1}^n L_{vz}.$$

Илгарилама ҳаракатдаги қаттиқ жисмнинг хар қандай ўққа нисбатан ҳаракат миқдорининг моменти, системанинг ҳамма массаси жойлашган инерция марказининг ўша ўққа нисбатан ҳаракат миқдорининг моментига тенг, яъни

$$L_z = m_z (\bar{M} \bar{v}_c). \quad (59.3)$$

Кўзгалмас Oz ўқ атрофида айланадиган жисмнинг айланиш ўқига нисбатан ҳаракат миқдорининг моменти қўйидаги формуладан топилади:

$$L_z = I_z \omega, \quad (59.4)$$

бу ерда $I_z = \int_{(M)} (x^2 + y^2) dm$ жисмнинг Oz — айланиш ўқига нисбаган инерция моменти; ω — айланиш бурчак тезлиги.

Жисм зарраси массаси билан ундан Oz айланиш ўқигача булган масофа квадрати кўпайтмасининг жисмни қоплаган барча заррачалар бўйича олинган йиғинидиси жисмнинг ана шу айланиш ўқига нисбатан I_z , инерция моменти дейилади, яъни

$$I_z = \sum_{v=1}^n m_i r_i^2. \quad (59.5)$$

Қаттиқ материал жисмнинг ҳажмини унинг массаси узлуксиз равишда қопласа, унинг инерция моменти қўйидагича топилади:

$$I_z = \int_{(V)} r^2 dm. \quad (59.6)$$

Жисм бир жинсли бўлса, инерция моменти қўйидагича бўлади:

$$I_z = \frac{M}{V} \int_{(V)} r^2 dV, \quad (59.7)$$

бу ерда M — қаттиқ жисмнинг массаси; V — қаттиқ жисм ҳажми; dV — элементар ҳажм. Экваториал, яъни ўққа нисбатан инерция моментини ҳисоблаш формуласи қўйидагича бўлади:

$$I_x = \int_{(M)} (y^2 + z^2) dm,$$

$$I_y = \int_{(M)} (x^2 + z^2) dm, \quad (59.8)$$

$$I_z = \int_{(M)} (x^2 + y^2) dm.$$

Марказдан қочувчи инерция моменти қўйидагига тенг:

$$I_{xy} = \int_{(M)} xy dm,$$

$$I_{yz} = \int_{(M)} yz dm, \quad (59.9)$$

$$I_{xz} = \int_{(M)} xz dm.$$

Координата үқлары билан α , β , γ бурчактар ҳосил қилювчи жисмнинг инерция моменти қуйидаги формула билан ҳисобланади.

$$I_e = I_x \cos^2\alpha + I_y \cos^2\beta + I_z \cos^2\gamma - 2I_{xy} \cos\alpha \cos\beta - 2I_{yz} \cos\beta \cos\gamma - 2I_{zx} \cos\alpha \cos\gamma. \quad (59,10)$$

Жисм инерция марказидан утадиган үққа иисбатан жисмнинг инерция моментини I_e билан белгилаймиз, у вақтда инерция марказидан утадиган үққа наравалел болған ҳар қандай үққа иисбатан инерция моменти қуйидаги формула буйнча топлади:

$$I_e = I_e + Md^2. \quad (59,11)$$

Бу ерда d — үқлар орасындаги әнг қисқа масофа.

Үқдан бирор масофада болған нүктага системанинг массаси жойлашған булиб, уннинг үққа иисбатан инерция моменти жисмнинг уша үққа иисбатан инерция моментига теңг бўлса, үқдан шу нүктагача болған масофа инерция радиуси деб аталади, яъни

$$r_e = \sqrt{\frac{I_e}{M}}. \quad (59,12)$$

Бир жисели ва кўндаланг кесими Ҳэгармас бўлган стерженинг учидан ўтган ва уннинг геометрик үқига тик болған үққа иисбатан инерция моменти қуйидагича:

$$I_e = \frac{1}{3} Mr^2. \quad (59,13)$$

Радиуси r , массаси симметрия үқига иисбатан текис таралган доираний кесимили цилиндрнинг геометрик үқига иисбатан инерция моменти қуйидагига теңг:

$$I_e = \frac{1}{2} Mr^2. \quad (59,14)$$

Радиуси r_1 , массаси M бўлган сферанинг координата үқларни иисбатан инерция моменти қуйидагича булади:

$$I_x = I_y = I_z = \frac{2}{5} Mr^2. \quad (59,15)$$

Битта қўзғалмас нүктаси булған жисмнинг, жисм билан бирктирилган қўзғалувчи координата үқларидағи жисм ҳаракат миқдори бош моментининг проекциялари қуйидаги формуулалар билан ҳисобланади:

$$\begin{aligned} L'_x &= I_x \omega_x - I_{xy} \omega_y - I_{zx} \omega_z, \\ L'_y &= I_y \omega_y - I_{yz} \omega_z - I_{yx} \omega_x, \\ L'_z &= I_z \omega_z - I_{zx} \omega_x - I_{yz} \omega_y, \end{aligned} \quad (59,16)$$

бу ерда ω_x , ω_y , ω_z — онни айланниш бурчак тезлиги векторининг координата үқларидағи проекциялари.

Система ҳаракат миқдори моментининг теоремаси қуйидагича таърифланади:

Бирор нүктага нисбатан олинган ҳаракат миқдори моменти бош векторининг вақтга нисбатан ҳосиласи системага қўйилган ташки кучларниң ана шу нүктага нисбатан олинган бош моментига тенг, яъни

$$\frac{d\bar{L}_0}{dt} = \bar{M}_0^{(e)}. \quad (59,17)$$

Буниг координата ўқларидаги проекциялар орқали ифодаси қуйидагича булади:

$$\begin{aligned} \frac{dL_x}{dt} &= M_x^{(e)} = \sum_{v=1}^n m_v (\bar{F}_v^{(e)}), \\ \frac{dL_y}{dt} &= M_y^{(e)} = \sum_{v=1}^n m_v (\bar{F}_v^{(e)}), \\ \frac{dL_z}{dt} &= M_z^{(e)} = \sum_{v=1}^n m_v (\bar{F}_v^{(e)}). \end{aligned} \quad (59,18)$$

Ҳаракат миқдори бош моментининг Резаль теоремаси дейилган иккинчи таърифи қуйидагича:

Бирор марказга нисбатан система ҳаракат миқдори бош моменти вектори учуннинг тезлиги системага қўйилган ташки кучларниң марказга нисбатан бош моментига тенг, яъни

$$\bar{v}_0 = \bar{M}_0^{(e)},$$

Хулоса.

1. Агар $M_0^{(e)} = 0$ бўлса, системанинг O нүктага нисбатан ҳаракат миқдори бош моментининг вектори ўзгармас бўлади, яъни

$$L_0 = \text{const}. \quad (59,19)$$

2. Агар $M_0^{(e)}$ ташки кучлар бош моменти векторининг координата ўқларидан биридаги проекцияси нолга тенг бўлса, система ҳаракат миқдори бош моменти векторининг ана шу ўқдаги проекцияси ўзгармас бўлади, яъни

$$M_x^{(e)} = 0$$

бўлса,

$$L_z = \text{const}. \quad (59,20)$$

Жисем қўзғалмас Oz ўқи атрофида айданеа, унинг айлашиш ҳаракати дифференциал тенгламаси қуйидагича бўлди:

$$I_z \frac{d^2\varphi}{dt^2} = M_z^{(e)}. \quad (59,21)$$

бу ерда φ – жисемининг Oz ўқи атрофида айланиш бурчаги.

Физик маятникниң төбәнинші даври құйидаги формуладан топилады:

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{I_e}{M \cdot g \cdot OC}}, \quad (59.22)$$

бу ерда OC — осишиш үқидан оғирткы марказигача бұлган ма-софа, M — маятникнинг массасы.

Симметрия үқи булған ва шу уқда ётған иуқта атрофида айланма ҳаракат қиласынан оғир қаттық жисем гироскоп деб аталады.

Гироскопнинг мунтазам равиншдеги прецессия бурчак тезлигі учта әркинлік дара жаси бұлған формуладан топилады, яғни

$$\omega_e = \frac{M \cdot g \cdot OC}{I_z \omega}, \quad (59.23)$$

бу ерда M — гироскопнинг массасы;

I_z — симметрия үқига иисбатаң гироскопнинг инерция моменти;

ω — ўз үқи атрофида айланышнинші бурчак тезлигі;

OC — гироскопнинг таянчидан инерция марказигача бұлған масофа.

Гироскоп моментининг вектори құйидеги формуладан топилди:

$$\vec{L}^{(e)} = [I\vec{\omega}, \vec{\omega}_e], \quad (59.24)$$

ушыншы миқдори бұлса, құйидеги формуладан топилады:

$$|\vec{L}^e| = I \omega \omega_e \sin(\hat{\vec{\omega}}, \hat{\vec{\omega}_e}). \quad (59.25)$$

Бу системаниң инерция марказига иисбатаң құлған иисбий ҳаракати учун ҳаракат миқдори бош моментининг узгариш теоремасы.

Системаниң ҳаракатиниң түзувчи ҳаракаттарға ажратсак, системаниң ҳаракат миқдори бош моментиниң құйидеги формула билан ҳисоблаш мүмкін:

$$\vec{L}_0 = \vec{L}_e + [\vec{r}_e, M\vec{v}_e]. \quad (59.26)$$

Демек, система ҳаракат миқдорининші бош моменти система ҳаракат миқдорининші инерция марказига иисбатаң олинған бош моменти вектори билан бутун система массасы инерция марказига жойлашған деб фарз қилиб, ана шу иуқтадеги месадан олинған ҳаракат миқдори моменти векторининг геометрик йиғинидесінша тең.

Бүнинш бирияның ҳади \vec{A}_e система инерция маркази билан бирлікда илгарылама ҳаракат қиласынан координатта үқларнанға иисбатаң бұлған иисбий ҳаракаттаға иисбатаң ҳисобланған көрек.

Ҳаракат миқдори моменти теоремаси құзғалмас системада иисбатаң қандай таърифланса, инерция марказидан үтувчи ил-

гарилама ҳаракатдаги құзғалувчи системага инсбатан ҳам худди шундай таърифланади, яғни

$$\frac{d\bar{L}_c}{dt} = \bar{M}_c^{(e)}. \quad (59,27)$$

Бу параграфға оид масалаларни құйындағи олты асосий тип-га ажратиш мүмкін.

1. Инерция моментини ҳисоблашта оид масалалар.
2. Системаниң ҳаракат миқдори моментини ҳисоблашта оид масалалар (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплеми“ китобидаги 981- масала).

3. Құзғалмас нүктега ёки құзғалмас ўққақ инсбатан системаниң ҳаракат миқдори моменти ўзгармас булған ҳолға оид, яғни (59,19) ёки (59,20) теңглама билан ечиладиган масалалар (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплеми“ китобидаги 982—989- масалалар).

4. Құзғалмас ўқ атроғыда қаттық жисем айданаётған ҳолға оид масалалар.

Бу типдеги масалаларни учта группага ажратиш мүмкін:
а) жисемга құйылған күчларниң айланиш үқига инсбатан бөш моменти ўзгармас булған масалалар.

Бундай масалаларни ечиш учун (59,21) дифференциал теңгламани тузиб, сүнгра уни интеграллаш керак (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплеми“ китобидаги 990—992- масалалар);

б) жисемға құйылған күчларниң айланиш үқига инсбатан бөш моменти жисемниң айланиш бурчак тезлигінга бөлінік булған масалалар.

Бундай ҳол, жисем қаршилик күрсатадиган мұхитда айланышда содир булади.

Бу ҳолда (59,21) теңгламаларни интеграллашда ўзгарувларни ажратиш қондасини құллаш керак (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплеми“ китобидаги 993—999- масалалар);

в) жисемға құйылған күчларниң айланиш үқига инсбатан бөш моменти жисемниң айланиш бурчаги φ шының функциясын булған масалалар.

Бундай ҳол физик маятникда бүледи.

Бу ҳолда (59,21) теңглама $I \frac{d^2\varphi}{dt^2} = f(\varphi)$ күринишида бүледи (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплеми“ китобидаги 1003—1013- масалалар).

5. Буралма тебранишга оид масалалар. Буни учта группага ажратиш мүмкін:

а) әркін буралма тебранишга оид масала.

Бу масадаларда (59,27) теңглама $I \frac{d^2\varphi}{dt^2} + c\varphi = 0$ күриниши-

да бұлади. Бу гармоник төбраның қаралатыннан дифференциал теңгламасы булып, уннан ечилиши қуйидаги курнишда булади:

$$\varphi = \varphi_0 \cos \left(\sqrt{\frac{c}{I}} t \right) + \dot{\varphi}_0 \sin \left(\sqrt{\frac{c}{I}} t \right).$$

Төбраның даври $T = 2\pi \sqrt{\frac{I}{c}}$ га тең (И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 1014–1017, 1012, 1023- масалалар);

- б) сунувчи буралма төбраныңга оңд масала.
Бундай масалалар учун (59,21) теңглама

$$I \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \mu \frac{d\varphi}{dt} + \frac{c}{I} \varphi = 0$$

шактада бұлып, уннан ечилиши қуйидагича

$$\varphi = ae^{-\frac{\mu}{2I}t} \cdot \sin \left(\frac{1}{2I} \sqrt{4Ic - \mu^2} t + \alpha \right).$$

Төбраның даври

$$T = \frac{4\pi I}{\sqrt{4Ic - \mu^2}}$$

формула билан a эса бошланғыч шартдан топылади. И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 1019, 1020, 1025- масалалар);

- в) мажбурний буралма төбраныңга оңд масала.
Бундай масалалар учун (59,21) теңглама

$$I \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \mu \frac{d\varphi}{dt} + c\varphi = H \sin(pt)$$

курнишни олади. Бу теңгламанинан умумий ечилиши қуйидагича

$$\varphi = ae^{-\frac{\mu}{2I}t} \sin \left(\frac{1}{2I} \sqrt{4Ic - \mu^2} t + \alpha \right) + b \sin(pt + \beta).$$

Мұхитниң қаршилик күчі бұлmasа, (59,21) теңглама

$$I \frac{d^2\varphi}{dt^2} + c\varphi = H \sin(pt)$$

курнишни олади ва ечилиши қуйидагича

$$\varphi = a \sin \left(\sqrt{\frac{c}{I}} t + \alpha \right) + b \sin(pt),$$

бұ ерда

$$b = \frac{H}{c - I p^2}.$$

Резонанс ҳодисасы содир булғанда ечилиши қуйидаги курнишда бұлади:

$$\varphi = a \sin \left(\sqrt{\frac{c}{I}} t + \alpha \right) - \frac{H}{2I} \sqrt{\frac{I}{c}} t \cos \left(\sqrt{\frac{c}{I}} t \right),$$

a, α лар бошлангич шартлардан топилади (И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 1021—1024- масалалар).

6. Тақрибий гироскоп назариясига оид масалалар (И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 1029—1035, 1039- масалалар).

60- §. Масала ечишта оид методик күрсатмалар

Бу параграфга оид масалаларни құйидаги тартибда ечиш тавсия этилади.

1. Құзгалмас координата үқлары системасин таңлаб олиш керак.

2. Системага құйилған ұамма ташқи күчларни белгилаб олиш керак.

Система әркін, бұлмаса, уни **богланишдан** қутқазып керак.

3. Координата үқларынға нисбатан ташқи күчларнинг ($M_x^{(e)}$, $M_y^{(e)}$, $M_z^{(e)}$) бош моментларын ҳисоблаш олини керак.

4. Системанинг ұарапт миқдори моменттін ҳисоблаш керак на агар лозим бўлса, олдин (59,6—59,14) формулаларга асосан тегишли инерция моментларини топиш керак.

5. Ұарапт бошлангич шартларни анықлаш керак.

6. (59,1) ёки (59,21) теңгламаларни тузиш керак.

7. Тузилган теңгламаларни интеграллаш керак ёки унинг биринчи интеграллари (59,19) ёки (59,20)дан фойдаланиш керак.

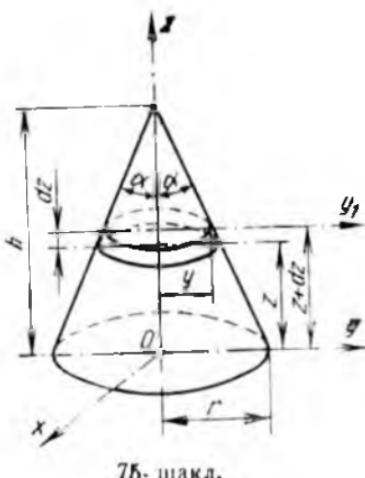
8. Физик маятникларнинг кичик тебраниш даврини (59,22) формулага асосланыб ҳисоблаш мүмкін.

9. Тақрибий гироскоп назариясига оид масалаларни ечишдан олдин гироскопнинг учта әркінлік даражаси борлыгини биліб олиб, кейин уни (59,23), (59,24), (59,26) формулаларга асосан ечиш керак.

61- §. Масалалар

67- масала. Асосыннан радиуси r ва баландлиги h бўлган конуснинг айланыш үқига нисбатан (I_1) ва асосыннан ҳар қандай диаметрига нисбатан инерция моментлари (I_2) топилсин (75- шакл).

Ечиш. Координата үқларини шаклда күрсатилгандек қилиб оламиз. Конусни xOy текислігига параллел ва ундан z ва $z+dz$ масофада бўлган иккита текислік билди кесамиз.

Шу текисликтер ва конуснинг ён сирти билан чегараланган элементар ҳажмнинг инерция моментини топамиз. Жиеснинг дифференциал ҳажми доиравий цилиндрнинг ҳажмига ушаш асосининг радиуси z ва баландлиги dz орқали топилади, яъни

$$dV = \pi y^2 dz. \quad (1)$$

Ажратилган элементар ҳажмнинг массаси

$$dm = \gamma dV = \gamma \pi y^2 dz \quad (2)$$

га тенг.

Бу ерда γ — конус массасининг зичлиги.

Ажратилган элементар ҳажмнинг z ўқига иисбатан инерция моментини цилиндрнинг инерция моментици топиш формуласидан аниқлаймиз, яъни

$$dI_z = \frac{1}{2} y^2 dm = \frac{1}{2} \gamma \pi y^4 dz. \quad (3)$$

Конус учи бурчагининг ярмини z билан белгиласак, қуйидагини оламиз:

$$y = (h - z) \operatorname{tg} \alpha. \quad (4)$$

Демак,

$$dI_z = \frac{1}{2} \gamma \pi \operatorname{tg}^4 \alpha (h - z)^4 dz. \quad (5)$$

Бундан z ўқига иисбатан конуснинг инерция моменти қуйидагича булади:

$$I_z = \int_0^h dI_z = \int_0^h \frac{1}{2} \gamma \pi \operatorname{tg}^4 \alpha (h - z)^4 dz = \frac{1}{10} \gamma \pi \operatorname{tg}^4 \alpha h^5. \quad (6)$$

Конуснинг ҳажми

$$V = \frac{1}{3} \pi r^2 h = \frac{1}{3} \pi r^3 \operatorname{ctg} \alpha \quad (7)$$

экваторини назарга олсақ, конуснинг массаси қуйидагича булади:

$$M = \gamma V = \frac{1}{3} \pi \gamma r^3 \operatorname{ctg} \alpha \quad (8)$$

Демак,

$$I_z = I_v = \frac{3}{10} M r^2. \quad (9)$$

Симметрик бўлганилигидан $I_v = I_x + I_y$ ни топиш учун ажратилган элементар ҳажмнинг у ўқига иисбатан инерция моментини топамиз. Бунинг учун унинг оғирлик марказидан у ўқса параллел қилиб у, уқини ўтиказамиз. Экваториал у, уқига иисбатан диск инерция моментининг формуласидан фойдалансак, қуйидагича булади:

$$dy_4 = \frac{1}{4} y^4 dm. \quad (10)$$

Инерция моментининг параллел ўқлар орасидаги муносаба-
ти теоремасини татбик этсак:

$$dI_y = dI_{y_1} + z^2 dm. \quad (11)$$

Топилган (2) теңгламадан фойдалансак,

$$dI_y = \gamma \pi y^2 \left(\frac{y^2}{4} + z^2 \right) dz = \gamma \pi \operatorname{tg}^2 \alpha \left[\frac{(h-z)^2}{4} \operatorname{tg}^2 \alpha + z^2 \right] \cdot (h-z)^2 dz.$$

[яъни $y = (h-z) \operatorname{tg} \alpha$].

у ўқига нисбатан конуснинг инерция моментини топамиз:

$$\begin{aligned} I_2 = I_y &= \int_V dI_y = \int_0^h \gamma \pi (h-z)^2 \operatorname{tg}^2 \alpha \left(z^2 + \frac{(h-z)^2}{4} \operatorname{tg}^2 \alpha \right) dz = \\ &= \frac{\gamma \pi h^5}{8} \left(1 + \frac{\operatorname{tg}^2 \alpha}{4} \right) \operatorname{tg}^2 \alpha. \end{aligned} \quad (12)$$

Конуснинг массаси $M = \frac{1}{3} \gamma \pi r^2 h$ ва $\frac{r}{h} = \operatorname{tg} \alpha$ ни назарга ол-
сак, қуйидаги ҳосил бўлади:

$$I_z = I_y = I_x = \frac{1}{20} M (3r^2 + 2h^2).$$

68- масала. Шаклда кўрса-
тилган оғирлиги p бўлган бир
жинсли OAB пластинканинг
 I_{xy} , I_{xz} ва I_{yz} марказдан қочма
инерция моментлари топилсин
(76-шакл). Тўғри бурчакни
ва тенг ёни OAB учбурчак-
нинг катетлари a га тенг.
Координата уклари шаклда
курсагилган.

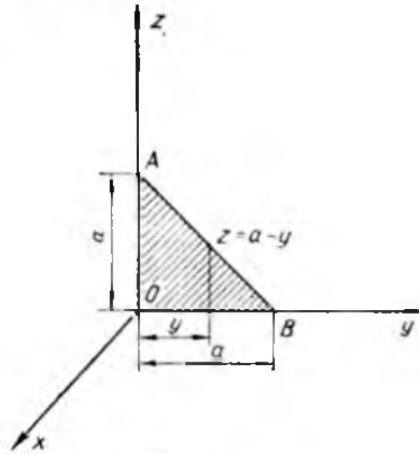
Ечиш. Пластиника сим-
метрия текислигига тик, x ўқи
 O нуқтадаги инерциянинг бош
ўқи бўлади. Ox ўқи бош
инерция ўқи булганидан I_{xy} ,
 I_{xz} — марказдан қочма инер-
ция моментлари полга тенг бўлиши керак:

$$I_{xy} = I_{xz} = 0.$$

Марказдан қочма I_{yz} инерция моментини ҳисоблаймиз:

$$I_{yz} = \int_M yz dm,$$

бунда $dm = \gamma dy dz$.

76- шакл.

Ч - пластинка массасининг энчлиги.
Шунинг учун:

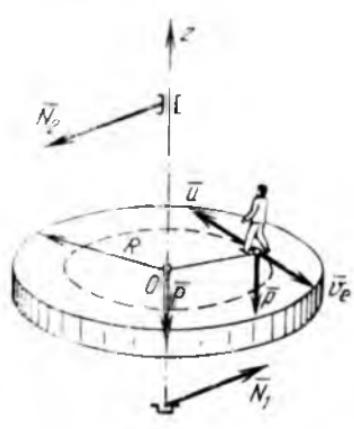
$$I_{yz} = \gamma \iiint yz \, dy \, dz = \gamma \int_0^a y \, dy \int_0^{a-y} z \, dz =$$

$$= \gamma \int_0^a y \frac{(a-y)}{2} \, dy = \frac{\gamma}{2} \int_0^a (a^2y - 2ay^2 + y^3) \, dy = \frac{\gamma a^4}{24}.$$

Бунда $\frac{\gamma d^2}{2} = M = \frac{p}{g}$ – жисмнинг массаси, шунинг учун

$I_{yz} = \frac{Pa^2}{\sigma_\alpha}$ га тенг бўлади.

69- масала. Доиравий горизонтал платформа, унинг O марказидан ўтувчи вертикал Oz ўки атрофида ишқаланимасдан ай-

77-шак1.

Тенгілармас. Гидравликалық спирттердегі кишилердиннеге оғырлығы ρ , товантагининг реакциясы N , ва подшипникоординацияның реакциясы N_2 лар ташқи күчлар бұлады. Бу күчлар \vec{Oz} үкіга параллел болады, еки шу Oz үкінинң таъсир чизигини кесиб үтады, шунинг учун у күчларининг Oz үкіга нисбетан моментлари нолға тең, яъни $M_z^{(e)} = 0$.

Система ҳаракат миқдори бош моментининг ўзгариши теоремасини Oz ўқига иисбатан ёзамиш:

$$\frac{dL_z}{dt} = M_t^{(e)} = 0. \quad (1)$$

Бүни интегралласак:

$$L_z = c = \text{const.} \quad (2)$$

Харакатнинг бошлангич шартларини тузамиш.

Бошланғыч пайтда система тинч қолатда турғаннан учун, яғни $t = 0$ бүлгандан $\omega_0 = 0$, $v_r = u_0 = 0$ бўлади. Демак, бошланғыч пайтда:

$$L_z \Big|_{t=0} = \sum_{i=1}^4 m_i O m_i (m_i \bar{v}_i) \Big|_{t=0} = 0. \quad (3)$$

булардан $c = 0$ бўлади. Буни (2) га қўйсак:

$$L_z = 0. \quad (4)$$

Системанинг ҳаракат миқдори моменги L_z платформанинг Oz ўқига нисбатан ҳаракат миқдори моменти L_{1z} билан кинининг (нуқтанинг) Oz ўқига нисбатан ҳаракат миқдори моменги L_{2z} шарт йиғиндишидан иборат. Шунинг учун:

$$L_z = L_{1z} + L_{2z} = 0. \quad (5)$$

Текшириш аниқ бўлиши учун платформа соат стрелкасининг айланыш томонига айланастиби, деб фароз қиламиз. Платформа ҳаракат миқдорининг моменти L_{1z} манфиӣ, киши ҳаракат миқдорининг моменти (5) га мувофиқ, мусебат бўлади.

(59,4) ва (59,14) формуулаларга асоссан:

$$L_{1z} = I_z \omega_z = -I_z \omega = -\frac{PR^2}{2g} \omega, \quad (6)$$

$$L_{2z} = \frac{P}{g} v_a r = \frac{P}{g} (u - v_r) r = \frac{P}{g} (u - \omega r) r. \quad (7)$$

Бу (6) ва (7) ларни (5) га қуямиз, у ҳолда

$$-\frac{RP^2}{2g} \omega + \frac{P}{g} (u - \omega r) r = 0. \quad (8)$$

Бундан бурчак тезликни топамиз:

$$\omega = \frac{2pr}{PR - 2pr^2} u. \quad (9)$$

70- масала. Жуковский скамейкасида турған киши қўлларини ёнга узатган вақтда унга 15 *айл/мин* га тўғри келадиган бошланғыч тезлик берилади: бунда киши билан скамейканинг айланыш ўқига нисбатан олинган инерция моменти $0,8 \text{ кН}\cdot\text{сек}^2$ га тенг. Агар киши қўлларини ташасига яқинлаштириб, система инерция моментини ($0,12 \text{ кН}\cdot\text{сек}^2$ гача) камайтиурса, скамейка билан киши қандай бурчак тезлик билан айланади (78- шакл)?

Ечиш. Киши ва скамейканинг айланыш ўқи вертикал на уларга фақат оғирлик кучи таъсир қилади деб ҳисоблаймиз, у вақтда

$$M_z^{(e)} = 0 \text{ ва } L_z = \text{const} = 0. \quad (1)$$

Киши ташасининг ўзинининг айланыш ўқига нисбатан инерция моменти $I_{1z} = 0,8 \text{ кН}\cdot\text{сек}^2$ га тенг бўлсин, қўлларини ёнинг

78- шакл.

узатған қолда инерция моменти (ұша үққа нисбатан) $I_{2z} = 0,12 \text{ кГм сек}^2$ га теңг бұлсın.

Бошланғыч пайғда, текширилаёттан системанинг ҳаракат миқдоры моменти нолға теңг булған. Демак, кейин ҳам у нолға тенглигіча қолады. Бирок құлларининг горизонтал текисликтерде ω_0 бурчак тезлігі билан айланыш ҳаракат миқдор моментини ҳосил қиласы (59,4) га мувофиқ:

$$L_{1z} = I_{2z}\omega_0. \quad (2)$$

Бу система ҳаракат миқдоры моментларининг йиғиндиси нолға теңг булып қолышанғы керак бўлгани учун қўйидаги тенглик қаҳоатлантирилиши керак:

$$L_z = L_{1z} + L_{2z} = 0, \quad (3)$$

яъни

$$I_{1z}\omega_1 + I_{2z}\omega_2 = 0, \quad (4)$$

бу ерда ω_1 — киши құлларини ҳаракатлантираётган вақтда кинематик айланыш бурчак тезлігиги.

Демак,

$$\omega_1 = - \frac{I_{2z}}{I_{1z}} \omega_2 \quad (5)$$

ёки

$$n_1 = - \frac{I_{2z}}{I_{1z}} n_2.$$

Сон қийматларини қўйсак:

$$n_1 = - \frac{0,8}{0,12} \cdot 15 = - 100 \text{ айл/мин} \quad (6)$$

ёки

$$\omega_1 = - \frac{100\pi}{30} = - 3 \frac{1}{3} \pi \text{ 1/сек} \quad (7)$$

ҳосил бўлади.

Демак, ω_1 бурчак тезліги ω_2 бурчак тезлігига қарама-қарши томонга йўналған ва ω_2 нолға теңг булғанда ω_1 ҳам нолға теңг бўлади, яъни кишининг құлларини ва танаси тўхтаайди.

71- масала. Катта маҳовикларни тез тұхтатиши учун электр тормоз ишлатылади, бу тормоз диаметрі равинда жойлашған иккита электромагнит құтбдан иборат, уларда үзгармас ток оладиган чүлғам бор. Маҳовик электромагнит құтблар ёнінда айданығанда уннинг массасыда индукцияның дәрежесінде токтар маҳовик гардишининг тезлигі v га пропорционал болған тормозловчы M_1 , моментин ҳосил қылады: $M_1 = kv$, бу ерда k — магниттің өкімінің және маҳовиктің диаметрі D булса, уннинг айланыш үқига иисбатан олинған инерция моменті I булса, ω_0 бурчак тезлигі билан айланыптың маҳовиктің қаша вақтдан кейин тұхташи топырақтап.

Ечиш. Маҳовикка құйылған ташқы күчларының айланыш үқига иисбатан баш моменті құйыдагына:

$$M_2^{(e)} = -(M_1 + M_2) = -(kv + M_2). \quad (1)$$

Шу сабабынан, маҳовик учун (59,21) теңгелеманы тузысак:

$$I \frac{d\omega}{dt} = -(kv + M_2), \quad (2)$$

Еки v ин $\frac{D\omega}{2}$ билан алмашырысак, құйыдагына бұлады:

$$I \frac{d\omega}{dt} = -\left(\frac{kD\omega}{2} + M_2\right). \quad (3)$$

Бундан үзгарувчиларни ажратамиз:

$$\frac{\frac{Id\omega}{dt}}{\frac{1}{2} kD\omega + M_2} = -dt. \quad (4)$$

Буни интегралласак:

$$\frac{2I}{kD} \left| \ln \left(M_2 + \frac{1}{2} kD\omega \right) \right|_{\omega_0}^0 = -T \quad (5)$$

Еки

$$T = \frac{2I}{kD} \left\{ \ln \left(M_2 + \frac{1}{2} kD\omega_0 \right) - \ln M_2 \right\} = \frac{2I}{kD} \ln \left(1 + \frac{kD}{2M_2} \omega_0 \right), \quad (6)$$

$$T = \frac{2I}{kD} \ln \left(1 + \frac{kD}{2M_2} \omega_0 \right) \text{ сек} \quad (6')$$

бұлады.

72- масала. Радиуси r бўлған вал арқонга осилған тош өрдамида горизонтал үқ атрофида айланма ҳаракатта келтирилади. Ҳаракат бошланғандан бир оз вақт үтгач, валнинг бурчак тезлигі үзгармас миқдорға яқин бўлиши учун валга бир хилда бўлған n та пластинка биринчирилган; пластинкага таъсир қилувчи ҳавонийнің қаршилиги бурчак тезлигининг квадратига пропорционал және айланыш үқидан R масофада пластинкага нормал қўйилған күчта келтирилади, бунда пропорцио-

наалык коэффициенти k га тенг. Тошнинг массаси m ; ҳамма айланувчи қисмларнинг айланыш үқига иисбатан олинган инерция моменти I ; арқон массаси ҳисобга олинмасин. Бошланғич пайтда валниң бурчак теэлигини полга тенг деб ҳисоблаб, валниң бурчак теэлиги анықлансан. Таяңчалардаги ишқаланиш ҳисобга олинмасин.

Енди. Масаланиң шартына биізде, айлантирувчи момент

$$M_{1x} = mgr, \quad (1)$$

тормозловчи моменттә эса

$$M_2 = -knR\omega^2. \quad (2)$$

Харакатининг бошланғич шарти құйылады:

$$t = 0 \text{ бүлгандан } \omega_0 = 0 \quad (3)$$

бүләди.

Вал учун айланма ҳаракаттың дифференциал тәнгламасини тузымиз:

$$I_x \frac{d\omega}{dt} = mgr - knR\omega^2. \quad (4)$$

Бу ерда I_x — айланып-төшкөн массаның инерция моменти бўлиб, миқдор қуйыдагига тенг:

$$I_x = I + mr^2. \quad (5)$$

(4) тәнгламадаги үзгарувчиларни ажратсак, қуийдаги иисбат ҳосил булади:

$$adt = \frac{1}{\sqrt{mgr} - \sqrt{knR}\omega} d\omega + \frac{\sqrt{knR} d\omega}{\sqrt{mgr} + \sqrt{knR}\omega}, \quad (6)$$

бу ерда

$$\alpha = \frac{2}{I + mr^2} \sqrt{mgnkrR}.$$

(5) тәнгламанинг чап томониниң вақт 0 дан t гача бўлған оралиқда, ўнг томонида ω бўлса, 0дан ω гача оралиқда интегралласак:

$$at = \ln \frac{\sqrt{mgr} + \sqrt{knR}\omega_0}{\sqrt{mgr} - \sqrt{knR}\omega} \quad (7)$$

бўлади.

(7) тәнгламани ω га иисбатан очамиз:

$$\omega = \sqrt{\frac{mgr}{knR}} \frac{e^{at} - 1}{e^{at} + 1}. \quad (8)$$

Демак, t катта қийматга эга бўлгандада

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \frac{e^{at} - 1}{e^{at} + 1} = 1 \quad (9)$$

бўлар экан.

Бүнгә асосан (8) формуладан валниң айланиш бурчак тезлиги таҳминан

$$\omega = \sqrt{\frac{mgr}{knR}} \text{ 1/сек}$$

га тенг.

73- масала. Сейсмографларда, ятни ер қимирлаши қайд қиудувчи асбобларда физик маятник бўлади; маятникинг осилиш ўқи вертикал билан ҳ бурчак ташкил қиласди. Осилиш ўқидан маятникинг оғирлик марказигача бўлган масофа a га тенг, осилиш ўқига параллел бўлиб, оғирлик марказидан утган ўқка нисбатан маятник инерция моменти I_c га тенг. Маятникинг оғирлиги P . Маятникинг тебраниш даври аниқлансин (78-шакл).

Ечиш. Физик маятнигага вертикал билан тебрангич инерция марказини кўрсатувчи OC тўғри чизиқ орасидаги чизиқли ҳ бурчак орқали ҳаракат берамиз.

Маятникинг Oz ўқи атрофидаги кичик тебранишинг дифференциал тенгламасини тузамиз

Параллел ўқларга нисбатан инерция моменти (59,11) теоремага асосан қўйидагича бўлади:

$$I_{z_1} = I_c + \frac{P}{g} a^2. \quad (1)$$

Маятнигага қўйилган ташкил кучларининг Oz , ўқига нисбатан ташкил қилган моменти:

$$M_{z_1}^{(e)} = -Pa \sin \alpha. \quad (2)$$

Демак, бу масала учун (59,21) тенглама қўйидагича бўлади:

$$\frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{Pag \sin \alpha}{gI_c + Pa^2} \varphi = 0. \quad (3)$$

Бу дифференциал тенгламани интеграллаймиз:

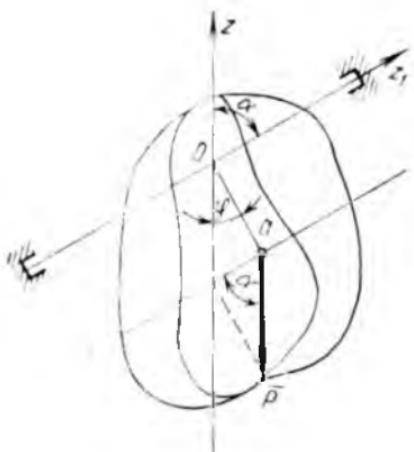
$$\varphi = A \sin \sqrt{\frac{Pag \sin \alpha}{gI_c + Pa^2}} t + B \cos \sqrt{\frac{Pag \sin \alpha}{gI_c + Pa^2}} t. \quad (4)$$

Демак, φ бурилиш бурчаги тебраниш даври

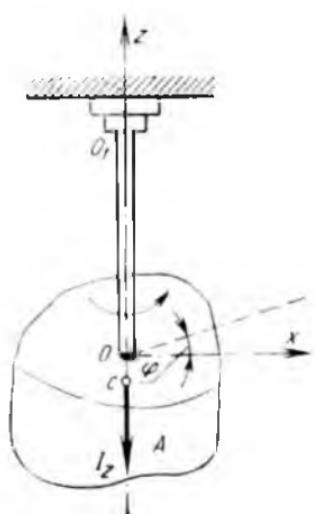
$$T = 2\pi \sqrt{\frac{gI_c + Pa^2}{Pag \sin \alpha}}$$

булган гармоник тебраниш қонуни билан ўзгарар экан.

74- масала. А жисмийнинг Oz ўқига нисбатан олинган I_z инерция моментини аниқланиш учун, уни эластик вертикал $O\bar{O}$, стерженга бириктириб, А жисми Oz ўқи атрофидаги кичкина φ_0 бурчакка айлантириш йули билан шу стержень буралади ва тебрантириб қўйлади. 100 та силкшинш 100 $T_1 = 2$ мин давом этган, бу ерда T_1 — ярим давр; стержень эластик кучининг моменти бурилиш бурчагига пропорционал ва сэ га тенг бўлгани учун стержень гармоник тебранма ҳаракат қиласди, с

79- шакл.

80- шакл.

бүлган гармоник төбәрәнишга, (2) тенглама эса даври

$$T_2 = 2\pi \sqrt{\frac{Pr^2}{2g}} \quad (4)$$

бүлган гармоник төбәрәнишга мөсдир.

(3) ва (4) тенгликлардан c ни чиқарамыз, буниннан учун уларни квадратта ошириб, бирини иккинчиңиңа бүләмиз:

$$\frac{T_2^2}{T_1^2} = \frac{Pr^2}{2g} \cdot \frac{I_z}{I_x} \quad (5)$$

коэффициентини анықлаш учун иккинчи тажриба үтказилған; стерженинг O нүктесінде радиусы $r = 15 \text{ см}$, оғирлігі $P = 1,6 \text{ кг}$ бүлган бир жиынтық донравий кесимли диск осилтап, бунда бир силкинші $T_2 = 1,5 \text{ сек}$ давом этганды.

Ечиш. Координата үқаларини 80- шаклда курсатылғандек ғыналыпрамиз.

Биринчи тажриба шартидан стерженинг бурилишидеги кичик төбәрәнишнинг ҳаракат дифференциал тенгламасы қўйида-гина бўлади:

$$I_z \frac{d^2\varphi}{dt^2} + c\varphi = 0. \quad (1)$$

Иккинчи тажрибада Oz үқига иисбатан дискнинг инерция моменти $I_z = \frac{Pr^2}{2g}$ га тенглигини ҳисобга олсак, бу ҳолда бурилиш кичик төбәрәнишнинг ҳаракат дифференциал тенгламаси қўйида-гина:

$$\left(\frac{Pr^2}{2g}\right) \frac{d^2\varphi}{dt^2} + c\varphi = 0. \quad (2)$$

(1) тенглама даври

$$T_1 = 2\pi \sqrt{\frac{I_z}{c}} \quad (3)$$

Бу тенгламадан I_z ни топамиз:

$$I_z = \frac{Pr^2}{2g} \left(\frac{T_1}{T_2} \right)^{\frac{2}{3}}. \quad (6)$$

Сон қийматлариниң құйсак, қуйидаги ҳосил бұлади:

$$I_z = \frac{1,6 \cdot 0,15^2}{2 \cdot 9,81} \cdot \frac{1,2^2}{1,5^2} = 0,117 \text{ кГм сек}^2.$$

75- масала. Машиналар пойдеворлариниң горизонтал тебранишлариниң ғызуви вибрографда учида юки бұлған ричагдан иборат $O A$ маятник, уннинг O горизонтал үкін атрофияда тебраша олади; $O A$ маятникни уннинг үз оғирлигі ва спираль пружина вертикаль вазиятда, турған мувозаат ҳолатыда ушлаб туради.

Оғини бурчаклари кічине бұлғанды маятникпен ғызасий тебранишлары давришиң қанча булишлігі анықлансаны; маятник оғирлигинин осилиниң үкіга иисбатан олинған максимал статик моменти $Q \cdot h = 4,5 \text{ кГ} \cdot \text{см}$, шу үкіңа иисбатан олинған инерция моменти $I = 0,003 \text{ кГ} \cdot \text{см} \cdot \text{сек}^2$ қаршилігі бурилиши бурчагита пропорционал бұлған пружинаниң бикрлик коэффициенті $c = 0,1 \text{ кГ} \cdot \text{см}$ маятник мувозаатда турғанда пружина тортылмаган бұлади. Қаршиликтар ҳисобға олинмасын (81-шакт).

Ечиш. Маятникни мувозаат ҳолатыдан φ бурчакка оғидрамыз. Таңқи күчлардан O нүктеге иисбатан олинған момент:

$$M^{(e)} = -c\varphi - Qh\varphi. \quad (1)$$

Бурилишни ниҳоятда кічине деб ҳисблаймиз. Маятник тебранишинин дифференциал тенгламасы қуйидаги күрнешде бұлади:

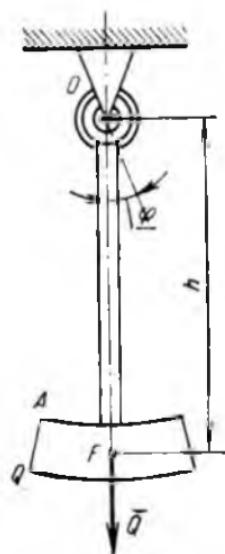
$$I \frac{d^2\varphi}{dt^2} + (c + Qh)\varphi = 0. \quad (2)$$

Бу тенгламадан күрнештік турібдікі, маятник гармоник тебранма қаракат қылар экан ва уннинг тебраниш даври қуйидагича бўлади:

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{I}{c + Qh}}. \quad (3)$$

Бу тенглекка қийматлариниң сон миқдорлариниң құймасы:

$$T = 2 \cdot 3,14 \sqrt{\frac{0,003}{0,1 + 4,5}} = 2 \cdot 3,14 \cdot 0,08 = 0,5 \text{ сек.}$$

81- шакл.

76- масала. Радиуси 30 см ли диск шаклидаги пирилдоқ үзининг симметрия ўқи атрофида 80 сек⁻¹ бурчак тезлигидан айланади. Диск симметрия ўқи буйлаб йўналган ва узунлиги 20 см булган ўқка урнатилган.

Ҳаракат миқдорининг бош моменти симметрия ўқи буйлаб йўналган ва I_θ га тенг деб фароз қилиб, пирилдоқ мунтазам прецессиясининг бурчак тезлиги аниқланасин (82-шакл).

Ечиш. Пирилдоқ мунтазам прецессиясининг бурчак тезлиги (59, 23) формуладан топилади.

Пирилдоқининг симметрия ўқига ишбатан ишерция моменти кўйидағига тенг:

$$I = \frac{Pr^2}{2g}. \quad (1)$$

82- шакл.

Шунинг учун (59, 23) дани

$$\omega_e = \frac{2g \cdot OC}{\omega r^2}. \quad (2)$$

Бу (2) тенгликка миқдорларининг сон қийматини қўйсак, изланган натижага келиб чиқади:

$$\omega_e = \frac{2 \cdot 9,81 \cdot 20}{80 \cdot 15^2} = 2,18 \text{ сек}^{-1}. \quad (3)$$

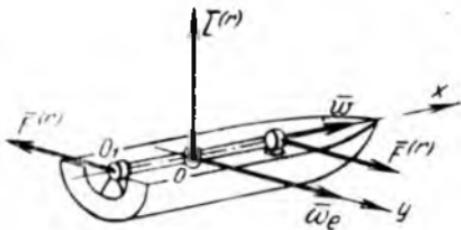
77- масала. Кемага ўрнатилган тез юрар турбина подшипниклариша тушадиган максимал гирекслеклик босим аниқланасин. Кема ротор ўқига тик бўлган ўқ атрофида чайқалади, чайқалишининг амплитудаси 9° ва даври 15 секунд. Оғирлиги 200 кГ, инерция радиуси 0,8 м булган ротор минутига 18000 марта айланади. Подшипниклар орасидаги масофа 1 м (83 шакл).

Ечиш. Оу ўқи атрофида

$$\varphi = \frac{\pi}{20} \sin \frac{2\pi}{15} t \quad (1)$$

қонуни билан чайқалиши натижасида, кемада бурчак тезлиги

$$\omega_e = \frac{2\pi^2}{300} \cos \frac{2\pi}{15} t \quad (2)$$

83 шакл

га тенг бүлган айланма күчирма ҳаракат ҳосил бүлади. Турбина ҳаракат миқдори бош моменти қўйидагига тенг:

$$L_x = I_x \omega = \frac{P}{g} r^2 \omega. \quad (3)$$

Ҳаракат миқдори бош моментининг вектори Oy ўқи бўйича йўналган.

ω вектор ва $\bar{\omega}_e$ векторлар бир-бирига тик. (59, 25) формулага асосан максимал гирокопик моментни топамиш:

$$\begin{aligned} L^{(2)} &= L_{x \max} \omega_e = \frac{P}{g} r^2 \omega \cdot \frac{2\pi^2}{300} = \frac{200}{9,81} (0,8)^2 \frac{18000 \pi}{30} \cdot \frac{2\pi^2}{300} = \\ &= \frac{200}{9,81} \cdot 0,64 \cdot 600 \cdot 3,14 \cdot \frac{2 \cdot 9,86}{300} = 1615 \text{ кГм}. \end{aligned}$$

Гирокопик моментининг вектори ω ва $\bar{\omega}_e$ векторлар орқали ўтказилган текисликка тик йўналган ва у $L^{(2)}$ нинг учидан қараганда, ω векторининг ω_e вектор билан яқин йўл утиб қопланishi соат стрелкасининг ҳаракатида куриниши керак.

Гирокопик момент векторини қўйидаги жуфт куч билан алмаштирамиз:

$$F^{(2)} \cdot O_1 A = L^{(2)}, \quad (5)$$

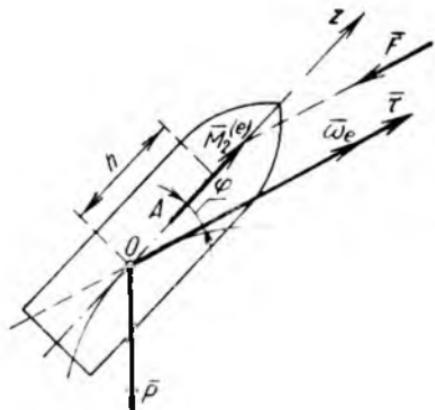
Су ерда $F^{(2)}$ — турбина подшипникларига тушадиган максимал гирокопик босим. $O_1 A = 1 \text{ м}$ бўлгани учун (5) тенгликтан қўйидаги келиб чиқади:

$$F^{(2)} = \frac{L^{(2)}}{O_1 A} = \frac{1615}{1} = 1615 \text{ кГ}.$$

78- масала. Артиллерия снаряди оғирлик маркази траекториясининг уринмаси атрофилда снаряд симметрия ўқининг тўла айланиш вақти T аниқлансан. Бу ҳаракат снарядининг ўқига оғирлик марказидан $h = 0,2 \text{ м}$ масофада қўйилган $F = 2140 \text{ кГ}$ миқдордаги ҳаво қаршилик кучи таъсиридан юзага келади, бу куч траектория уринмасига параллел. Снарядининг симметрия ўқига нисбатан ҳаракат миқдорининг моменти 590 кГм сек (84-шакл).

Ечиш. Ҳаво қаршилик кучи снаряд оғирлик марказига нисбатан айлағиравчи момент ҳосил қиласди, яъни

$$M_0^{(e)} = - F h \sin \varphi. \quad (1)$$

84 шакл.

Снаряд юқорига оғдирилмасын үчүн, ташқи F күч моменттіннег миқдори (59, 25) формуладан топшылады $L_0^{(2)}$ гирроскопик момент билан мувозанатлашады:

$$L_0^{(e)} = I \omega \omega_e \sin \varphi, \quad (2)$$

демек,

$$L_0^{(e)} = M_0^{(e)}(F) \quad (3)$$

еки

$$I \omega \omega_e \sin \varphi = F \cdot h \sin \varphi,$$

бундан

$$\omega_e = \frac{F \cdot h}{I \omega}. \quad (4)$$

Снаряднинг симметрия ўқи гирроскопик моментта тиклиги туфайлы траектория түрнешма атрофида T даврлы мұштазам прецессиялануви айланма ҳаракат қылады:

$$T = \frac{2\pi}{\omega_e} = \frac{2\pi I \omega}{F \cdot h}. \quad (5)$$

Бунга сон қийматларини құйымиз:

$$T = \frac{2 \cdot 3,14 \cdot 590}{2140 \cdot 0,2} = 8,66 \text{ сек.}$$

79- масала. Авиация тахометрийнег AB ҳалқасы A ўқ атрофида айланса олади: A ўқ ҳалқа диаметрларининг бирнега түгри келади ва тахометр айланадыган ўққа тик қылаб уриатылған; ҳалқа BC тортқи билан асбоб стрейзасы туташтирилған оғир муфтага бириктирилған булиб спираль пружина билан сиқылады ва бошланғыч назиятта келади; бошланғыч вазият ҳалқанинг узунасында кетған ўқи пружина тортылмай турғанда ҳосил қылған φ_e бурчакка түгри келади.

Турғунылук қарор топтасыда тахометр бурчак тезлігі ω билан ҳалқа ўқининг тахометр ўқидан оғини бурчаги φ орасында қандай болғанынш бүлинилгі аниқланасы; ҳалқанинг экваториал ва қутб инерция моменттари A ва C , муфтанынг оғирлигі ζ , масофа $AB = a$, ватарининг узунлігі $BC = b$ ва пружинанинг бикрлик коэффициенті $C \text{ кг/см}$; пружинанинг қаршилик моменти бурилиш бурчагига пропорционал BC тортқининг оғирлигі ва ишқаланыш күчи ҳисобға сипасын. $\frac{a}{b}$ ни күпі билан иккінчи даражали ҳадларигача бұлған аниқлік билан ҳисобланилсін (85-шака).

Ечиш. Турғунылук қарор топтасыда φ бурчак үзгармас булиб қолади.

С муфта ва A ҳалқанинг боғланышын CB вагар буйлаб йүнаптады T реакция билан алмаштириб йүқтегамыз. Турғунылук барқарор ҳолада C муфта мувозанатда булади. Тахометр ўқи-

га иисбатан T кучи таъсири чизигининг оғдан бурчагини ψ билап белгилаймиз. 85 шакл, б дан

$$T \cos \psi = Q \quad (1)$$

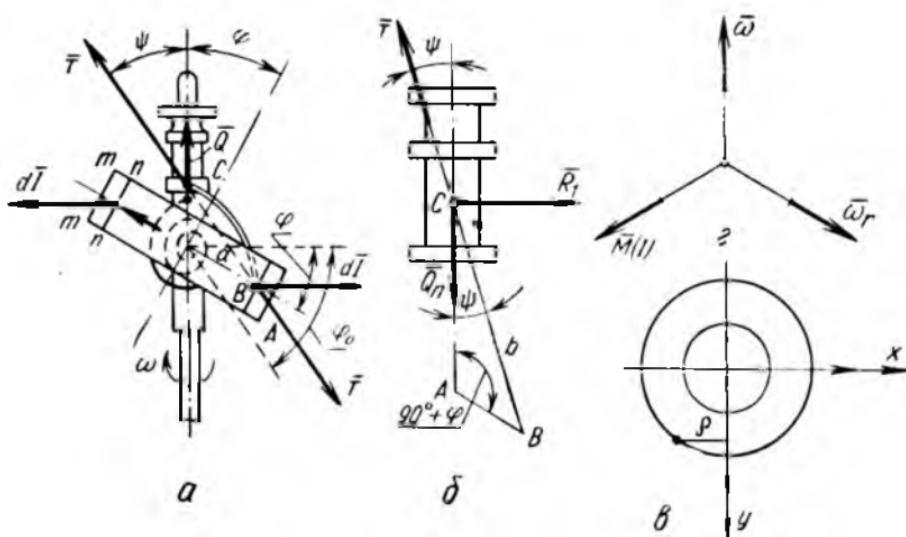
эканлиги кўришиб турибди.

CAB учурчакдан

$$\sin \psi = \frac{a}{b} \cos \varphi. \quad (2)$$

(2) ни назарга олиб $\cos \psi$ ни топамиз:

$$\cos \psi = \left(1 - \frac{a^2}{b^2} \cos^2 \varphi\right)^{\frac{1}{2}} \approx 1. \quad (3)$$

85- шакл.

Пружина реакциясининг моменти:

$$M_1 = c(\varphi_0 - \varphi). \quad (4)$$

Рамага қўйилган T кучининг моменти:

$$M_{AB}(T) = Th. \quad (5)$$

Бу икки момент тахометр рамалариин мувозаатда ушлаб туради, бундан:

$$h = a \sin(90^\circ - \varphi - \psi) = a (\cos \psi \cos \varphi - \sin \psi \sin \varphi). \quad (6)$$

(1), (2), (3) ва (6) ларни назарга олиб, (5) дан $M_{AB} = (\bar{T})$ ни топамиз:

$$M_{AB}(\bar{T}) = Q \cdot a \left(1 - \frac{a}{b} \sin \varphi\right) \cos \varphi. \quad (7)$$

Рамага марказдан қочувчи инерция күчиниң құшамыз;

$$dI = dm \omega^2 \rho \sin \varphi. \quad (8)$$

Бу инерция күчи жуфт мөмент ҳосил қилиши 85-шакл, а дан күренинб турибди, яъни

$$M(\bar{I}) = -\omega^2 \sin \varphi \cos \varphi \int_{\mu} \rho^2 dm, \quad (9)$$

бунда

$$\int_{\mu} \rho^2 dm = I_{\varphi}, \quad (10)$$

бу ердаги ρ 85-шакл, b да күрсатилған $I_{\varphi} = C - A$.

Энди (9) формуладан:

$$M(\bar{I}) = -(C - A)\omega^2 \sin \varphi \cos \varphi. \quad (11)$$

Рамалариниг шартли мувозанат тенгламасини тузамиз:

$$M(\bar{I}) + M_1 + M_{AB}(\bar{T}) = 0. \quad (12)$$

(12) тенгламага (4), (7), (11) лардан қийматларини олиб құйып, изланаетгап муносабатни топамиз:

$$\omega^2 = \frac{c(\varphi_0 - \varphi) + Q \cdot a \left(1 - \frac{a}{b} \sin \varphi\right) \cos \varphi}{(C - A) \sin \varphi \cos \varphi}. \quad (13)$$

То мувозанат ҳолатига келгүнича φ бурчак маълум қийматағача узгаришида

$$\omega_r = \frac{d\varphi}{dt}. \quad (14)$$

Нисбий бурчак теэлиги ва гироскопик мөмент ҳосил булади (85-шакл, 2).

Гироскопик мөмент AB ўқ маҳкамтаған подшипникларда қүшимча босим ҳосил қиласы, φ бурчакка эса ҳеч қандай таъсир күрсатмайды.

62-§. Материал нүқталар системаси кинетик энергиясининг узгариши ҳақидаги теорема

Системанинг материал нүқталари кинетик энергияларининг йиғиндиси системанинг кинетик энергиясы деб атала-ди, яъни

$$T = \sum_{i=1}^n \frac{m_i v_i^2}{2}. \quad (62,1)$$

Бу ерда m_i — системанинг i нүқтасининг массаси;
 v_i — i ша нүқтанинг теэлиги;

T — системанинг кинетик энергияси. Система геометрик узгармас ва ҳаракати илгарилама бўлеа, унинг кинетик энергияси қўйидагича булади:

$$T = \frac{1}{2} M v_c^2, \quad (62,2)$$

бу ерда $M = \sum_{i=1}^n m_i$ — система массаси;

v_c — система инерция м рказининг тезлиги.

Кўзгалмас ўқ атрофида айланувчи қаттиқ жисмнинг кинетик энергияси қўйидаги формуладан топилади:

$$T = \frac{1}{2} I_z \omega^2, \quad (62,3)$$

бу ерда $I_z = \sum_{i=1}^n m_i r_i^2$ — қаттиқ жисмнинг айланиш ўқи \mathbf{z} га нисбатан инерция моменти; ω — айланадиган жисмнинг айланиш бурчак тезлиги.

Текис нараллел ҳаракатдаги жисмнинг кинетик энергияси қўйидаги формуладан топилади:

$$T = \frac{1}{2} M v_c^2 + \frac{1}{2} I_c \omega^2 \quad (62,4)$$

бу ерда M — жисмнинг массаси;

v_c — инерция марказининг тезлиги;

I_c — ҳаракат тикислигига тик ва жисмнинг инерция марказидан ўтган ўққа нисбатан жисмнинг инерция моменти;

ω — жисмнинг шу ўқ атрофида айланашининг оний айланыш бурчак тезлиги.

Кўзгалмас нуқта атрофида айланадиган жисмнинг кинетик энергияси қўйидагича топилади:

$$T = \frac{1}{2} I_\omega \omega^2, \quad (62,5)$$

бу ерда I_ω — оний айланыш ўқига нисбатан жисмнинг инерция моменти.

ω — оний айланыш бурчак тезлиги.

Кўзгалувчи x , y , z координата ўқининг бошини жисмнинг кўзгалмас O нуқтасида олсак, қўйидаги ҳосил булади:

$$\begin{aligned} T = & \frac{1}{2} (I_x \omega_x^2 + I_y \omega_y^2 + I_z \omega_z^2 - 2 I_{yz} \omega_y \omega_z - \\ & - 2 I_{zx} \omega_z \omega_x - 2 I_{xy} \omega_x \omega_y). \end{aligned} \quad (62,6)$$

Бунда ω_x , ω_y , ω_z — оний айланыш бурчак тезлигининг тегишли ўқлардаги проекцияси.

Агар x , y , z ўқлар O құзгалмас иуқтадаги жисемнинг бош инерция ўқлари бўлса, $I_{yz} = I_{zx} = I_{xy} = 0$ бўлади, бундан

$$T = \frac{1}{2} (I_x \omega_x^2 + I_y \omega_y^2 + I_z \omega_z^2). \quad (62,7)$$

Қаттиқ жисем умумий ҳаракат қилганида унниг ҳаракати жисем инерция маркази билан биргаликда қиласидиган ишларни маға тағатта ва инерция маркази атрофидаги айланма ҳаракатга ажратилади ва кинетик әнергиясининг формуласи қуйидагича бўлади:

$$T = \frac{1}{2} Mv_c^2 + \frac{1}{2} I_c \omega^2, \quad (62,8)$$

бу ерда M — қаттиқ жисемнинг массаси;

v_c — жисем инерция марказининг тезлиги;

I_c — жисем инерция марказидан ўтган оний ўқка ишбатан жисемнинг инерция моменти;

ω — оний айланниш бурчак тезлигининг миқдори.

Агар қузгалувчи x , y , z координата ўқининг боши учун жисем инерция марказини олсак, қуйидагича бўлади:

$$T = \frac{1}{2} Mv_c^2 + \frac{1}{2} (I_x \omega_x^2 + I_y \omega_y^2 + I_z \omega_z^2 - 2I_{yz}\omega_y\omega_z - 2I_{zx}\omega_z\omega_x - 2I_{xy}\omega_x\omega_y). \quad (62,9)$$

Агар x , y , z ўқлар бош марказий инерция ўқлари бўлса,

$$I_{yz} = I_{zx} = I_{xy} = 0$$

булади, у ҳолда

$$T = \frac{1}{2} Mv_c^2 + \frac{1}{2} (I_x \omega_x^2 + I_y \omega_y^2 + I_z \omega_z^2). \quad (62,10)$$

Мураккаб ҳаракатда бўлган материал иуқталар системасининг кинетик әнергияси қуйидаги формуладан топилади:

$$T = \frac{1}{2} Mv_c^2 + \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n m_i u_i^2, \quad (62,11)$$

бу ерда n — системанинг ү материјал иуқтасининг ишбий тезлиги.

Система кинетик әнергиясининг ўзгариши ҳақидаги теорема бундай таърифланади:

$$dT = d'A^{(e)} + d'A^{(l)}, \quad (62,12)$$

яъни система кинетик әнергиясининг дифференциали системага қўйилган ташки ва ички күчлар бажарган элементар ишларнинг йиғиндиисига тенг:

$$\frac{dT}{dt} = N^{(e)} + N^{(l)}, \quad (62,13)$$

яъни система кинетик энергиясидан вактга нисбатан олинган ҳосилга системаға қўйилган ташқи ва ички күчлар қувватларининг йигиндисига тенг:

$$T - T_0 = A^{(e)} + A^{(i)}, \quad (62,14)$$

яъни система кинетик энергиясининг, система нуқталари ўтган маълум йулдаги узгариши, системаға қўйилган ташқи ва ички күчларнинг шу йўлда бажарган ишларининг йигиндисига тенг.

Материал нуқталар системаси узгармас булганида, у абсолют қаттиқ жисм бўлганида ички күчлар бажарган ишларининг йигиндиси полга тенг бўлади ва (62,12), (62,13), (62,14) формулалар қўйидаги куринишини олади:

$$dT = d'A^{(e)}, \quad (62,15)$$

$$\frac{dT}{dt} = N^{(e)}, \quad (62,16)$$

$$T - T_0 = A^{(e)}. \quad (62,17)$$

Материал нуқталар системасининг потенциал энергияси, системанинг ҳамма нуқтасининг координаталари функцияси дир, яъни

$$H = H(x_1, y_1, z_1, x_2, y_2, z_2, \dots, x_n, y_n, z_n). \quad (62,18)$$

Материал нуқталар системаси потенциал майдонда кучинида потенциал кучининг бажарган иши бошлиғич ва охирги ҳолатлардаги потенциал энергияларининг айрмасига тенг, яъни

$$A = H_1 - H_2. \quad (62,19)$$

Потенциал кучининг элементар иши потенциал энергиясининг тескари ишора билан олинган дифференциалига тенг, яъни

$$d'A = -dH. \quad (62,20)$$

Системага қўйилган ҳамма күчлар потенциал куч бўлса, системанинг кинетик ва потенциал энергияларининг йигиндиси ўзгармас бўлади, яъни

$$T + H = \text{const}. \quad (62,21)$$

Бу параграфга оид масалаларни қўйилаги икки типга ажратиш мумкин:

1) системанинг кинетик энергияси ҳисобланадиган ҳолга оид масалалар;

2) система кинетик энергиясининг ўзгариши ҳақидаги теоремага асосан ечиладиган масалалар: система битта жисмдан иборат бўлган ёки система бир қанча жисмдан иборат бўлган ҳолга оид масалалар.

63- §. Масала ечишга оид методик курсатмалар

Система кинетик энергиясынның узгариниң ҳақидағи теоремага ассоциация ечиладыған масалаларни құйылдагы тартибда ечии тәсвір этилады.

1. Координата үқлариниң таптаған олиш керак.
2. Системага құйылған ұамма ташқи ва ички күчларни ифодалаб, шактда курсатиш керак. (Узгармас система бұлса, фақат таңқи күчлар олилади.)
3. Система нұқталарининг күчишида системага құйылған ташқи ва ички күчлар бажарған ишларининг йигиндерини тоғиши керак. (Система үзгармас булса, фақат таңқи күчлар бажарған ишнинг йигиндерини тоғилади.)
4. Система нұқталарининг бошланғыч ва кейишигі пайтдағы төзілкіларини тоғиши керак. Ағар система нұқталарининг ұракат тенгламалари берилған булса, нұқталарининг ұарқа дауыс жағдайда үшінші төзілкіларини тоғиши керак.
5. Материал нұқталар системасынның бошланғыч ва кейишигі пайтдағы кинетик энергияларини ҳисоблаш топиши керак:
 - а) система илгарылама ұракат қылабтған булса, ушынг кинетик энергиясы (62,2) формуладан тоғилади;
 - б) система берилған уқатроғыда алғанда ұракат қылабтған булса, ушынг кинетик энергиясы (62,3) формуладан тоғилади;
 - в) системага кирған жиес тектес параллел ұракат қылса, бу ҳолатда системаның кинетик энергиясы (62,4) формула билан ҳисоблаш топилади.
6. Кинетик энергияның үзгариниң ҳақидағи теоремадан фойдаланып тенгламалар тузыш ва түзүлған ифодалардан изланыптырылған номағълумларни тоғиши керак.
(62,14) тенглама фақат берилған системага таъсир қылабтған күчлар узгармас ёки у күчлар үшін функциясы бұлғанда ұамда масалага берилған ва изланыптырылған механик миқдорлардан таңқары төзілкі ва система таркибында жиесларининг күчини киргандагына құлланилади.
- (62,12) тенглама масалага кирған берилған ва изланыптырылған механик миқдорлар олдинги масаладағыдей булып, системаға таъсир қылабтған узгарувлы күчлар төзілкіка болғып бұлғанда құлланилади.
- (62,13) тенглама масалада жиесиниң чиезіндегі төзланишини (жиес илгарылама ұракатда бұлғаныда) ёки жиесиниң айдашиш бурчак төзланишини (жиес алғанда ұракатда бұлғанда) тоғиши керак булғаныда ёки аксионча, үлар берилғанда құлланилади. Бу параграфға оид масалаларни құйылдагы ассоциация тиңға бўлиш мумкин.
4. Системаниң кинетик энергиясы ҳисобланадыған масалаларга (И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 1040—1048-масалалар). Бундай типдеги масалаларни ечишда құйылдагиларни назарда тутиш керак!

а) системага кирган жисем илгарылама ҳаракат қилаётган бұлса, унинг кинетик энергиясы (62,2) формулага ассосан топлади;

б) жисем құзгалмас ўқ агрофилда айланытған бұлса, кинетик энергиясы (62,3) формулага мувофиқ топлади;

в) системага кирган жисем тәкис параллел ҳаракат қылса, кинетик энергиясы (62,4) формулага мувофиқ топлади (И. В. Мешческий „Назарий механикадан масалалар түплемесі“ китобидаги 1045, 1046-масалалар).

2. Битта ёки бир неча жисемдан иборат системада, система кинетик энергиясининг үзгариш теоремасын құллаб ечиладын масалаларға.

Бұндай типдеги масаладың құйидаги учта групиага ажратылған мүмкін:

а) кинетик энергияның үзгариши теоремасига, яғни (62,14) формулага мувофиқ ечиладын масалаларға (И. В. Мешческий „Назарий механикадан масалалар түплемесі“ китобидәгі 1053—1074-масалалар). Системага таъсир қилаётгандық күчлар үзгартылған (модули на 100-шактап) ёки үлар күч функциясы бұлғанда (62,14) теңгелеме табиқ қилинади;

б) система кинетик энергиясининг үзгариши дифференциал теоремасига, яғни (62,12) формулага мувофиқ ечиладын масалаларға;

в) системага таъсир қилаётгандық күчтің қувваты билан кинетик энергияси орасидаги бөлшесін теоремасига, яғни (62,13) формулага мувофиқ ечиладын масалаларға (И. В. Мешческий „Назарий механикадан масалалар түплемесі“ китобидаги 932—934, 940—942, 1091-масалалар).

Масалада жисем илгарылама ҳаракатда тезлігі ёки (айланма ҳаракатда) бурчак тезлігі берилганды әки үларни топиш керак булғанда (62,13) формула табиқ қилинади.

64-§. Масалалар

80- масала. v_0 тезлік билан ҳаракат қилувчи трактор гусеницасының кинетик энергиясы ҳисобланасын. Гидидираклар орасидаги масофа l гидидирактарның радиуслари r , гусеница занжыры ҳар метрдининг оғирлігі γ (86-шакл).

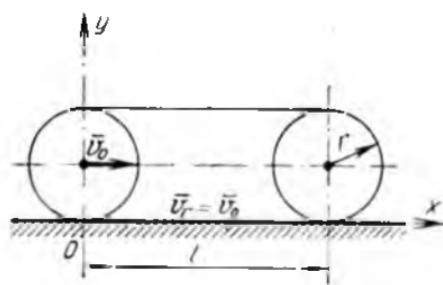
Ечиш. Координатта үқларни шаклда күрсатылғандек үйіндирамиз. Гусеницасының m массасини топамиз:

$$m = \frac{\pi L}{g}, \quad (1)$$

бу ерда

$$L = 2(l + \pi r) \quad (2)$$

— гусеницасының узынлығы.

80- шакл.

Гусеница текис параллел ҳаракат қылады, шунинг учун уннан кинетик энергиясы (62,4) формуладан топылади.

Гусеницаның ерга тегиб турған элементар қисмларининг абсолют тезлиги нолға тең, шу сабаблы:

$$v_0 = v_r, \quad (3)$$

бу ерда v_r — гусеницаның ишбий ҳаракаты тезлигі.

(3) ни назарга олсак, қуйидаги холосага келамиз:

$$T_{\text{ку}} = T_{\text{пос}} = \frac{\gamma Lv^2}{2g}, \quad (4)$$

демек,

$$T = T_{\text{ку}} + T_{\text{пос}} = \frac{\gamma Lv^2}{g}. \quad (5)$$

Бу тенглилікка (2) ва (3) ларни құ сак, қуйидагы ҳосил булады:

$$T = 2 \frac{\gamma}{g} (I + \pi r) v^2. \quad (6)$$

81- масала. Горизонтал текисликда жойлашған планетар механизмнің бир хилдаты учта I, II үзілдірілген үзілдірілген туташтирувчи OA кривошип ҳаракатта көлтиради.

I үзілдірік құзғалмас; кривошип ω бурчак тезлигі билан алланады. Ҳар қайси үзілдірілген оғирлігі P га, кривошиппіннің оғирлігі Q га тең.

Үзілдірілген бир жинсли диск ва кривошиппарни бир жинсли стержень деб фарз қилиб, механизмнің кинетик энергиясы ҳисобланасын. III үзілдірілген құйылған жуфт күчтің иши қанчага теңг. (87-шакл).

Ечиш. Бу системаның кинетик энергиясы қуйидагына булады:

$$T = T_1 + T_2 + T_3,$$

бұнда T_1 , T_2 , T_3 — тегіншілік кривошип I, II, III үзілдірілгеннің кинетик энергиялары. (62,3) формулалага асосан кривошиппіннің кинетик энергиясини топылады:

$$T_1 = \frac{1}{2} I_{\text{ку}} \omega^2 = \frac{1}{2} \frac{Q}{g} \cdot \frac{Q \cdot 4^2}{3} \omega^2 = \frac{Q \cdot 16r^2}{6g} \omega^2 = \frac{8Q}{3g} r^2 \omega^2. \quad (1)$$

Үзілдірілгеннің кинетик энергиясини (62,4) формуладан топылады:

$$T_2 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} v_B^2 + \frac{1}{2} I_B \omega^2, \quad (2)$$

$$T_3 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} v_A^2 + \frac{1}{2} I_A \omega^2, \quad (3)$$

бу ерда I_A , I_B — шакл текислигига тик ва B , A нүктадан үтгап үқаларга нисбатан тегишлича II ва III ғилдиракларнинг ишерни моменти;

ω_2 ва ω_3 — тегишлича шу ғилдиракларнинг абсолют бурчак тезликлари.

A ва B нүкталар кривошиида бўлгани учун:

$$\begin{aligned} v_A &= O A \cdot \omega = 4r\omega_1, \\ v_B &= O B \cdot \omega = 2r\omega_1, \end{aligned} \quad (4)$$

бундан ташқари,

$$I_A = \frac{1}{2} \frac{P}{g} r^2, \quad I_B = \frac{1}{2} \frac{P}{g} r^2, \quad (5)$$

I ғилдирак қўзгалмас бўлгани учун у билан II ғилдирак тегишган C нүкта — II ғилдиракининг геометрияни марказининг тезлиги нолга тенг. Бунга бишоан

$$v_B = CB \cdot \omega_2 = r\omega_2, \quad (6)$$

бунда

$$\omega_2 = \frac{v_B}{r} = \frac{2r\omega_1}{r} = 2\omega_1. \quad (7)$$

Параллел үқалар атрофида айланётган жилемнинг бурчак тезлигини қўшишга асосан (кривошинига нисбатан) II ғилдиракнинг нисбий бурчак тезлиги қўйидагича булади:

$$\omega'_2 = \omega_2 - \omega = 2\omega - \omega = \omega, \quad (8)$$

II ва III ғилдиракларнинг радиуслари тенг ва улар бир бирни билан ташки сирги тегишгани учун уларнинг нисбий бурчак тезликлари миқдори жиҳатдан тенг ва қарама-қарши томонга йўналган, шунга асосан:

$$\omega'_3 = -\omega'_2 = -\omega. \quad (9)$$

Уша теоремага асосан III ғилдиракнинг абсолют бурчак тезлиги қўйидагича булади:

$$\omega_3 = \omega'_3 + \omega = -\omega + \omega = 0. \quad (10)$$

Демак,

$$T_2 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} 4r^2 \omega^2 + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \frac{P}{g} 4r^2 \omega^2 = 3 \frac{P}{g} r^2 \omega^2, \quad (11)$$

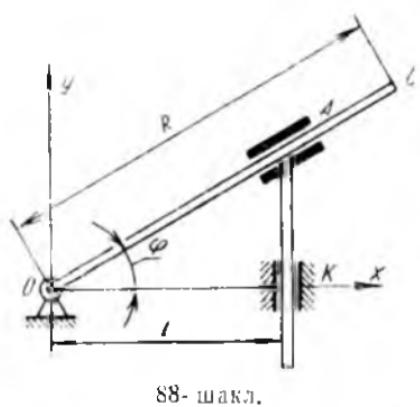
$$T_3 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} 16r^2 \omega^2 + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \frac{P}{g} r^2 \cdot 0 = 8 \frac{P}{g} r^2 \omega^2, \quad (12)$$

булардан:

$$\begin{aligned} T &= \frac{8}{3} \frac{Q}{g} r^2 \omega^2 + 3 \frac{P}{g} r^2 \omega^2 + 8 \frac{P}{g} r^2 \omega^2 = \\ &= \frac{8Q + 33P}{3g} r^2 \omega^2 = \frac{r^2 \omega^2}{3g} (8Q + 33P). \end{aligned} \quad (13)$$

$\omega_0 = 0$ бүлганин учун, III ғилдиракка қўйилган жуфт кучнинг иши нолга тенг.

82-масала. Кулисалаш механизмдаги ОС кривошини шакл текислигига тик бўлган O ўқ атрофида силкинганида А ишузи ОС кривошип бўйлаб силжиб, АВ стерженин ҳаракатга келтиради; АВ стержень вертикал К йуналтирувчиларда ҳаракат қиласди. Ҳуслиги R бўлган ОС кривошинин массаси m_c , бўлган бир жинсли стержень деб ҳисоблансан; ползунинин массаси m_A , АВ стерженьнин массаси m_B га тенг. $OK = l$. Механизмининг кинетик энергияси ва ОС кривошинини бурчак тезлигини айланиш бурчаги функцияси орқали ифодалансан. Ползун материал ишқата деб ҳисоблансан (88-шакл).

У вақтда

$$Y_A = l \operatorname{tg} \varphi. \quad (1)$$

А нуқтанинг ҳаракат тезлигини қўйидагича топамиз:

$$v_A = l \omega \sec^2 \varphi. \quad (2)$$

А ползуни ва АВ стерженин, ишгарилами ҳаракат қиласида, демак, уларнинг кинетик энергияси қўйидагича булади:

$$T_1 = \frac{m_A + m_B}{2} l^2 \omega^2 \sec^4 \varphi. \quad (3)$$

ОС кривошип эса айланма ҳаракат қиласида, демак, унинг кинетик энергияси қўйидагича булади:

$$T_2 = \frac{1}{2} I_c \omega^2. \quad (4)$$

Бунда

$$I_c = \frac{1}{3} m_c R^2. \quad (5)$$

Механизмининг кинетик энергияси стержень билан ползуннинг кинетик энергияси ҳамда кривошинин кинетик энергиясининг йигиндинсига тенг, яъни

$$T = T_1 + T_2,$$

ёки

$$T = \frac{m^2}{6 \cos^4 \varphi} [m_c R^2 \cos^4 \varphi + 3 l^2 (m_A + m_B)].$$

83- масала. Танк унинг түртта гидирагини (ҳар томонида иккитада) айлантирувчи двигателъ ёрдамида ҳаракатга келтирилади. Гидираклар узларининг чиқиқ жойлари билан гусеницанини ишлаб юргизади. Танк ҳаракатини бошлаганидан 8 секунд утгандаи кейин у 36 км/сек тезлик билан юради. Агар танкниң гидирак ва гусеницаларен оғирлигиги $P_1 = 5 \text{ тонна}$ ҳар қайси гидиракиниң оғирлигиги $P_2 = 200 \text{ кН}$, ҳар қайси гусеницанинг оғирлигиги $P_3 = 500 \text{ кН}$ бўлса, танк двигателининг ўртача қуввати аниқланади. Гидираклар бир жинсли диск лебхисоблансан (89- шакл).

Ечини. Текширилаётган система:

1) илгарилама ҳаракат қиласи танк корпуси, 2) ҳар қайси танк билан бирга илгарилама ва шу вақтда танкка ишбаташ ўшандай тезлик билан ишебий ҳаракат қиласи танкниң гусеница ва 3) уз үқининиң атрофида айланма ҳамда у билан бирга илгарилама ҳаракат қиласи танкниң туртта гидираклардан иборат.

Танк корпусининг T_1 кинетик энергияси:

$$T_1 = \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} v^2. \quad (1)$$

Гусеницаларниң T_2 кинетик энергияси:

$$T_2 = 2 \cdot 2 \frac{\pi}{g} (l + \pi r) v^2 = 2 \left(\frac{1}{2} \frac{P_3}{g} v^2 + \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} v^2 \right) = 2 \frac{P_3}{g} v^2. \quad (2)$$

Гидиракларниң T_3 кинетик энергияси:

$$T_3 = 4 \left(\frac{1}{2} \frac{P_2}{g} v^2 + \frac{1}{2} I_0 \omega^2 \right). \quad (3)$$

Гидирак уқи шуктасининг тезлиги танкниң илгарилама ҳаракат тезлиги v га тенг.

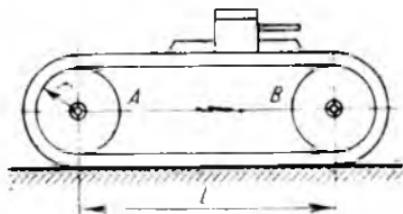
Демак, гидиракниң айланиш бурчак тезлиги $\omega = \frac{v}{r}$ бўлади, бу серда r — гидирак радиуси.

Гидиракниң инерция моменти қуйидагига тенг бўлади (узлуксиз цилиндр):

$$I_0 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} r^2.$$

Буларга биноан гидиракларниң кинетик энергияси:

$$T_3 = 4 \left(\frac{1}{2} \frac{P_2}{g} v^2 + \frac{1}{4} \frac{P_2}{g} v^2 \right) = 3 \frac{P_2}{g} v^2, \quad (4)$$

89- шакл

бутун системанинг кинетик энергияси эса қўйидагича:

$$T = T_1 + T_2 + T_3 = \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} v^2 + 2 \frac{P_2}{g} v^2 + 3 \frac{P_3}{g} v^2 = \\ = \frac{v^2}{2g} (P_1 + 4 P_2 + 6 P_3). \quad (5)$$

Танк ҳаракат қилиш олдида унинг кинетик энергияси $T_0 = 0$ бўлгани учун (62,14) формула қўйидаги кўринишга келади:

$$T = A, \quad (6)$$

бу ерда A — ҳамма ташки ва ички кучларниң бажарган иши. Танкни ҳаракатга келтирадиган двигателининг фойдалан иши:

$$A = T = \frac{v^2}{2g} (P_1 - 4 P_2 + 6 P_3). \quad (7)$$

Двигателининг ўртача фойдалан қуввати N_Φ (от кучи ҳисобида) қўйидагига тенг булади:

$$N_\Phi = \frac{A}{t \cdot 75} = \frac{v^2 (P_1 - 4 P_2 + 6 P_3)}{150 g t}. \quad (8)$$

(8) га сон қийматларни қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$N_{\Phi p} = \frac{100(5000 + 1200 + 2000)}{(150 \cdot 9,81 \cdot 8)} = 69,4 \text{ от кучи.}$$

84- масала. Диаметри 60 см ва оғирлиги 392 кг бўлган цилиндрик катокни бир одам ҳаракатга келтиради; бунда у катокнинг AO дастасига AO йўналишида ўзгармас P куч билан босади; AO нинг узунлиги 1,5 м га тенг. A нуқтанинг горизонтдан баландлиги 1,2 м. Шу одам 2 кг үнлаб босиб, каток ўқига 80 см/сек тезлик бериши учун керак булган P куч аниқланасин ($g = 980 \text{ см/сек}^2$); подииницлардаги ишқаланиш ҳисобга олнимасин (90-шакл).

Ечиш. Масалани ечиш учун абсолют қаттиқ жисм

кинетик энергиясининг ўзариши ҳақидаги теореманинг натижаси бўлган (62,17) формуладан фойдаланамиз, у ҳолда:

$$T - T_0 = A^{(r)}, \quad (1)$$

бу ерда $A^{(r)}$ — цилиндрик катокка таъсир қилаётган ҳамма ташки кучларниң каток массаси маркази 2 кг га кўчганида бажарган иши. Масала шартига биноан $T_0 = 0$.

Катокнинг кинетик энергияси, текис параллел ҳаракатдаги жисмнинг кинетик энергиясига ўхшаш (62,3) формуладан топлади, яъни

$$T = \frac{1}{2} M v_c^2 + \frac{1}{2} I_c \omega^2. \quad (2)$$

Каток билан ер тегишиган чизиқ катокнинг оний ўқи бўлгани учун $\omega = \frac{v_c}{R}$ бўлади, бундан ташқари,

$$I_c = \frac{1}{2} M R^2.$$

Демак,

$$T = \frac{1}{2} M v_c^2 + \frac{1}{2} \frac{MR^2}{2} \left(\frac{v_c}{R} \right)^2 = \frac{3}{4} M v_c^2 = \frac{3}{4} \frac{Q}{g} v_c^2. \quad (3)$$

Каток оғирлик кучининг, ер нормал реакция кучининг ва ишқаланиш кучининг иши нолга тенг; чунки катокнинг оғирлик кучи ва ернинг нормал реакция кучи ўзлари қўйилган ишқаларнинг кўчишига тик, демак, бу кўчишда улар бажаргани ишлар нолга тенг; ишқаланиш кучи эса оний айланниш ўқидан ўтади, демак, бунинг ҳам иши нолга тенг; P кучининг иши эса қўйидагига тенг бўлади:

$$A^{(e)} = P \cdot s \cdot \cos \alpha. \quad (4)$$

90° шаклдан:

$$\cos \alpha = \frac{\sqrt{(1,5)^2 - (0,9)^2}}{1,5} = \frac{1,2}{1,5} = \frac{4}{5} = 0,8. \quad (5)$$

(3), (4) ва (5) лардан:

$$\frac{3}{4} \frac{Q}{g} v_c^2 = P \cdot s \frac{4}{5},$$

бундан:

$$P = \frac{3 \cdot 5 \cdot Q \cdot v_c^2}{4 \cdot 4 g \cdot s} = \frac{15 \cdot 392 \cdot 80^2}{16 \cdot 980 \cdot 200} = 12 \text{ н.}$$

85- масала. Самолёт аэроромга қўниш пайтида 10 м/сек тезлик билан учади. Агар ҳавоининг қаршилик кучи 60 н, ҳар қайси ғилдиракнинг оғирлиги 100 н, ғилдиракларнинг радиуслари 0,5 м дан самолётнинг ғилдираксиз оғирлиги 1100 н, ғилдиракларнинг ерда силкининидан ҳосил бўладиган юмалаб ишқаланиш коэффициенти 1 см га тенг бўлса, самолёт тўхтагунига қадар қанча йул босиб утиши топилсин. Ғилдираклар бир жинсли доираний кесимли диск деб ҳисоблансан.

Ечиш. Самолётнинг охирги тезлиги нолга тенг. Самолёт ерга қўнишида у учта ишқаси билан ерга тегади деб ҳисоблаймиз, шунинг учун самолёт корпуси ғилдиракларга қўйнадиги куч билан босади:

$$N = \frac{2}{3} \cdot 1100 = 733 \text{ н.} \quad (1)$$

Гидиракларнинг ерга босими:

$$N_1 = N - P = 733 + 100 = 833 \text{ Н} \quad (2)$$

га тенг.

Гидиракларда юмалаб ишқаланиш ҳосил бўлганинидан, гидиракларга тормозланадиган жуфт куч таъсир қиласи, унинг моменти қўйидагига тенг:

$$M = kN_1. \quad (3)$$

Бу жуфт куч самолёт тўхтагунича

$$A_1 = -M\varphi = -kN_1 \frac{s}{r} \quad (4)$$

иш бажаради.

Бу ерда s — самолёт тормозланганидан кейин тўхтагунича утган йули; r — гидирак радиуси; $k = 0,01 \text{ м}^{-1} \text{ с.н.м}$ юмалаб ишқаланиш коэффициенти.

Ҳавонинг қаршилик кучи самолёт тўхтагунича

$$A_2 = -F \cdot s \quad (5)$$

иши бажаради.

Самолётнинг кинетик энергияси қўйидагига тенг:

$$T = T_1 + T_2, \quad (6)$$

бу ерда $T_1 = \frac{1}{2} \cdot \frac{Q}{g} r^2$ (7) илгарилама ҳаракат қилаётган самолёт қисмининг кинетик энергияси.

T_2 — текис параллел ҳаракат қилаётган самолёт гидиракининг кинетик энергияси, у (62,4) формуладан топилади, яъни

$$T_2 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} v^2 + \frac{1}{2} I\omega^2 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} v^2 + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \frac{P}{g} r^2 \omega^2 = \frac{3}{4} \frac{P}{g} v^2, \quad (8)$$

бу ерда $I = \frac{1}{2} \frac{P}{g} r^2$ — гидиракни бир жинсли диск деб қаралгандаги ўқига ишбатан инерция моменти.

Система кинетик энергиясининг ўзгариши ҳақидаги теоремага асосан:

$$-(T_1 - T_2) = A_1 + A_2, \quad (9)$$

ёки

$$\frac{1}{2} \frac{Q}{g} v^2 + \frac{3}{4} \frac{P}{g} v^2 = kN_1 \cdot \frac{s}{r} + F \cdot s,$$

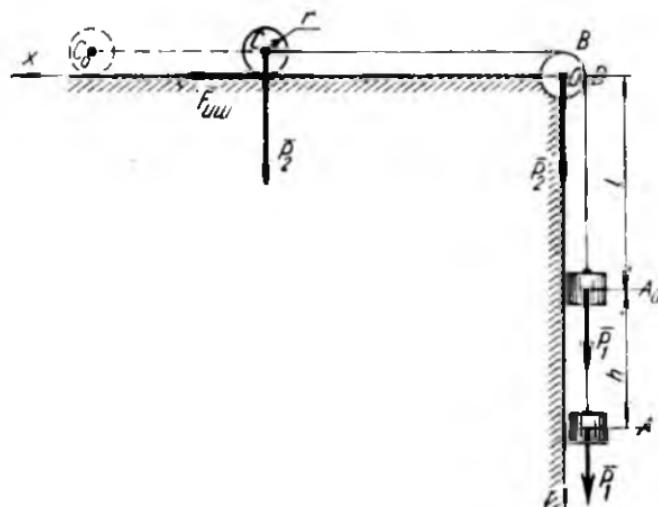
бундан s ни топамиз:

$$s = \frac{v^2 r (3P + 2Q)}{4g(F + r + N_1 k)}.$$

Сон қийматларни қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$s = \frac{10^2 \cdot 0,5(3 \cdot 100 + 2 \cdot 1100)}{4 \cdot 9,81(60 \cdot 0,5 + 833 \cdot 0,01)} \approx 83 \text{ м.}$$

86- масала. P_1 оғирликтаги A юк, узунлиги L ва оғирлигы Q булган бир жиисли چүзілмас арқонға осилған. Арқон шакта текис түнгіга тик бұлған O үк атрофида айлануынан B блокдан утқазылған. Арқоннинг иккинчи учи құзғалмас горизонтал текислик бүйлаб сирғанмай, гидировчи C катокнинг үқига уланған. B блок ва C катокларшың ұар қайсесининг радиуси r ва оғирлигі P_2 булған бир жиисли доиравий дискдан иборат. Катокнинг горизонтал текисликта сияқиншіден ҳосил буладын ишқаланыш көзoeffициенті k га теңг. Система тиңхолатда турған бөштәнгіч пайтда, B блокдан арқоннинг I узунліктаги қисми осиліб түшгән. A юкнинг тезлігі, уннан вертикаль силжини h функциясында анықланасын (91- шакта).

91- шакл.

Ечиш. Бұу масалада юкнинг силжиши h ва P_1 , P_2 , Q үз гармас күчлар маълум бўлиб, юкнинг v тезлігини топни талаб қилинади. Шуннинг учун кинетик энергиянинг узгариши ҳақидаги теореманинг (62,14) формуласидан фойдаланамиз:

$$T = T_0 + A^{(e)} + A^{(n)}. \quad (1)$$

Системанинг кинетик энергияси: A юкнинг T_1 , B блокнинг T_2 , C катокнинг T_3 ва арқоннинг T_4 кинетик энергиялар йиғиндисидан иборат, яъни

$$T = T_1 + T_2 + T_3 + T_4. \quad (2)$$

Арқоннинг ұар қандай нүктасининг тезліги илгарылама ҳаракат қилаётгандыкта ол тезлігінен төзімдікке тикелей түрлі тәсілдермен таба алады. Олардың биіктеріндең біріндең табылған формулага биноан қуйидагынан әзамаиз:

$$T_4 = \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} v^2; \quad T_4 = \frac{1}{2} \frac{Q}{g} v^2. \quad (3)$$

Блок айланма ҳаракат қилади, унинг кинетик энергиясини (62,3) формуладан топамиз:

$$T_2 = \frac{1}{2} I_0 \omega, \text{ бууда } I_0 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} r^2; \omega = \frac{v}{r},$$

ω — блокнинг айланниш бурчак тезлиги.

Демак,

$$T_2 = \frac{1}{4} \frac{P_2}{g} v^2. \quad (4)$$

Катокнинг ҳаракати текис параллел ҳаракат бўлгани учун унинг кинетик энергиясини (62,4) формуладан топамиз:

$$T_3 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} v_c^2 + I_c \frac{\omega_1^2}{2}, \quad (5)$$

бу ерда $I_c = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} r^2$, ω_1 — катокнинг айланниш бурчак тезлиги.

Каток текисликда сирганимасдан юмалаётгани учун унинг текислик билан тегиниган нуқтасининг тезлиги колга тенг, чунки у нуқта катокнинг айланниш оиний маркази.

Шу сабабли:

$$v_c = r \omega_1 \text{ ва } v_c = v,$$

демак,

$$T_3 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} v_c^2 + \frac{1}{4} \frac{P_2}{g} v_c^2 = \frac{3}{4} \frac{P_2}{g} v_c^2 = \frac{3}{4} \frac{P_2}{g} v^2. \quad (6)$$

Топилган T_1 , T_2 , T_3 , T_4 ларнинг қийматларини (2) га қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$T = \frac{1}{2} \frac{v^2}{g} (P_1 + 2P_2 + Q). \quad (7)$$

Бошлангич пайтда система тинч ҳолатда тургани учун

$$T_0 = 0. \quad (8)$$

Энди A юк h масоғага қўйилган ҳамма кучларниң бажарган ишларининг йигиндинин топишга ўтамиз. P_1 куч бажарган иш қўйидагига тенг:

$$A_1 = P_1 h. \quad (9)$$

O ва C нуқтага қўйилган ҳар қайси P_2 кучиниң иши колга тенг, чунки O нуқта қўзгалмас, C нуқта эса горизонтал бўйича силжайди.

Юмалаб ишқаланиш жуфтининг моменти μP_2 га тенг, бу жуфтининг иши мағний ишора билан олингани учунг моментининг каток айланниш бурчагига кунайтмасига тенг, чунки юмалаб ишқаланиш жуфтининг йуналиши катокнинг айланнишига қарама-қарши, демак,

$$A_2 = -\mu P_2. \quad (10)$$

Катокнинг

$$w_1 = \frac{v_r}{r} = \frac{\theta}{r} \quad (11)$$

айланыш бурчак тезлиги B блокнинг айланыш бурчак тезлигига тенг болгани учун, катокнинг φ айланыш бурчаги блокнинг айланыш бурчагига тенг, яъни $\varphi = \frac{h}{r}$, шунинг учун:

$$A_2 = -\mu P_2 \frac{h}{r}. \quad (12)$$

Каток текисликда сирғанимай юмалагани учун учинг сирғаниб ишқаланини $T_{\text{аш}}$ кучиниг иши нолга тенг, чунки бу сирғаниб ишқаланини кучи қўйилган нуқтанинг тезлиги нолга тенг. Арқон оғирлигининг тортиш кучини топамиз. Олдин шунин айтиш керакки, арқон бирлик узуилигининг оғирлиги

$$\tau = \frac{Q}{L} \quad (13)$$

га тенг ва блокдан осилиб турган қисмийнинг оғирлик маркази ҳаракат бошланганинга қадар

$$y_{co} = \frac{l}{2} \quad (14)$$

ҳолатда бўлган.

Ҳаракатнинг охирида арқоннинг Oy ўки бўйича оғирлик маркази

$$y_c = \frac{l+h}{2} \quad (15)$$

ҳолатда бўлади. Арқон оғирлик кучининг ишини қўйидаги формуладан топамиз:

$$A_3 = \frac{Q}{L} [(l+h)y_c - ly_{co}] = \frac{h}{2L} (2l + h). \quad (16)$$

Ҳақиқатан ҳам, бирор вақтда арқоннинг бирлик узуилиги вертикал ҳолатига утса, уининг иши қўйидагича бўлади:

$$dA_3 = \tau y dy. \quad (17)$$

Тула иш қўйидагига тенг бўлади:

$$A_3 = \int_l^{l+h} \tau y dy = \frac{\tau}{2} y^2 \Big|_l^{l+h} = \frac{\tau}{2} [(l+h)^2 - l^2]. \quad (18)$$

Ҳаракат бошланishiда системанинг ҳамма нуқталари тинч ҳолатда эканини назарга олсак, система динетик ўзегриясининг ўзгариш теоремаси қўйидагича бўлати:

$$T = A_1 + A_2 + A_3. \quad (19)$$

Буига (7), (9), (12), (16) лардан қиімділарнан олиб құйамыз;

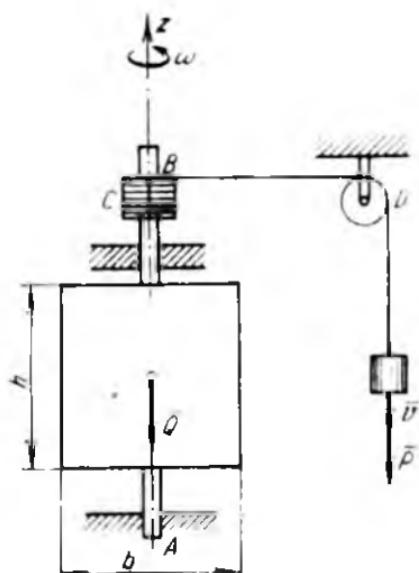
$$\frac{1}{2} \frac{v^2}{g} (P_1 + 2P_2 + Q) = P_1 h - \mu P_2 \frac{h}{r} + \frac{Qh}{2L} (2l + h),$$

бундан v ни толамыз:

$$v = \sqrt{\frac{2gh(P_1 + \frac{Q}{2L}(2l+h) - P_2 \frac{h}{r})}{P_1 + 2P_2 + Q}}.$$

87- масала. Эши h га, баландығы h га тең болған түртбұрчак пластинка, уз текиселгіда

єтгап ва уртасидан h томонига параллел булиб утган вертикаль AB үк атрофидә ишқаланмай айланы олади (92- шакт). Үқининг B учига چузилмайдыган, әгилуучи ва оғирлігінин хисобға олмаса буладыган инуралған, r радиусы С шеків ўрнатылған; инициал үккінчи учи шекін билеп бир хил горизонтда булған D блокдан утказылған булиб, унга пластинканы айланма ҳаракатта көлтируүчі P юк болғанған. Пластинканың оғирлігі Q инициал бошланғыч найтдагы тезлігі полға тең ва ҳаракатда ҳеч қандай қаршилик йүк, деб ҳисоблаб, юкниң ҳаракат қосуни топылсны.

92- шакт

Ечиш. Юкниң тезланишини толиши талаб қызынгани учун масаланы ечишіда (62,14) теңглемадан фойдаланамыз:

$$\frac{dT}{dt} = N^{(e)} + N^{(i)}, \quad (1)$$

Бу системаниң кинетик энергиясы қуяғалмас x үкниң атрофидә айланыётгап пластинканың ва илгарылама ҳаракат қылаётгап юкниң кинетик энергияларыдан иборат, яғни

$$T = \frac{1}{2} I_x \omega^2 + \frac{1}{2} \frac{P}{g} v^2, \quad (2)$$

бу ерда I_x — айланыш үки x га нисбатан пластинканың инерция моменти;

ω — унинг айланыш бурчак тезлігі;

v — юкниң тезлігі.

Ип чүэйлмас бұлғанн үчүн юкниң төзлиги шкив айланасыннан чизиқты төзлиига тенг, яъни

$$v = \omega r, \quad (3)$$

Демак,

$$T = \frac{1}{2} I_z \frac{v^2}{r^2} + \frac{1}{2} \frac{P}{g} v^2 \quad (4)$$

формула бүйича түртбүрчак пластинканың h томонига параллел булиб, үртасидан үтган үққа нисбатан инерция моменти

$$I_z = \frac{1}{12} \frac{Q}{g} b^2 \quad (5)$$

га тенг, шунинг үчүн

$$T = \frac{1}{24} \frac{Q}{gr^2} v^2 b^2 + \frac{1}{2} \frac{P}{g} v^2 = \frac{v^2}{2g} \left(\frac{Qb^2}{12r^2} + P \right) \quad (6)$$

ва

$$\frac{dT}{dt} = \frac{v}{g} \left(\frac{Qb^2}{12r^2} + P \right) \frac{dv}{dt}. \quad (7)$$

Юкниң күчишида фәкат P күч (юкниң оғирлигі) иш бажарди, чынки қаршиликтарни ҳисобга олмаймыз.

\bar{P} күч ва юкниң v төзлиги бир туғри чизиқ бүйлаб бир томонга йуналғани үчүн уининг қувватини қыйидаги формуладан топамыз:

$$N = \frac{dA}{dt} = P \cdot v. \quad (8)$$

Топилған қувватни (8) дан ва кинетик энергияның ҳосиласы $\frac{dT}{dt}$ ни (7) дан олиб (1) га құяды:

$$\frac{v}{g} \left(\frac{Qb^2}{12r^2} + P \right) \frac{dv}{dt} = Pv, \quad (9)$$

бундан

$$\omega = \frac{dv}{dt} = \frac{12r^2 P}{Qb^2 + 12r^2 P} g = \text{const} \quad (10)$$

еки

$$\omega = \frac{Pr^2}{Pr^2 + Qb^2} g,$$

бу ерда

$$k^2 = \frac{b^2}{12}.$$

пластинканың AB айланыш үқи нисбатан инерция радиуси. Демак, юк доимий төзланиш билан үзгартуучан ҳаракат қилар экан.

АБСОЛЮТ ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ ТЕКИС ПАРАЛЛЕЛ ҲАРАКАТИ

65- §. Назариядан асосий түшүнчалар

Қаттиқ жисм текис ҳаракатининг тенгламаси вектор күрнишда қўйидагича бўлади:

$$\begin{aligned} M\ddot{\omega}_c &= \bar{R}^{(e)}, \\ I_c \ddot{\epsilon} &= \bar{M}_c^{(e)}, \end{aligned} \quad (65,1)$$

бу ерда M — жисмнинг массаси;

I_c — асосий ҳаракат текислигига тик бўлган ва инерция марказидан ўтувчи ўқса нисбатан жисмнинг инерция моменти — марказий инерция моменти;

$\bar{R}^{(e)}$ — ташқи кучларнинг бош вектори;

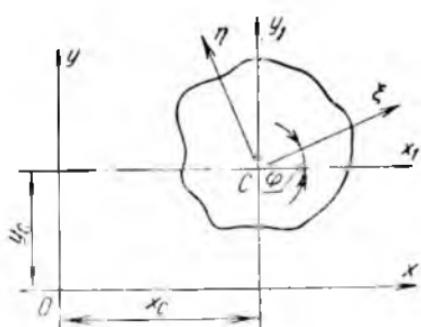
$\bar{M}_c^{(e)}$ — ташқи кучларнинг инерция марказига нисбатан ҳисобланган бош моменти;

$\ddot{\epsilon}$ — айланиш бурчак ғозланишининг вектори.

(65,1) тенглама скаляр күрнишда қўйидагича бўлади

$$\left. \begin{aligned} M\ddot{x}_c &= \sum_{v=1}^n X_v^{(e)}, \\ M\ddot{y}_c &= \sum_{v=1}^n Y_v^{(e)}, \\ I_c \ddot{\varphi} &= \sum_{v=1}^n M_v(\bar{F}_v^{(e)}). \end{aligned} \right\} \quad (65,2)$$

Бу (65,2) тенгламанинг биринчи иккитаси боши қаттиқ жисмнинг инерция маркази C да бўлган координата ўқи билан бирликда содир буладиган илгарилама ҳаракат билан кўчма ҳаракатни ифодалайди. Учинчиси эса қаттиқ жисмнинг инерция маркази C дан ўтувчи ва асосий текислигига тик бўлган ўқса нисбатан нисбий ҳаракатни ифодалайди (93-шакл).

93- шакл.

Агар ҳамма ташқи кучлар маълум бўлса (65,2) система дифференциал тенгламаларини

интеграллаб x_c , y_c , φ ларни вақт функциясидан топамыз, яъни

$$\begin{aligned} x_c &= f_1(t), \\ y_c &= f_2(t), \\ \varphi &= f_3(t). \end{aligned} \quad (65.3)$$

Текис параллел ҳаракатда ташқи күчлар (65.2) тенглама билан топилади.

Агар x_c , y_c лар берилган бўлса, кучнинг иккита проекцияси ва айланиш φ бурчаги топилади.

Шундай қилиб, (65.2) тенглама билан текис ҳаракат динамикасининг тўғри (биринчи) ва тескари (иккичи) масалаларини ҳам ечиш мумкин.

Динамиканинг тескари масаласини ечишда (65.2) тенгламаларни интеграллашга тўғри келади. Интеграллашда олгита интеграл ўзгармасларини топиш учун $t = 0$ булганда

$$x_c = x_{co}, \quad y_c = y_{co}, \quad \dot{x}_c = \dot{x}_{co}, \quad \dot{y}_c = \dot{y}_{co}, \quad \varphi = \varphi_0, \quad \ddot{\varphi}_c = \ddot{\varphi}_0$$

куринишидаги олтита бошланғич шартлар берилниши керак.

66-§. Масала ечишга онд методик кўрсатмалар

Қаттиқ жисм текис — параллел ҳаракат динамикасининг масалаларини қўйидаги тарзида ечиш тавсия этилади:

1. Координата үқлари системасини тандаб олиш керак ва айланиш бурчаги φ йуналишининг мусбат томонини аниқлаб олиш керак.

2. Қаттиқ жисмга қўйилган ҳамма ташқи күчларни ва боғланиш күчларини шаклда кўрсатиб, уларни ифодалаб олиш керак.

3. $\sum_{i=1}^n X_i^{(e)}, \sum_{i=1}^n Y_i^{(e)}, \sum_{i=1}^n M_e(\bar{F}_i^{(e)})$ ларни ҳисоблаб олиш керак.

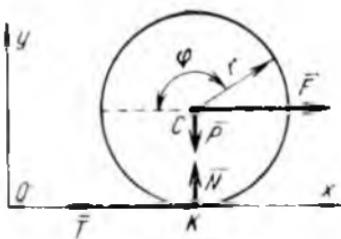
4. Ҳаракатнинг бошланғич шартларини топиб олиш керак.

5. (65.2) система дифференциал тенгламаларини тузиш керак.

6. Тузилган тенгламаларни интеграллаб, изланадиган цомаълумларни топиш керак.

67-§. Масалалар

88-масала. Автомобилнинг етакланувчи ғилдиракларининг уқи горизонтал ва түрги чизиқли ҳаракат қиласи. Ғилдирак уқига горизонтал йўналган ҳаракатлантирувчи F күч таъсир қиласи. Ғилдиракнинг оғирлик марказидан унинг текислигига тик утган ўқса нисбатан олинган инерция радиуси r га тенг. Ғилдиракнинг ерда сирғанишидан ҳосил буладиган

94- шакл.

Гилдирак сирғаимай юмаланиш кучи максимал сирғаинб ишқаланиш кучидан катта бўлмаслиги керак, яъни

T \leq fN, \quad (1)

бу ерда T — сирғаинб ишқаланиш кучи;

N — нормал босим кучи.

Гилдиракка қўйилган ташқи кучлар: \bar{F} куч, \bar{P} оғирлик кучи, \bar{N} нормал реакция кучи ва гилдирак ер билан тегишган нуқтасига қўйилган, ер бўйлаб гилдирак айланиш томонига йуналган \bar{T} ишқаланиш кучларидан иборат.

Гилдиракнинг инерция маркази туғри чизиқли ҳаракат қиласди, шунинг учун

$$y_c = r. \quad (2)$$

Гилдирак сирғаимасдан юмаланишида унинг кинематик шарти шундан иборатки, гилдиракнинг ер билан тегишган K нуқтаси унинг оний тезлик маркази бўлади.

Гилдиракнинг оғирлик марказидан утувчи ва шакл текислигига тик ўқи атрофида айланиш бурчагици φ билан белгилаймиз, у вақтда

$$x_c = r\varphi, \quad (3)$$

$$\left. \begin{aligned} \sum_{i=1}^n X_i^{(e)} &= F - T, \\ \sum_{i=1}^n Y_i^{(e)} &= N - P, \\ \sum_{i=1}^n M_c(F_i^{(e)}) &= T \cdot r, \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

эквалигини таъкидлаб ўтамиз.

Текис параллел ҳаракатнинг (65,2) тенгламалари гилдирак учун қўйидагича бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2x_c}{dt^2} = F - T, \\ m \frac{d^2y_c}{dt^2} = N - P, \\ m \rho^2 \frac{d^2\varphi}{dt^2} = T \cdot r. \end{array} \right\} \quad (5)$$

(2), (3) лардаги муносабаттарни назарга олсак, (5) қуйнадағыча булади:

$$\left. \begin{array}{l} mr \cdot \frac{d^2\varphi}{dt^2} = F - T, \\ N = P \\ m \rho^2 \frac{d^2\varphi}{dt^2} = T \cdot r. \end{array} \right\} \quad (6)$$

(6) тенгламалардан

$$F = T \frac{r^2 + \rho^2}{\rho^2}. \quad (7)$$

(6) нинг иккинчисини ва (1) муносабатни назарга олсак, қуйнадағы келиб чиқади:

$$F = f P \frac{r^2 + \rho^2}{\rho^2}.$$

89- масала. Оғирлиги P_H бұлған цилиндр горизонттағы бурчак остида қия текисликта үз оғирлиги таъсирида сирган май юмаламоқда (95-шакл). Цилиндр C марказининг тезланиши, цилиндрнинг текисликка босими N ва цилиндрни сирғанишга йүл құймаёттан ишқаланиш күчи тоғылсаси.

Е чиш. Ox үқини қия текислик бүйіча, Oy үқини унга тик қилиб йұналтирамиз. P оғирлик күч, қия текисликнинг \bar{N} нормал реакцияси ва \bar{F} ишқаланиш күчи цилиндрға құйилған ташқи күчлар булади.

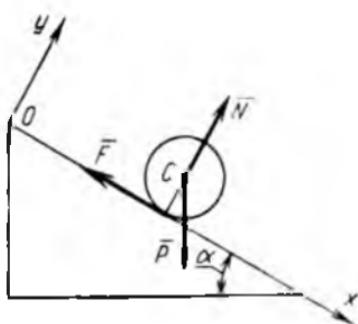
Цилиндр массасининг маркази

Oy үқи бүйіча күчмагани учун $\frac{d^2y_c}{dt^2} = 0$ булади, шунинг учун ҳамма күчларнинг шу үқларға проекциялариниң йиғидиси ҳам нолға тең булади, шундай қилиб,

$$\sum_{v=1}^3 Y_v^{(e)} = N - P \cos \alpha = 0, \quad (1)$$

бундан:

$$N = P \cos \alpha. \quad (2)$$

95- шакл.

(65.2) тенгламанинг қолған иккита тенгламасини түзишда $\frac{d^2x_c}{dt^2} = w_c$ ни ҳисебга оламиз.

Юмалаш қаршииттеги ҳисебга олмай ва цилиндрниң айланыптың үнналишида бұлған күч моментиниң үнналишини мусбат деб ҳисоблаб тенгламаларни түзәмиз:

$$\left. \begin{array}{l} Mw_c = P \sin \alpha - F, \\ I_c \ddot{\varepsilon} = FR, \end{array} \right\} \quad (3)$$

Бұу тенгламаларда учта w_c , $\ddot{\varepsilon}$ ва F лар номағлум, бұу ерда $F = tN$ деб ҳисобланы мүмкін әмбес, чунки бұндай тенгликци лииндрниң текислик билан тегніңған иүқтаси текислика сипажиганидагина бұлғады, сипжин бұлмаганды $F < tN$ булиши мүмкін). Номағлумлар орасыда бұлған құшымча боғланишини факт юмалашда

$$v_c = \omega R \quad (4)$$

булишини назарға олиб түзәмиз, (4) ни вақтта нисбатан дифференциаллаймиз:

$$w_c = \varepsilon R. \quad (5)$$

Агар цилиндр узлуксіз масса билан қопланғанини назарға олсақ (яғни $I_c = \frac{1}{2} MR^2$ ни), у вақтда (3) нинг иккінчиси қүйнедегіча бұлади:

$$\cdot \frac{1}{2} Mw_c = F. \quad (6)$$

F нинг бу қийматини (3) нииг биринчисига құяды, у ҳолда

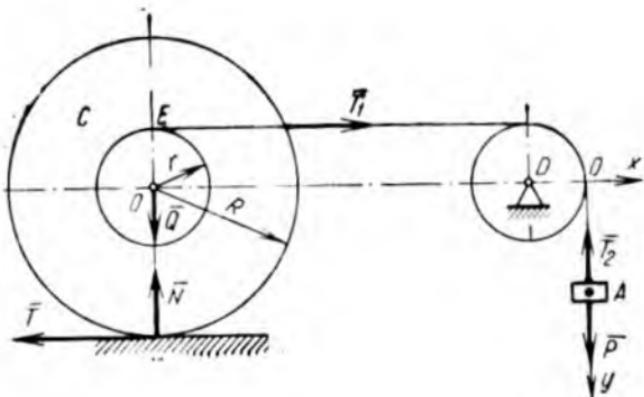
$$w_c = \frac{2}{3} g \sin \alpha \quad (7)$$

булади. Энди (7) дан F ни топамиз:

$$F = \frac{1}{3} P \sin \alpha. \quad (8)$$

Сирғаимай юмалаётган цилиндрға шундай ишқаланыш күчи таъсир қылаши керак.

90-масала. Оғирлиги P бұлған A юк пастта тушиб, оғирлигини ҳисебга олмаса бұладиган ва чүзилмайдын ил билан R радиуслы C гидриракни горизонтал рельседа сирғаимай юмалашга мажбур қиласы; ил құзғалмас D блокдан үтказылған ва r радиуслы B барабанға үралған, B барабан C гидриракка маҳкам бириктірілған; уларнинг умумий оғирлиги Q га тең, тоғызынтал Ox үққа нисбатан олинған инерция радиуси эса ρ га тең. A юкнинг төзланиши топылсны (96-шакл).

96- шакл

Е чи ш. Координата ўқлариниң 96-шаклда курсатылғанидек йүнәлтирамиз. Барабан ғидирек билең биргә текис-параллел ҳаракат қиласы. Үнта ўзининг \bar{Q} оғирлигі, сирганиб ишқа ланиш \bar{T} күчи, \bar{N} нормал босым ва ипнин \bar{T}_1 тортиш күчи қойылған. Барабанның инерция марказы түғри чизиқ бүйлас ҳаракат қилишини таъкидлаб ұтамыз, яғни

$$y_0 = 0. \quad (1)$$

Хамма күчларнинг ҳар қайси координата ўқидаги проекцияларининг йигиндисини ва күчларнинг O нүктеге нисбатал моментларнин $\bar{\text{Йигиндисини}} \bar{хисоблаімиз}:$

$$\left. \begin{aligned} \sum_{v=1}^4 X_v^{(e)} &= T_1 - T, \\ \sum_{v=1}^4 Y_v^{(e)} &= N - Q, \\ \sum_{v=1}^4 M_O(\bar{F}_v^{(e)}) &= T \cdot R + T_1 r. \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

(65,2) теңгламалар асасан қойылдагыча бүләди:

$$\left. \begin{aligned} m\ddot{x}_c &= T_1 - T, \\ 0 &= N - Q, \\ m\ddot{r}\varphi &= TR + T_1 r. \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

(3) даң сирганиб ишқаланиш күчи T ни чиқарамыз, бундан учун (3) нин R га биринчисини R та күпайтырып, учинчисига құшамыз:

$$mR\ddot{x}_c + m\ddot{r}\varphi = RT_1 + T_1 r.$$

Бұндан $\ddot{x}_c = R\ddot{\varphi}$ ии пазарға олиб T_1 ии топамиз:

$$T_1 = \frac{Q}{g} \cdot \frac{\rho^2 + R^2}{R+r} \cdot \ddot{\varphi}. \quad (4)$$

Агар барабан E нүктесіннің айланышиндаги тезләниши A юкниң геометриялық тендеңгисін ҳисобға олсақ, қуйидеги мүносабат ҳосил бўлади:

$$(R+r)\ddot{\varphi} = w_A, \quad (5)$$

бунга асосан (4) қуйидеги кўрнишга келади:

$$T_1 = \frac{Q}{g} \cdot \frac{\rho^2 + R^2}{(R+r)^2} w_A. \quad (6)$$

A юкниң ҳаракат дифференциал тенглемасидан:

$$\frac{P}{g} w_A = P - T_1 \quad (7)$$

Бунга (6) дан T_1 ииңг қийматини олиб қуиб, w_A ии топамиз:

$$w_A = g \frac{P(R+r)^2}{Q(\rho^2+R^2) + P(R+r)^2}.$$

91-масала. Оғирлиги P булган бир жиисли стержень, узунлиғи ша- стержень узунлигига тенг булган иккита ип билан O

нүктега осилған. Бир ии узилгандан иккимен ипда ҳосил буладиган тортилиш топилени (97-шакл).

Е чиш. Координата үқларини ша- къла курсатпиландек оламиз. OB ии узилгандан кейин AB стержениннің A нүкта атрофидаги айланыш бурчагини φ билан белгилаймиз ва уни ниҳоятда кичик деб ҳисоблаймиз.

Стерженга ўз оғирлиги \bar{P} ва ииңг реакцияси \bar{R} даи иборат ташқи кучлар таъсир қилади.

Кучларцинг ҳар қайси координата үқлардаги проекциялариниң йигиндисини ва кучлариниң C нүктега иисбатан моментлариниң йигиндисини топамиз:

$$\begin{aligned} \sum_{v=1}^2 X_v &= R \cos 60^\circ, \\ \sum_{v=1}^2 Y_v &= P - R \sin 30^\circ, \\ \sum_{v=1}^2 M_c (\bar{F}_v^{(e)}) &= R \frac{l}{2} \sin 60^\circ. \end{aligned} \quad (1)$$

(65,2) тенгламаларга асосан, құйнудағилар топилады:

$$\left. \begin{aligned} \frac{P}{g} \ddot{x}_c &= R \cos 60^\circ, \\ \frac{P}{g} \ddot{y}_c &= P - R \sin 30^\circ, \\ I_c \ddot{\varphi} &= R \frac{l}{2} \sin 60^\circ, \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

бу ерда $I_c = \frac{Pl^2}{12g}$ — АВ стерженинг С нүктеге нисбатан инерция моменти.

Айланиш бурчаги жуда кичик булғанды

$$y_c = \frac{l}{2} \varphi \quad (3)$$

деб ҳисоблаш мүмкни. Бундан фойдаланып (2) тенгламалар системасининг иккінчи ва учиңчиларидан $\dot{\varphi}$ ци чиқарамыз:

$$\frac{l}{6} (P - R \sin 60^\circ) = R \frac{l}{2} \sin 60^\circ,$$

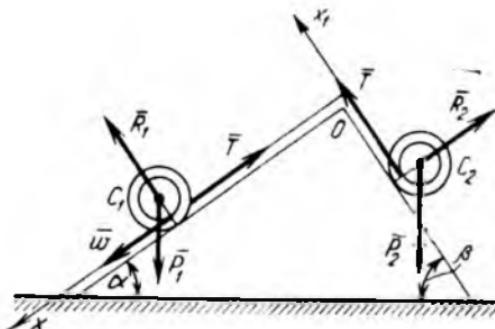
бунда R ни топамыз:

$$R = \frac{P}{4 \sin 60^\circ} = \frac{P}{2 \sqrt{3}} = 0,29 P.$$

92- масала. Оғирлиги P_1 ва P_2 бүлгандыкка иккита цилиндрик вал горизонт билан тегишиліча α ва β бурчак ҳосил қытұвчы иккита қия текисликта юмалайды. Валларга қузылмайдын иплар үралған ва улар тугаштирилған. Иппининг тортилиши ва уннан оғма текисликтерде қаладын ҳаракатининг тезләнүиши анықланын. Валлар бир жинсли, дөнравий, кесимли цилиндр деб ҳисобланын. Иплар иппинең оғирлигиге қарастырылғанда олини мағынан (98- шакл).

Ечиш. Иппинең ҳаракат қылайтын векторының тезләнүиши \bar{w} билан белгилаймыз да 98- шаклда күрсатылғандек үнналауды анықлады. Ox үқини \bar{w} векторының мусбат йуналиши томонига үнналауды анықлады.

Иккапацентрик цилиндрлердегі ҳам болганишларини \bar{R}_1 , \bar{R}_2 , \bar{T} реакциялар билан алмаштириб, болганишдан қутқазамыз ҳамда цилиндрлердинг мураккаб ҳаракатини ип билан бирга булады.

98- шакл.

илгарилама күчирма ва инерция марказлари атрофида айланувчи нисбий айланма ҳаракатларга ажратамиз.

Бу ҳолда:

$$\left. \begin{array}{l} w_{c_1} = w + r_1 \ddot{\varphi}_1 \\ w_{c_2} = w - r_2 \ddot{\varphi}_2 \end{array} \right\} \quad (1)$$

бу ерда $\dot{\varphi}_1$ ва $\dot{\varphi}_2$ — биринчи ва иккинчи цилиндрларнинг инерция маркази атрофида айланыш бурчаклари.

Цилиндрларнинг (6.5.2) текис — параллел ҳаракат дифференциал тенгламаларини тузамиз:

Биринчи цилиндр учун:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{P_1}{g} (w + r_1 \ddot{\varphi}_1) = P_1 \sin \alpha - T_1 \\ \frac{P_1}{g} \ddot{y}_{c_1} = R_1 - P_1 \cos \alpha, \\ \frac{P_1 r^2}{2g} \ddot{\varphi}_1 = Tr_1. \end{array} \right\} \quad (2)$$

Иккинчи цилиндр учун:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{P_2}{g} (w - r_2 \ddot{\varphi}_2) = -P_2 \sin \beta + T_2 \\ \frac{P_2}{g} \ddot{y}_{c_2} = R_2 - P_2 \cos \beta = 0, \\ \frac{P_2 r^2}{2g} \ddot{\varphi}_2 = Tr_2. \end{array} \right\} \quad (3)$$

(3) тенгламалар системасини тузишда Ox ўқи ишининг ҳаракати томонга йўналган деб ҳисоблаймиз. (2) ва (3) тенгламалар системасидан:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{P_1}{g} w = P_1 \sin \alpha - 3T; \\ \frac{P_2}{g} w = -P_2 \sin \beta + 3T. \end{array} \right\} \quad (4)$$

Бу (4) тенгламалар системасини қўшамиз:

$$w = g \frac{P_1 \sin \alpha - P_2 \sin \beta}{P_1 + P_2}. \quad (5)$$

(4) тенгламалар системасидан w ни чиқарсак, қуйидаги келиб чиқади:

$$T = \frac{P_1 P_2 (\sin \alpha + \sin \beta)}{3(P_1 + P_2)}.$$

Х В О В

ҚҰЗҒАЛМАС ЎҚ АТРОФИДА АЙЛАНУВЧИ АБСОЛЮТ ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ АЙЛАНИШ ҮҚИГА КУРСАТАДИГАН БОСИМИ

68-§. Асосий формулалар

Қаттиқ жисм құзғалмас үқ атрофидада айланғанда инерция күчи ҳосил бўлади ва бу күч жисмнинг таянчлариди қушимча босим ҳосил қиласди.

1. Статик реакция кучлари қўйидаги мувозанат тенгламалари системасидан топилади:

$$\begin{aligned} \sum_{v=1}^n X_v^{(e)} &= 0, & \sum_{v=1}^n M_{xx}(\bar{F}_v^{(e)}) &= 0, \\ \sum_{v=1}^n Y_v^{(e)} &= 0, & \sum_{v=1}^n M_{yy}(\bar{F}_v^{(e)}) &= 0, \\ \sum_{v=1}^n Z_v^{(e)} &= 0, \end{aligned} \quad (68.1)$$

бу ерда жисмнинг айланыш үқи Cz үқ бўлган.

2. Динамик реакция кучлари қўйидаги мувозанат тенгламалари системасидан топилади:

$$\begin{aligned} \sum_{v=1}^n (R_{vx}^{(\partial)} + I_{vx}) &= 0, & \sum_{v=1}^n [M_{vx}(\bar{R}_v) + M_{vx}(\bar{I}_v)] &= 0, \\ \sum_{v=1}^n (R_{vy}^{(\partial)} + I_{vy}) &= 0, & \sum_{v=1}^n [M_{yy}(\bar{R}_v) + M_{yy}(\bar{I}_v)] &= 0, \\ \sum_{v=1}^n (R_{vz}^{(\partial)} + I_{vz}) &= 0, \end{aligned} \quad (68.2)$$

Олтинчи мувозанат тенгламаси эса Oz үқининг атрофидада айланаштган қаттиқ жисмнинг статик ва динамик реакция кучлари нолга тенг бўлган дифференциал тенгламасига мос.

3. Қузғалмас Oz үқининг атрофидада айланаштгани абсолют қаттиқ жисмнинг динамик реакциялари қўйидаги тенгламалар системасидан топилади:

$$\left. \begin{aligned} M(-\varepsilon y_c - \omega^2 x_c) &= X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)}, \\ M(\varepsilon x_c - \omega^2 y_c) &= Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)}, \\ -I_{xz}\varepsilon - \omega^2 I_{yz} &= aY_A^{(\partial)} - bY_B^{(\partial)}, \\ -I_{xz}\omega + \varepsilon I_{yz} &= -aX_A^{(\partial)} + bX_B^{(\partial)}, \\ Z_A^{(\partial)} &= 0, \end{aligned} \right\} \quad (68.3)$$

бу ерда a , b – динамик реакция қүйилган нүктанинг координаталари,

ω – қаттық жисемнинг айланши бурчак тезлиги,

ε – қаттық жисемнинг айланши бурчак тезлапиши,

M – қаттық жисемнинг массасы,

(x_c, y_c, z_c) – қаттық жисем оғирлик марказининг координаталари.

$X_A^{(\partial)}, Y_A^{(\partial)}, Z_A^{(\partial)}, X_B^{(\partial)}, Y_B^{(\partial)}, Z_B^{(\partial)}$ – қаттық жисем инерция кучи таъсиридан вужудга келган қўшимча динамик реакциянинг ташкил этувчилари.

I_{xz}, I_{yz} – қаттық жисемнинг марказдан қочувчи инерция моментлари. Бу ҳолда қўзғалмас координата системасининг бошни айланши ўқиниң усигидаги үрнашган будади.

4. Агар жисемнинг айланыш ўқи марказий ўқ бўлса (айланни ўқи жисемнинг оғирлик марказидан утган бўлса) ва қаттық жисем бир текис айланса (68,3) тенглема қўйидаги куринишга келади:

$$\left. \begin{array}{l} X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)} = 0; \\ Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)} = 0; \\ \omega I_{yz} = a Y_A^{(\partial)} - b Y_B^{(\partial)}; \\ -\omega^2 I_{xz} = -a X_A^{(\partial)} + b X_B^{(\partial)}. \end{array} \right\} \quad (68,4)$$

Бу ҳолда динамик реакция жуфт кучга келтирилади.

5. Айланиш ўқи марказий ўқ бўлмасдан бош ўқ бўлса, материал нүкташар системасининг текислигига уриашган нукта учун динамик реакцияси қўйидаги тенгламалар системасидан топилади:

$$\left. \begin{array}{l} a Y_A^{(\partial)} - b Y_B^{(\partial)} = 0; \\ -a X_A^{(\partial)} + b X_B^{(\partial)} = 0; \\ M(-\varepsilon y_c - \omega^2 x_c) = X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)}; \\ M(\varepsilon x_c - \omega^2 y_c) = Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)}. \end{array} \right\} \quad (68,5)$$

Бу ҳолда динамик реакция тенг таъсири этувчига келтирилади.

89-§. Масалалар ечишга оид методик кўрсатмалар

Ўқ атрофида айланувчи жисемнинг айланши ўқига кўрсатадиган динамик босимини топишга оид масалаларни қўйидаги тартибда ечиш тавсия этилади.

1. Иккита координата ўқлари системасини тацлаб олиш керак. Улардан бирини қўзғалмас қилиб, иккинчисини эса ўқ атрофида айланётган жисем билан бириттирилган ва бу қўзғалувчи системанинг ўқларини инерция бош ва марказий ўқларига жойлашадиган қилиб олинади. (Агар жисем оғирлик

маркази айланиш үки C да ётган бўлса, уни координата үқининг боши қилиб олиса, қулай бўлади. Агар у айланиш үкида ётмаса, координата үқининг боши қилиб оғирлик марказидан айланиш үки z га туширилган тик билан айланиш үки кесишган нуқтани ёки қаттиқ жисм таянчларидан бирини олиш керак.)

2. Берилган кучларни ифодалаб кўрсатиш керак.
3. Айланиш үқининг боғланишларини динамик реакциялар билан алмаштириб айланиш үқини боғланишлардан қутқазиш керак.

4. Қаттиқ жисм оғирлик маркази C нинг координаталари x_c, y_c ларни топиб олиш керак.

5. Қаттиқ жисмнинг марказдан қочувчи I_{xz}, I_{yz} инерция моментларини ҳисоблаб олиш керак.

6. Статик реакциялар керак бўлса, уларни топиш керак. Улар (68,1) тенгламалар системасидан топилади.

7. (68,2) тенгламалар системасидан динамик реакцияларни топиш керак.

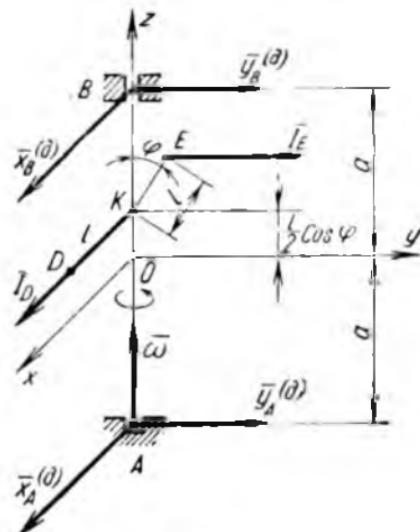
8. Ўқ атрофида айланётган жисм абсолют қаттиқ жисм бўлса, динамик реакциялар (68,3) тенгламалар системасидан топилади.

70- §. Масалалар

93-масала. Доимий ш бурчак тезлик билан айланувчи вертикал AB валга координата бошидан $\frac{l}{2} \cos \varphi$ масофада иккита стержень маҳкам бириттирилғац. KE стержень вал билан φ бурчак ташкил қиласи, KD стержень AB вал билан KE стержень турган текисликка тик. $KE = KD = l$; $AB = 2a$. Стерженларнинг учларига ҳар қайсишининг массаси m бўлган иккита E ва D шар бириттирилган. A ва B таянчларда валга тушадиган динамик босимлар аниқлансан. D ва E шарлар материал нуқталар деб ҳисоблансан, стерженларнинг массаларни ҳисобга олинмасин (99- шакл).

Е чиши. Координата үқларини 99- шаклда кўрсатилганидек қилиб оламиз. Айланётган массага қўйидаги инерция кучларини қўшамиз:

$$\left. \begin{aligned} |\bar{I}_D| &= m \omega^2 l \sin \varphi; \\ |\bar{I}_E| &= m \omega^2 l. \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

99- шакл.

A ва *B* нүкталардаги бөгланишларини динамик реакциялар билан алмаштириб, ватни бөгланишидан қутқазамиз.

Инерция күчлари ва динамик реакциялар учун (68.2) га тааллуқли мувозанат тенгламаларини тұзамиз:

$$X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)} + I_D = 0;$$

$$Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)} + I_E = 0;$$

$$(X_A^{(\partial)} - X_B^{(\partial)}) \cdot a - I_D \cdot \frac{l}{2} \cos \varphi = 0;$$

$$(-Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)}) \cdot a + I_E \cdot \frac{3}{2} l \cos \varphi = 0.$$

Бу тенгламаларни бирлікда ечиб, изланадын номағымдарини топамиз:

$$X_A^{(\partial)} = N_{Ax}^{(\partial)} = \frac{m\omega^2 l (2a - l \cos \varphi)}{4a};$$

$$X_B^{(\partial)} = N_{Bx}^{(\partial)} = \frac{m\omega^2 l (2a + l \cos \varphi)}{4a},$$

$$Y_A^{(\partial)} = N_{Ay}^{(\partial)} = \frac{m\omega^2 l \sin \varphi (3l \cos \varphi - 2a)}{4a};$$

$$Y_B^{(\partial)} = N_{By}^{(\partial)} = \frac{m\omega^2 l \sin \varphi (3l \cos \varphi + 2a)}{4a}.$$

94- масала. Вертикаль стержень *B* товонтаги ва *A* подшипникінде айланади (100-шакл). Үннинг *O* нүктасынга иккінчиңи *CD*

стержень маңжам бириктирилген, бунда $OA=a$ ва $OB=b$. Стерженинг айланыш бурчак тезлиги $\dot{\varphi}$ үзгартылғанда ω тәнг, *C* ва *D* уяларига ҳар қайсыснаның оғирлігіні P және булган шарлар бириктирилген. Стержендердин үз оғирлігінің ҳисобға олмайды, товонтаги ва подшипниклерге тушадын босымлар тонилсін. Бурчак $AOD=\alpha$ ва $CO=OD=l$.

Ечиш. Координата үқла-
рнин 100-шаклда күрсетилгенде қуналтирамиз.

Бу текширилаётган масала-
да инерция марказы айланыш

үкіннінг устида жойлашған, аммо айланыш үкі бош инерция үкі әмас. Олдин (68.4) формуладан фойдаланыб, құшымча динамик босымны топамиз. Масалада күрсетилгенде инерция күчлары

yOz текислигига бұлади, бунда құшимча динамик босим ҳосил қыладыган жуфт ҳам шу текисликда ётади, дәмак,

$$N_{1x} - N_{2x} = 0. \quad (1)$$

Бундан ташқары, бу масалада O инерция марказы ва CD стержень бир текис айланади, шунинг учун

$$\omega_x = 0; \varepsilon_x = 0. \quad (2)$$

Құшимча динамик реакцияннинг Oy үқидаги проекциялары қуидагыча бұлади:

$$N_{1y} = \frac{1}{a+b} \frac{2Pl \sin \alpha / \cos \alpha \cdot \omega^2}{g} = \frac{Pl^2 \omega^2 \sin 2\alpha}{g(a+b)}, \quad (3)$$

$$N_{2y} = - \frac{Pl^2 \omega^2 \sin 2\alpha}{g(a+b)}. \quad (4)$$

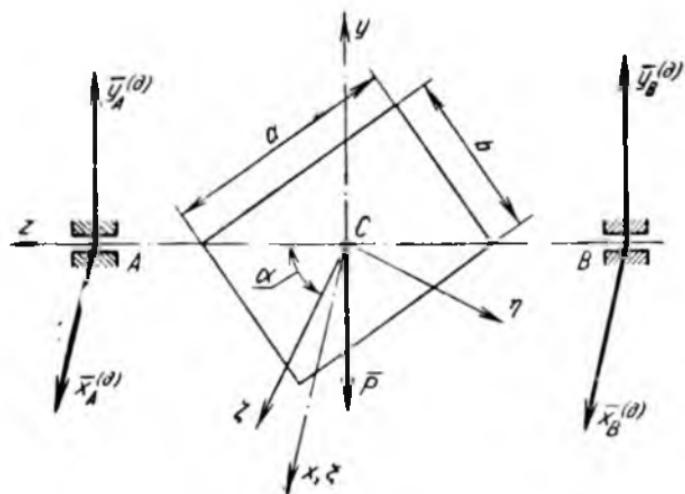
B төвөндегі деңгээлде A подшипникдаги динамик реакцияларни топиш учун топылған құшимча динамик реакцияларга төвөндегі оғырлығы $2P$ га теңг жаңа вертикаль юқорига ғұналған статик реакцияни құшсак кифоя.

Динамик реакцияларннинг проекциялары қуидагыча бұлади:

$$X_A = X_B = 0; -Y_A = Y_B = \frac{Pl^2 \omega^2 \sin 2\alpha}{g(a+b)};$$

$$Z_A = 0; Z_B = -2P.$$

95- масала. Оғырлығы P булған бир жинсли түртбурчак пластинка узиннинг AB диагонали атрофида ω бурчак тезлік билан бир текис айланади. Агар томонларннинг узунлігі a жаңа b булса, пластинкадан тушадыган динамик босимннинг қанча булишлігі аниқлансын (101- шакл).

101- шакл.

Ечиш. Координата ўқларини 101-шаклда күрсатылғандек йұналтирамыз. Айланиш ўқининг бөгланишини динамик реакция билан алмаштириб, ўқни бөгланишдан қутқазамыз. Танлаб олинган координата ўқлари марказий ўқлигини ва AB ўқ атрофида үзгармас бурчак тезлик билан айланишини ҳисобга олиб (68,4) тенгламалар системасидан:

$$\begin{aligned} I_{yz}\omega^2 &= \frac{\sqrt{a^2 + b^2}}{2} (Y_A^{(\delta)} - Y_B^{(\delta)}); \\ I_{xx}\omega^2 &= \frac{\sqrt{a^2 + b^2}}{2} (X_A^{(\delta)} - X_B^{(\delta)}); \\ Y_A^{(\delta)} + Y_B^{(\delta)} &= 0; \\ X_A^{(\delta)} + X_B^{(\delta)} &= 0. \end{aligned} \quad (1)$$

Cx ўқ пластинка текислигига тик әүналған ва шунда бош ҳамда марказий ўқ бўлган ҳолни текширамыз, яъни бу ҳол учун

$$I_{xx} = 0. \quad (2)$$

Марказдан қочма I_{yz} инерция моментини топиш учун *C* ўқи пластинканинг узунлиги a будган томонига параллел ва *Cx* ўқи билац бир хил бўлган, *Cy* ўқи унга тик бўлган бош ҳамда марказий *Cz*, координата ўқлари системасини утказамыз.

C₂ ва *C₃* ўқлар орасида α бурчак ҳосил бўлади, у қуйидагича топилади:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{a}; \quad (3)$$

$$I_{yz} = \int_M z y dm \quad (4)$$

формуланинг интеграли остидаги ифодани үзгартырамиз, координата ўқларининг айланишидаги (5) формулалардан фойдаланиб, интеграл остидаги z , y лар ўринига ξ , η ларни киритамиз:

$$\begin{aligned} z &= \xi \sin \alpha + \eta \cos \alpha \\ y &= \xi \cos \alpha - \eta \sin \alpha. \end{aligned} \quad (5)$$

Бу қийматларни (4) га қўйсак, қуйидаги келиб чиқади:

$$I_{yz} = \frac{\sin 2\alpha}{2} \left[\int_M \xi^2 dm - \int_M \eta^2 dm \right] + \cos 2\alpha \int_M \xi \eta dm. \quad (6)$$

Cz бош координата системаси булгани учун марказдан қочувчи момент нолга тенг, яъни

$$\int_M \xi \eta dm = 0, \quad (7)$$

Колган инерция моментларини ҳисоблаймиз:

$$\int_{(M)} \zeta^2 dm = \frac{P}{abg} \int_{-\frac{a}{2}}^{+\frac{a}{2}} \int_{-\frac{b}{2}}^{+\frac{b}{2}} \zeta^2 d\zeta d\eta = \frac{Pa^3}{12g}, \quad (3)$$

$$\int_{(M)} \eta^2 dm = \frac{P}{abg} \int_{-\frac{a}{2}}^{+\frac{a}{2}} \int_{-\frac{b}{2}}^{+\frac{b}{2}} \eta^2 d\zeta d\eta = \frac{Pb^3}{12g}. \quad (9)$$

Бу төпилгандарни ва $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ ларни (3) даи топиб, (6) га құйысады, құйындағи келиб чиқады:

$$I_{yz} = \frac{P(a^2 - b^2)ab}{12g \sqrt{a^2 + b^2} \sqrt{a^2 + b^2}} = \frac{Pab(a^2 - b^2)}{12g(a^2 + b^2)}. \quad (10)$$

(2), (10) теңгламаларга ассоцан (1) теңгламалар системасын құйындағи күршінштә келади:

$$\frac{Pab\omega^2}{6g} \cdot \frac{a^2 - b^2}{(a^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}} = Y_A^{(\partial)} - Y_B^{(\partial)}; \quad (11)$$

$$Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)} = 0;$$

$$X_A^{(\partial)} - X_B^{(\partial)} = 0;$$

$$X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)} = 0.$$

Бу теңгламалар системасини ечамиз:

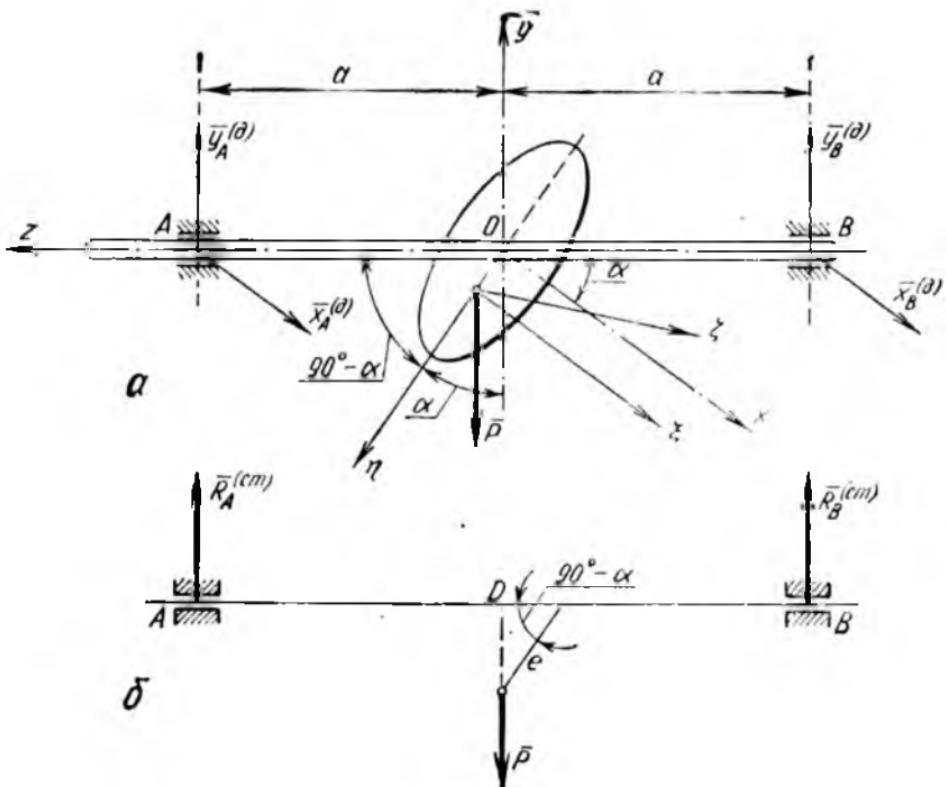
$$N_{Ax} = 0; N_{Bx} = 0;$$

$$N_{Ay} = - \frac{Pab\omega^2(a^2 - b^2)}{12g(a^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}};$$

$$N_{By} = \frac{Pab\omega^2(a^2 - b^2)}{12g(a^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}}.$$

96- масала. Бир жинсли юпқа диск горизонтал вал ўртасында $OC = e$ эксцентрикитет билан вал үқига $90 - \alpha$ бурчак остида ұрнатылған; дискнинг оғырлығы P , радиусы r . Вал ва диск ω бурчак тезлік билан бир текис айланғанда ҳосил бұладынан статик ва динамик таянч реакциялари анықланын: таянчлар орасидаги масоға $AB = 2a$ (102- шакл, a).

Ечиш. Статик реакцияларни топиши учун валға таъсир қылаған күчларни схемада (102- шакл, б) күрсатамиз. Валға ташқы күчлардан диск оғырлық күчи P ва подшипниклер таянч сиртларынан тик булиб йұналған $\bar{R}_A^{(ct)}$, $\bar{R}_B^{(ct)}$ реакция күчлари таъсир қиласы.

102- шакл.

Шаклдан

$$\left. \begin{array}{l} AD = a - e \sin \alpha, \\ DB = a + e \sin \alpha \end{array} \right\} \quad (1)$$

экалиги күрнисиб турибди.

Валга қўйилган кучларининг мувозанат тенгламаларини тузамиз:

$$\left. \begin{array}{l} \sum_{i=1}^n M_A (\bar{F}_i) = 0; \\ \sum_{i=1}^n M_B (\bar{F}_i) = 0. \end{array} \right\} \quad (2)$$

У вақтда:

$$\begin{aligned} -R_A^{(c)} \cdot 2a + P(a - e \sin \alpha) &= 0; \\ R_B^{(c)} \cdot 2a - P(a + e \sin \alpha) &= 0. \end{aligned} \quad (3)$$

Булардан:

$$\begin{aligned} R_A^{(c)} &= \frac{P(a - e \sin \alpha)}{2a}; \\ R_B^{(c)} &= \frac{P(a + e \sin \alpha)}{2a}. \end{aligned} \quad (4)$$

Вал AB үк атрофида доимий бурчак тезлик билан айланғани учун динамик реакцияларни топишда қуидаги теңгламалар системасидан фойдаланамиз:

$$\left. \begin{aligned} I_{yz}\omega^2 &= a(Y_A^{(\partial)} - Y_B^{(\partial)}); \\ I_{zx}\omega^2 &= a(X_A^{(\partial)} - X_B^{(\partial)}); \\ -M_{yc}\omega^2 &= Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)}; \\ M_{xc}\omega^2 &= -X_A^{(\partial)} + X_B^{(\partial)}. \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

Ox үки бош үк бұлғани учун:

$$I_{zx} = 0. \quad (6)$$

I_{zy} ни ҳисоблаш учун құзғалувчи марказий ва бош c , ξ және координата үқлари системасини киритамиз.

Әсқи координата үқлари системаси янги координата үқлары системасында қуидаги формулалар орқали үтказилади:

$$\left. \begin{aligned} y &= (e + \xi) \cos \alpha - \zeta \sin \alpha; \\ z &= (e + \xi) \sin \alpha + \zeta \cos \alpha. \end{aligned} \right\} \quad (7)$$

Буни назарга олсак, қуидагини ҳосил қиласмиз:

$$\begin{aligned} I_{zy} &= \int_M yz \ dm = \frac{\sin 2\alpha}{2} \left[\int_M (e + \xi)^2 dm - \int_M \xi^2 dm \right] + \\ &\quad + \cos 2\alpha \int_M (e + \xi) \zeta dm. \end{aligned} \quad (8)$$

$c\xi$ координата үқлари системасыннан боши диск инерция марказига жойлашғани учун

$$\int_M \zeta dm = \int_M \xi dm = 0 \quad (9)$$

бұлади. Демек,

$$\begin{aligned} I_{zy} &= \frac{\sin 2\alpha}{2} \left[e^2 M + \int_M (\xi + \eta)^2 dm - \int_M (\zeta^2 + \eta^2) dm \right] = \\ &= \frac{\sin 2\alpha}{2} (e^2 M + I_\xi - I_\zeta). \end{aligned} \quad (10)$$

Массасы текис тақсимланған диск учун:

$$I_\xi = \frac{1}{2} MR^2; \quad I_\zeta = \frac{1}{4} MR^2, \quad (11)$$

шу сабабли

$$I_{zy} = \frac{P \sin 2\alpha}{2g} \left(e^2 + \frac{1}{4} R^2 \right). \quad (12)$$

$x_c = 0$, $y_c = e \cos \alpha$ эканини ҳисобга олсак, (5) дан қуйнадағылар келиб чиқады:

$$X_A^{(\partial)} = X_B^{(\partial)} = 0;$$

$$Me \cos \alpha \cdot \omega^2 = -(Y_A^{(\partial)} + Y_B^{(\partial)});$$

$$\frac{P \sin 2\alpha}{2g} \left(e^2 + \frac{1}{4} R^2 \right) \omega^2 = a (Y_A^{(\partial)} - Y_B^{(\partial)}).$$

Демек, динамик реакция диск оғирлик марказы билан айтаниш үки ётган текисликда ётадиган Oy үқ бўйлаб йўналган бўлиб, миқдор жиҳатдан қуйнадигига тенг:

$$Y_A^{(\partial)} = \frac{P}{2g} \left[e \cos \alpha + \frac{\sin 2\alpha}{2\alpha} \left(2e^2 + \frac{R^2}{4} \right) \right] \omega^2;$$

$$Y_B^{(\partial)} = \frac{P}{2g} \left[e \cos \alpha - \frac{\sin 2\alpha}{2\alpha} \left(2e^2 + \frac{R^2}{4} \right) \right] \omega^2.$$

ХІ БОВ

АРАЛАШ ТИПДАГИ МАСАЛАЛАР

71- §. Масалалар ечишга оид методик кўрсатмалар

Бу бобда бундан олдинги бобларда баёни қилинган ҳаракат миқдори система ҳаракат миқдорининг моменти, кинетик энергиянинг ўзгариши ва инерция марказининг ҳаракати ҳақидаги теоремалардан фойдаланиб ечиладиган масалалар текширилади. Система инерция марказининг ҳаракати ҳақидаги теореманинг формуласи илгарилама ҳаракат қиласидиган қисмига қўлланилади. Кучининг вақт ичидаги таъсирини топиш керак бўлганда, ҳаракат миқдорининг ўзгариши ҳақидаги теорема (56,1) қўлланилади. Жиесмининг ёки системанинг айланма ҳаракатини текширишда ҳаракат моменти миқдорининг ўзгариши ҳақидаги теорема (59,17) дан фойдаланилади. Куч таъсирини нуқталар кўчиш масофасидаги эфектини текширишда кинетик энергиянинг ўзгариши ҳақидаги теорема (62,52) дан фойдаланилади. Бу теорема системага таъсир қилаётган ички кучларни топишда ҳам қўлланилади.

72- §. Масалани ечиш тартиби

Бу бобга оид масалаларни қуйнадиги тартибда ечиш керак:

1. Координата ўқлари системасин таnlаб олиш керак.
2. Биринчи навбатда, текшириладиган материал нуқта ёки материал нуқталар системаси аниқланиб, ажрагиб олиниши керак.

3. Күчларниң ва бөгләнниш реакцияларниң схемасини тузыб олиш керак.

4. Жисм ҳаракатининг типини текшириб, механиканинг тегишли теоремасини таңлаб олиш керак.

5. Механиканинг теоремасын ассоан система ҳаракат дифференциали тенгламаларни ёки уларнинг бирнешти интегралы бүлгән кононик теоремаларни түзиш керак. Бу тенгламалардан изланаётган номаълумлар топилади.

73-§. Масалалар

94-масала. Оғирлиги тегишлича P_1 ва P_2 , асосларининг радиуси эса r_1 ва r_2 бүлгән иккита бир жинсли юмалоқ A ва B цилиндрдә иккита эластик ип үралған: иппининг урамлари цилиндр асосларына параллел бүлгән ўрта текисликларга симметрик жойлашган; цилиндрнинг үклари горизонтал бүлиб, уларнинг ташкил этувчилари энг күп оған чириқтарға тик.

A цилиндрнинг үкі-күзгалмас, B цилиндр тиңч вазиятдан үз оғирлиги таъсирида пастга туша боради. Иплар ҳали иккала цилиндрдә үралған деб ҳисоблаб, ҳаракат бошланғаннан кейинги t нағытда: 1) цилиндрларниң бурчак тезликлери ω_1 ва ω_2 ; 2) B цилиндрнинг оғирлик марказы босиб ўтган s йүл ва 3) ипларнинг тортилиши T аниқланын (103-шакл).

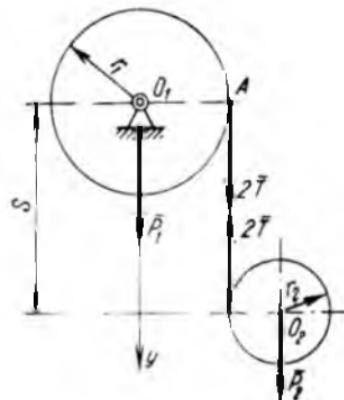
Ечиш. Жилемга \bar{P}_1 ва \bar{P}_2 күчтәр таъсири қилади. Вертикаль үйнап алған ипларнинг тортилишини $2\bar{T}$ билан алмаштириб системани бөгләннишдан қутқазамиз.

Оу үкіни вертикаль пастга үйнап тирамиз. Ҳар қайсы цилиндр учун O_1 ва O_2 үкларга ишбаган ҳаракат миқдори қонунини құллаймиз:

$$\begin{aligned} I_1 \ddot{\varphi}_1 &= M_1; \\ I_2 \ddot{\varphi}_2 &= M_2; \end{aligned} \quad (1)$$

бұнда

$$\begin{aligned} I_1 &= \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} r_1^2; \\ I_2 &= \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} r_2^2. \end{aligned} \quad (2)$$

103- шакл.

(1) га I_1 , I_2 ва M_1 , M_2 моментларнинг қийматларини қўйсак, қўйидагилар келиб чиқади:

$$\begin{aligned}\frac{1}{2} \frac{P_1}{g} r_1^2 \ddot{\varphi}_1 &= 2T r_1; \\ \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} r_2^2 \ddot{\varphi}_2 &= 2T r_2.\end{aligned}\quad (3)$$

Булардан:

$$\begin{aligned}\ddot{\varphi}_1 &= 4 \frac{Tg}{P_1 r_1}; \\ \ddot{\varphi}_2 &= 4 \frac{Tg}{P_2 r_2};\end{aligned}\quad (4)$$

бундан

$$P_1 r_1 \ddot{\varphi}_1 = P_2 r_2 \ddot{\varphi}_2 \quad (5)$$

ёки

$$\frac{d\omega_1}{dt} P_1 r_1 = \frac{d\omega_2}{dt} P_2 r_2. \quad (6)$$

(6) ни интеграллаймиз ва $\omega_{01} = \omega_{02} = 0$ эканлигини назарга олиб, қўйидагини ҳосил қўлвамиз:

$$\omega_1 P_1 r_1 = \omega_2 P_2 r_2. \quad (7)$$

(7) ни яна бир марта интеграллаймиз:

$$\varphi_1 P_1 r_1 = \varphi_2 P_2 r_2. \quad (8)$$

Иккинчи цилиндр учун инерция марказининг ҳаракати ҳақидаги теоремани қўллаймиз:

$$\frac{P_2}{g} s = P_2 - 2T \quad (9)$$

ёки шаклдан $s = \varphi_1 r_1 + \varphi_2 r_2$ бўлгани учун:

$$\frac{P_2}{g} (r_1 \ddot{\varphi}_1 + r_2 \ddot{\varphi}_2) = P_2 - 2T, \quad (10)$$

$\ddot{\varphi}_1$ ва $\ddot{\varphi}_2$ нинг қийматларини (4) дан олиб, (10) га қўйсак:

$$\frac{P_2}{g} \left[r_1 \frac{4Tg}{P_1 r_1} + r_2 \frac{4Tg}{P_2 r_2} \right] = P_2 - 2T. \quad (11)$$

ёки

$$4TP_2 \left(\frac{P_1 + P_2}{P_1 P_2} \right) = P_2 - 2T. \quad (12)$$

Бундан T ни топамиз:

$$T = \frac{P_1 P_2}{2(3P_1 + 2P_2)}. \quad (13)$$

(4) ни интеграллаб, цилиндрларнинг ω_1 ва ω_2 бурчак тезликларини топамиз:

$$\begin{aligned}\dot{\varphi}_1 = \omega_1 &= \frac{4Tg}{P_1 r_1} t; \\ \dot{\varphi}_2 = \omega_2 &= \frac{4Tg}{P_2 r_2} t.\end{aligned}\quad (14)$$

Буларга T нинг қийматини қўйсак, қўйидагилар келиб чиқади:

$$\omega_1 = \frac{2P_2 g}{r_1(3P_1 + 2P_2)} t; \quad \omega_2 = \frac{2P_1 g}{r_2(3P_1 + 2P_2)} t. \quad (15)$$

B цилиндр оғирлик марказининг ўтган s йўлини топиш учун кинетик энергиянинг узгариши ҳақидаги теоремадан фойдаланамиз:

$$T_1 - T_0 = A; \quad (16)$$

бунда $T_0 = 0$; $A = M_2 \varphi_1 = 2Tr_1 \varphi_1$ — таъсир қилаётган 27 кучнинг иши;

$$T_1 = \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2 = \frac{1}{4} \frac{P_1}{g} r_1^2 \omega_1^2. \quad (17)$$

(17) ни (16) га қўйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$\frac{1}{4} \frac{P_1}{g} r_1^2 \omega_1^2 = 2Tr_1 \varphi_1, \quad (18)$$

Сундан:

$$r_1 \varphi_1 = \frac{1}{8} \frac{P_1 r_1^2 \omega_1^2}{g}. \quad (19)$$

Бунга (13) дан T нинг қийматини олиб қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$r_1 \varphi_1 = \frac{(3P_1 + 2P_2) r_1^2 \omega_1^2}{4P_2 g}. \quad (20)$$

(8) дан $\varphi_2 r_2$ ни топиб, кейин $\varphi_1 r_1$ ни қўйсак:

$$r_2 \varphi_2 = \frac{P_1}{P_2} r_1 \varphi_1 = \frac{P_1 (3P_1 + 2P_2) r_1^2 \omega_1^2}{4P_2^2 g}. \quad (21)$$

Топилган $r_1 \varphi_1$ ва $r_2 \varphi_2$ ларни (11) га қўйиб, s ни топамиз:

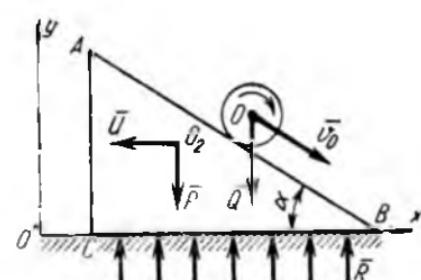
$$s = r_1 \varphi_1 + r_2 \varphi_2 = \frac{(P_1 + P_2)(3P_1 + 2P_2)}{4P_2^2 g} r_1^2 \omega_1^2$$

ёки (15) дан ω_1 нинг қийматини олиб қўйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$s = \frac{(P_1 + P_2)g}{3P_1 + 2P_2} t^2.$$

98- масала. Силлиқ горизонтал текисликка қўйилган P оғирликдаги уч бурчакли ABC призма шу текисликда қаршиликсиз сирғана олади; призманинг AB қиррасида оғирлиги Q булган бир жинсли донравий кесимли цилиндр сирғанмай юмалайди. Призманинг ҳаракати аниқлансан (104- шакл).

Ечиш. Жисмга ташқи \bar{P} ва \bar{Q} кучлар таъсир қилади.

104- шакл.

Система боғланишини вертикал текис тақсимланган \mathbf{R} реакциялар билан алмаштириб боғланишдан қутқазамиз. $O'x$ ўқи-ни горизонтал йүнналтирамиз.

Система инерция марказининг ҳаракати ҳақидаги теорема-га асосан:

$$\frac{P+Q}{g} v_{ex} = 0. \quad (1)$$

Бундан шундай холосага келамиз: инерция маркази тезлик векторининг горизонтал ташкил этувчиси ўзгармас экан.

Бошланғич пайтда призма ва цилиндр тинч вазиятда бўлган деб ҳисоблаймиз, у ҳолда (1) дан:

$$v_{ex} = 0. \quad (2)$$

Илгарилама ҳаракат қилаётган призма инерция марказининг тезлик векторини \bar{u} билан белгилаймиз.

Призма билан цилиндр ҳам бирга кўчгани учун, яъни призма цилиндрга кўчирма ҳаракат бергани учун цилиндр инерция маркази абсолют тезлигининг Ox ўқдаги проекцияси қўйидагича бўлади:

$$v_{0x} = v_0 \cos \alpha - u. \quad (3)$$

Энди система ҳаракат миқдори векторининг $O'x$ ўқдаги проекциянинг ифодасини тузамиш:

$$K_{0x} = -\frac{P}{g} u + \frac{Q}{g} (v_0 \cos \alpha - u). \quad (4)$$

(2) тенгликни ҳисобга олсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$v_0 = \frac{(P+Q)u}{Q \cos \alpha}. \quad (5)$$

Призма ҳаракатининг кинематик элементини топиш учун кинетик энергиянинг ўзгариши ҳақидаги теоремадан фойдалана-миз. Олдин призманиң T_1 кинетик энергияси ва цилиндрининг T_2 кинетик энергиясидан иборат бўлган системанинг кинетик энергиясини топамиш.

Призма илгарилама ҳаракат қилгани учун

$$T_1 = \frac{1}{2} \frac{P}{g} u^2 \quad (6)$$

бўлади.

Цилиндр текис параллел ҳаракат қиласи, шунинг учун унинг кинетик энергияси (62,4) тенгламадан топилади, бу тенгламани тузишда шуни ҳисобга олиш керакки, цилиндр инерция марказининг горизонтал ташкил этувчисидан ташқари яна унинг қўйидаги вертикал ташкил этувчиси ҳам бўлади:

$$v_{0y}' = v_0 \sin \alpha. \quad (7)$$

Цилиндрнинг кўндаланг маркази ўқига нисбатан ўз инерция моменти қўйидагига тенг:

$$I_c = \frac{1}{2} \frac{Q}{g} r^3. \quad (8)$$

Шундай қилиб, цилиндр учун кинетик энергия қўйидагича бўлади:

$$T_2 = \frac{Q}{2g} [(v_0 \cos \alpha - u)^2 + v_0^2 \sin^2 \alpha] + \frac{Qr^2 \omega^2}{4g}. \quad (9)$$

Цилиндрнинг сийжиммай юмаланишини ҳисобга олиб, қўйидаги қўшимча муносабатни тузамиз:

$$r\omega = v_0 = \frac{(P+Q)u}{Q \cos \alpha}. \quad (10)$$

(6), (7) ва (10) формуллардан системанинг кинетик энергиясини топамиз:

$$T = T_1 + T_2 = \frac{P+Q}{4Qg \cos^2 \alpha} (3P + Q + 2Q \sin^2 \alpha) u^2 \quad (11)$$

Аниқ

$$T = \frac{P+Q}{4Qg \cos^2 \alpha} [3(P+Q) - 2Q \cos^2 \alpha] u^2 \quad (12)$$

Таъсир қилаётган кучларнинг бажарган ишини топамиз:

$$A = Qr\varphi \sin \alpha, \quad (13)$$

бунда φ — цилиндрнинг инерция маркази атрофида айланиш бурчаги.

Система кинетик энергиясининг ўзгариши ҳақидаги теоремага асосан қўйидаги муносабат ҳосил бўлади:

$$\frac{P+Q}{2Qg \cos^2 \alpha} [3(P+Q) - 2Q \cos^2 \alpha] u^2 = Qr\varphi \sin \alpha. \quad (14)$$

(14) ни вақтга нисбатан дифференциалласак ва (10) ни назарда тусласак, қўйидагича бўлади:

$$\frac{P+Q}{2Qg \cos^2 \alpha} [3(P+Q) - 2Q \cos^2 \alpha] uw = Q \frac{P+Q}{Q \cos \alpha} u \sin \alpha,$$

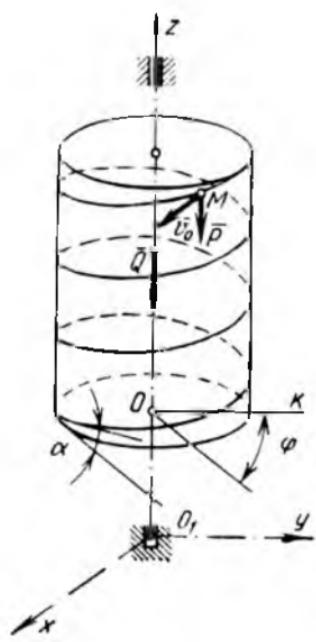
бу ерда

$$\omega = \frac{du}{dt},$$

бунда:

$$w = \frac{Qg \sin 2\alpha}{3(P+Q) - 2Q \cos^2 \alpha}.$$

99-масала. Вертикал ўқли доиравий кесимли цилиндрнинг ён сиртили кутарилиш бурчаги α бўлган силлиқ винт ариқчаси ўйилган; цилиндр вертикал ўқ атрофида ишқаланмай айланади. Бошланғич пайтда цилиндр тинч вазиятда туради; ариқчага оғир шарча туширилади; у ариқча бўйлаб бошланғич тез-

105- шакл.

ликсиз пастга тушади ва цилиндрни айлантириди. Цилиндрниң массаси M , радиуси R , шарчаниң массаси m ; шарчадан ўққача бўлган масофани K ва цилиндр инерция моментини $\frac{1}{2} MR^2$ га тенг деб ҳисоблаймиз. Шарча h баландликдан тушган пайдага цилиндр бурчак тезлиги ω нинг қанча бўлишилиги аниқлансан (105-шакл).

Ечиш. Қўзғалмас $O_1x_1y_1z_1$ координата ўқлари системасини киритамиз.

Системага ташки P , Q кучлар ва таянч реакциялари таъсири қиласади. Бу кучлар O_2 ўқига нисбатан момент ҳосил қиласади, шунинг учун системаning шу ўққа нисбатан ҳаракат миқдори моменти ўзгармас бўлади, яъни

$$L_z = \text{const.} \quad (1)$$

Бошланғич пайдага шарча ва цилиндр тинч вазиятда бўлгани учун

$$L_z = 0. \quad (2)$$

Шарча ариқчада ҳаракат қилганида ҳамма вақт (1) тенглик қаноатлантирилиши керак, шу сабабли цилиндр шарчаниң ҳаракат йўналишига қарама-қарши томонга қараб айланма ҳаракат қиласади.

Цилиндрниң айланниш бурчак тезлигини ω билан ва O_2 ўқидан ҳисоблаб M , нуқтаниң айланниш бурчагини φ билан белгилаймиз, у вақтда ҳаракатдаги шарча абсолют тезлигининг қўзғалмас ўқларидаги проекциялари қўйилагида бўлади:

$$\left. \begin{aligned} u_x &= (v \cos \alpha - R\omega) \cos \varphi, \\ u_y &= (v \cos \alpha - R\omega) \sin \varphi, \\ u_z &= v \sin \alpha. \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

(1) тенгликнинг аниқ куриниши

$$I\omega - mu_y R = 0 \quad (4)$$

бўлади.

(4) га инерция моментини ва (3) дан u_y нинг ифодасини олиб қўйиб, v ни топамиз:

$$v = \frac{(M + 2m) R \omega}{2m \cos \alpha}. \quad (5)$$

(3) тенгламаларда шарча абсолют тезлигининг квадрати қўйидагига тенг бўлади:

$$u^2 = (v \cos \alpha - R\omega)^2 + v^2 \sin^2 \alpha. \quad (6)$$

(5) га асосан (6) бундай күринишда бўлади:

$$u^2 = \frac{R^2\omega^2}{4m^2} \cdot \frac{M^2 \cos^2\alpha + (M + 2m)^2 \sin^2\alpha}{\cos^2\alpha}. \quad (7)$$

Системанинг кинетик энергияси $T_1 = \frac{1}{4} MR^2\omega^2$ билан шарчанинг кинетик энергияси $T_2 = \frac{1}{2} mu^2$ нинг йиғиндишига тенг.

(7) ни назарга олиб, системанинг кинетик энергиясини топамиз:

$$T = T_1 + T_2 = \frac{1}{4} \frac{M + 2m}{m} R^2\omega^2(M + 2m \sin^2\alpha). \quad (8)$$

\bar{F} куч бажарган ишпинг миқдори:

$$A = mgh. \quad (9)$$

Материал нуқталар системаси кинетик энергиясининг ўзгариши ҳақидаги теорема (62,10) га асосан қўйидагини ҳосил қиласмай:

$$\omega^2 R^2 (M + 2m)(M + 2m \sin^2\alpha) = 8m^2 h g \cos^2\alpha. \quad (10)$$

Бундан ω ни топамиз:

$$\omega = \frac{2m \cos\alpha}{R} \sqrt{\frac{2hg}{(M + 2m)(M + 2m \sin^2\alpha)}}.$$

XII боб

ЗАРБА

74- §. Зарба назариясининг асосий қондалари ва теоремалари

Материал нуқтанинг ёки жисмининг тезлиги жуда кичик вақт ичида бирдан то чекли қийматигача узгарадиган бўлса, унга зарба назарияси дейилади. Кучнинг чексиз кичик вақт ичида кўрсатган таъсири катта бўлиб, куч импульси чекли миқдорга эга бўлса, бундай кучга зарбали ёки оний куч дейилади.

Зарба вақтида зарбали бўлмаган куч таъсирини ва унинг таъсиридан материал нуқтанинг кўчишини ҳисобга олмаслик мумкин.

Зарбали куч таъсирининг натижаси куч таъсири қилаётган материал нуқта тезлигининг ўзгариши билан ифодаланади, унинг ўзгариши қўйидаги формуладан топилади:

$$\Delta \bar{v} = \bar{v}_2 - \bar{v}_1 = \frac{\bar{S}}{m}. \quad (74.1)$$

бунда

$$\bar{S} = \int_0^t F dt. \quad (74,2)$$

\bar{S} — күчнинг кичик вақт ичидағи импульси ёки оның импульсі, t — чексиз кичик вақт — зарба вақти (масалалар ечишда t учун тақрибан жуда ҳам кичик, секунднинг мингдан бир улусидан ортиқ бўлмайдиган даражадаги чекли сонин олиш мумкин).

Илгарилама ҳаракатдаги иккى жисм бир бири билан тўқнашиш олдида уларнинг инерция марказларининг абсолют тезликлари мазкур марказларни туташтирувчи тўғри чизик бўйлаб йўналган булса, бундай зарба тўғри марказий зарба дейилади.

1-теорема. Иккى шарнинг ҳаракат ишқорларининг йигиндиси зарбадан илгари қандай булса, зарбадан кейин ҳам шундайлигича қолади, яъни ҳаракат ишқорининг йигиндиси ўзгармайди:

$$m_1 v_1 + m_2 v_2 = m_1 u_1 + m_2 u_2, \quad (74,3)$$

бу ерда: m_1, m_2 — шарларнинг массаси, v_1, v_2 — биринчи ва иккинчи шарларнинг зарбагача бўлган тезликлари, u_1, u_2 — шу шарларнинг зарбадан кейинги тезликлари.

Жисмлар зарбадан кейин биргаликда битта жисмдек ҳаракат қилса, бундай зарбага пластик зарба дейилади.

Агар жисмларнинг массаси ва зарбагача бўлган тезликлари берилган ҳамда зарбанинг пластик булиши ҳам маълум бўлса, уларнинг зарбадан кейинги тезлиги

$$v = \frac{m_1 u_1 + m_2 u_2}{m_1 + m_2} \quad (74,4)$$

формуладан, импульси эса

$$|\bar{S}| = \frac{m_1 m_2 (u_1 - u_2)}{m_1 + m_2} \quad (74,5)$$

формуладан топилади (бироқ $u_1 > u_2$).

Тикланиш k коэффициенти зарбаланувчи жисмларнинг материалларига боғлиқдир ва илгарилама ҳаракатда марказий тўғри зарба бўлганда қўйидаги формуладан ҳисоблаб топилади:

$$k = \frac{v_2 - v_1}{u_1 - u_2}. \quad (74,6)$$

k реал жисмлар учун $0 < k < 1$ орасида узгаради. Абсолют эластик жисмлар учун $k = 1$ бўлиб, абсолют пластик жисмлар учун $k = 0$.

Шарларнинг эластик зарбадан кейинги тезликлари қўйидаги формуладан топилади:

$$\begin{aligned} v_1 &= v + k(v - u_1), \\ v_2 &= v + k(v - u_2), \end{aligned} \quad (74,7)$$

бундаги v (74,4) формуладан топилади.

Система инерция марказининг ҳаракатига зарбали куч таъсир қилганда тарзда вақтидаги материал нуқталар системасининг ҳаракат миқдори қонуни қўйидаги муносабатга келади:

$$M\bar{v} - M\bar{u} = \sum_{v=1}^n S_v^{(\ell)}, \quad (74,8)$$

бунда: M — системанинг массаси.

(74,8) тенгламанинг координата ўқлардаги проекцияларининг формуласи қўйидаги кўринишда булади:

$$\left. \begin{aligned} M(v_x - u_x) &= \sum_{v=1}^n S_{v,x}^{(\ell)}, \\ M(v_y - u_y) &= \sum_{v=1}^n S_{v,y}, \\ M(v_z - u_z) &= \sum_{v=1}^n S_{v,z}^{(\ell)}. \end{aligned} \right\} \quad (74,9)$$

(74,9) тенглама система инерция марказига зарбали оний кучининг кўрсатасётгани таъсирини ҳисоблашада қўлланилади

2-теорема. Зарба вақтида система ҳаракат миқдорин бош моменти векторининг узгарини ҳамма ташки оний (зарбали) кучлар импульслари моментларининг геометрик йигиндисига тенг.

$$\bar{M}_0(\bar{v}) - \bar{M}_0(\bar{u}) = \sum_{v=1}^n M_0(\bar{S}_v^{(\ell)}). \quad (74,10)$$

Бу (74.10) тенгламадан айланма ҳаракат учун қўйидагини топамиз:

$$I_z (\omega_1 - \omega_0) = \sum_{v=1}^n \bar{M}_z(\bar{S}_v^{(\ell)}), \quad (74,11)$$

бу ёрда: I_z — жисмининг инерция моменти, ω_1 — зарбадан кейинги бурчак тезлиги, ω_0 — зарбагача бўлган бурчак тезлиги, $\sum_{v=1}^n M_z(\bar{S}_v^{(\ell)})$ — куч импульслари бош моментининг айланиш O_z ўқидаги проекцияси.

3-теорема. (Остроградский — Карно теоремаси).

Зарба вақтида йўқотилган кинетик энергия йўқотилган тезликка тегишили кинетик энергиянинг $\frac{k-1}{k+1}$ қисмига тенг булади.

Зарбагача булган тезлик зарбадан кейинги тезликтиниг айрмасы $v - u$ га йүқотилган тезлик дейилди.

$$T_2 - T_1 = \frac{k-1}{k+1} \left[\frac{m_1}{2} (v_1 - u_1)^2 + \frac{m_2}{2} (v_2 - u_2)^2 \right]. \quad (74,12)$$

Икки жисмнинг түғри марказий зарбаланишида кинетик энергиянинг йүқолишини қуандаги формуладан топиш мумкун:

$$T_2 - T_1 = -(1 - k^2) \frac{m_1 m_2 (u_1 - u_2)^2}{2(m_1 + m_2)}. \quad (74,13)$$

Агар жисмнинг бирор нүктасига зарбали оний куч қўйилганда, бу жисмнинг осилиш ўқи қушимча динамик (зарба) оғирлик сезмаса, бундай нүктага зарба маркази дейилади.

Агар жисмнинг осилиш ўқини O нүктада кесиб ўтадиган, айланиш ўқига тик, инерция маркази OC масофада уриашган ва жисмга P текислик симметрик бўлса, зарба маркази K осилиш ўқи ва инерция марказидан ўтадиган түғри чизиқ устида OK масофада булади,

$$OK = \frac{I_0}{M \cdot OC}. \quad (74,14)$$

Бу ерда I_0 — жисмнинг осилиш ўқига иисбатан инерция моменти.

M — жисмнинг массаси

Зарба кучининг \bar{S} импульси OK түгри чизиғига тик бўлган // симметрия текислигига ётиши керак.

Булардан зарба маркази физик тебрангичнинг тебраниш маркази каби аниқланишини курамиз.

75-§. Масала ечишга оид методик кўрсатмалар

Зарба назариясига асосан ечиладиган масалаларни қуандаги тартибда ҳал этиш керак.

1. Жисмларнинг зарба олдишаги u_1 , u_2 тезликларини топиш керак.

2. Зарбадан кейин жисмлар олган v_1 , v_2 тезликларни топиш учун зарба назариясининг тегишли тенгламаларини тузиш керак. Бу тенгламаларни тузишда жисмлар қандай ҳаракат қилаётганинги ҳисобга олиш керак. Агар жисмлар илгарила ма ҳаракатда бўлса, (74,3), (74,6), (74,9), (74,10) тенгламаларга, агар айланма ҳаракатда бўлса, (74,10), (74,11), (74,12) тенгламаларга асосланмоқ керак.

3. Зарба марказий бўлмаганида, қия зарбага оид масалаларни ечишда зарбаланувчи жисмларнинг тезлигини жисмлар уришган нүктанинг умумий нормали бўйлаб ва умумий уринма текисликда ётган уринма бўйлаб йўналган ташкил этувчиларга ажратиш керак, сўнгра зарба вақтида шу ташкил этувчилар-

нинг ўзгариш ҳаракатларини текшириш ва улариниг зарбадан кейинги миқдорларини топиш керак.

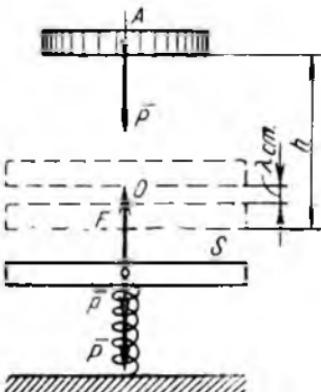
4. Жисмлариниг зарбадан кейинги ҳаракатларини назарий механикада чиқарилган тегишли теорема ва методларга асосан текшириш керак.

76-§. Масалалар

100- масала. Оғирлиги P бўлган A юк бошланғич тезликсиз h баландликдан оғирлиги p бўлган B плитага тушади, плита бикрлик коэффициенти c бўлган пружинага биритнирилган. Тикланиш коэффициентини нолга тенг деб ҳисоблаб, урилишдан кейин пружина сиқилишининг катталиги s топилсин (106-шакл).

Ечиш. Плита билан A юкнинг зарбаланишидаги пластик зарбадан кейин юк ва плита бирга битта жисмдай ҳаракат қиласди, уларни биргаликдаги ҳаракатининг тезлигини u_B билан белгилаймиз.

А жисм учун кинетик энергиянинг ўзгариши ҳақидаги теоремани қўллаб, унинг зарбадан олдинги тезлиги u_A ни топамиз:

106- шакл.

$$\frac{mv_A^2}{2} - \frac{mv_A^2}{2} = A = P \cdot h = mgh,$$

бунда:

$$v_0 = 0,$$

демак,

$$v_A = \sqrt{2gh}. \quad (1)$$

Зарба вақтида ҳаракат миқдорининг сақланиши (138,3) қонунидан

$$\frac{P}{g} v_A + \frac{p}{g} \cdot 0 = \frac{P+p}{g} u_B, \quad (2)$$

Бундан:

$$u_B = \frac{Pv_A}{P+p} = \frac{PV\sqrt{2gh}}{P+p}. \quad (3)$$

Зарбадан кейин плитанинг силжиши s ни топиш учун кинетик энергиянинг ўзгариши ҳақидаги теоремадан фойдаланамиз.

Плитанинг p оғирлик кучи пружинанинг эластик кучи билан мувозанатлашади, яъни

$$p = c_{\text{эм}} \cdot \quad (4)$$

бунда, $\lambda_{\text{ст}}$ — пружинанинг статик чўзилиши, шу сабабли у с
кўчишда иш бажаради. Айтилган s кўчишда юкнинг оғирлик
кучи P га эластик кучи $F = cs$ иш бажаради, шунинг учун

$$A = A_1 + A_2,$$

яъни

$$A_1 = P \cdot s, \quad A_2 = - \int_0^s F ds = - \int_0^s cs ds = - \frac{cs^2}{2},$$

булардан:

$$A = P \cdot s - \frac{cs^2}{2}. \quad (5)$$

Кинетик энергиянинг ўзгариши:

$$T_2 - T_1 = \frac{P^2 h}{P + p}. \quad (6)$$

Бу (5) ва (6) лардан:

$$P_s - \frac{cs^2}{2} = \frac{P^2 h}{P + p}$$

еки

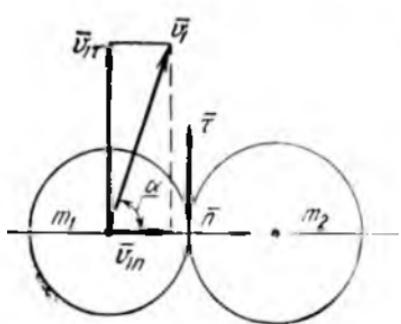
$$s^2 - \frac{2P}{c}s - \frac{2P^2 h}{c(P + p)} = 0, \quad (7)$$

бундан:

$$s = \frac{P}{c} \pm \sqrt{\frac{P^2}{c^2} + 2h \frac{P^2}{c(P + p)}}. \quad (8)$$

(8) формуладаги манфий ишорани олмаймиз, чунки кўчиш манфий булиши мумкин эмас, демак,

$$s = \frac{P}{c} + \sqrt{\frac{P^2}{c^2} + 2h \frac{P^2}{c(P + p)}}.$$

107- шакл.

хар қайси шарнинг урилишдан кейинги тезлиги топилсин (107- шакл).

101- масала. v_i тезлик билан
ҳаракат қилаётган m_1 массали
шар тинч турган m_2 массали
шарга урилади. Бунда шарга
зарба теккаида ушинг тезлиги
шарларнинг марказларини бир-
лаштирувчи чизик билан α бур-
чак ҳосил қиласди: 1) урилиши
абсолют эластик эмас деб ҳи-
соблаб, биринчи шарнинг ури-
лишдан кейинги тезлиги; 2) ури-
лиш эластик ва тикланиш ко-
эффициенти k деб фараз қилиб,

Ечиш. Зарбагача бүлгән v_1 тезлик векториниң шарлар марказлариниң бирлаштирувчи туғри чизик бүйічада йұналған

$$v_{1n} = v_1 \cos \alpha \quad (1)$$

ва шарларнинг умумий уринмаси бүйічада йұналған

$$v_{1z} = v_1 \sin \alpha \quad (2)$$

ташқыл әтувчиларга ажратамыз.

Иккінчи шар үчүн

$$v_{2n} = v_{2z} = 0. \quad (3)$$

Шарларнинг сиртлариниң абсолют силлиқ деб ҳисобладамыз, шунинг үчүн

$$v_{1z} = u_{1z}, \quad (4)$$

бунда: u_{1z} — биринчи шарнинг зарбадан кейинги тезлигининиң уринма ташқыл әтувчиси.

1) шарларнинг пластик зарбасини текширамыз: зарбада система ҳаракат миқдорининг сақланиш қонуның асосан:

$$m_1 v_{1n} = (m_1 + m_2) u_{1n}, \quad (5)$$

бундан

$$u_{1n} = \frac{m_1}{m_1 + m_2} v_{1n} = \frac{m_1}{m_1 + m_2} v_1 \cos \alpha. \quad (6)$$

Биринчи шарнинг зарбадан кейинги тезлигининиң модули құйыдагы тәнг бўлади:

$$u_1 = \sqrt{u_{1z}^2 + u_{1n}^2} = v_1 \sqrt{\sin^2 \alpha + \left(\frac{m_1}{m_1 + m_2} \right)^2 \cos^2 \alpha}. \quad (7)$$

2) зарба эластик бўлсии: бу ҳолда иккінчи шарнинг зарбадан кейинги тезлигининиң нормал ташқыл әтувчинини u_{2n} билан белгилаймиз.

Зарба даврида система ҳаракати миқдорининиң сақланиш теоремасига асосан:

$$m_1 v_{1n} = m_1 u_{1n} + m_2 u_{2n} \quad (8)$$

бўлади, тикланиш коэффициенти (74,6) формулага асосан:

$$k = \frac{u_{2n} - u_{1n}}{v_{1n}}. \quad (9)$$

(8) ва (9) тенгламаларни биргаликда ечиб, құйыдагиларни ҳосил қиласыз:

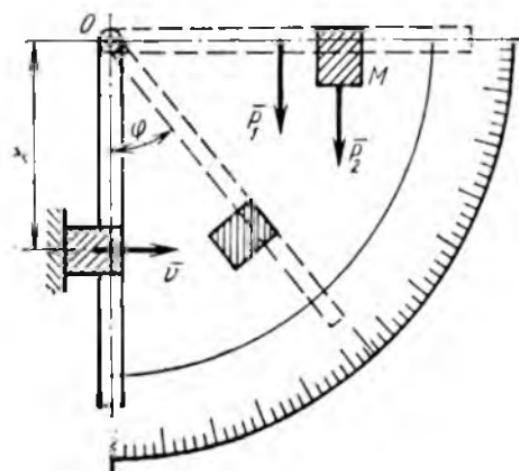
$$\left. \begin{aligned} u_{1n} &= \frac{m_1 - km_2}{m_1 + m_2} v_1 \cos \alpha, \\ u_{2n} &= \frac{m_1 (1 + k)}{m_1 + m_2} v_1 \cos \alpha. \end{aligned} \right\} \quad (10)$$

(2), (4), (10) тенгламаларшынан $u_2 = 0$ ни пазарга олиб, u_1 жана u_2 ни топамиз:

$$u_1 = v_1 \sqrt{\sin^2 \alpha + \left(\frac{m_1 - km_2}{m_1 + m_2} \right)^2 \cos^2 \alpha},$$

$$u_2 = \frac{m_1(1+k)}{m_1 + m_2} v_1 \cos \alpha.$$

102- масала. Урилишдаги тиклапини көэффициентини анықлашынан ишлатыладыган асбобда вертикаль текисликдаги горизонтал O уқатроғида түйланувчи стержень бор; стержень үкідан маңлым масоғада текшириледиган материал жойланған; стержень үз оғирлигиге тағырауда горизонтал вазиятидан бошланғыч тезликсиз туша бошлайды да вертикаль вазиятта келганды текширилаётган материалдан пластинка шаклда қилиб ясалған құзгалмас түсікқа үрілады.

108- шакл.

Алар урилишдан кейин стержень вертикальдан φ бурчакка қайта оған булса, тикловчи көэффициенти k инде қанча бұлиштеги аниқланып да урилишда O үкінинг подшипникінде құйшымча зұрықшын ҳосил булмаслығынан текширилаётган материал стерженнинг айланыш үкідан қандай x масоғага үриатылған көрсеткіштеги күреагилеси (108-шакл).

Ечиш. Стерженнинг оғирлигини P_1 билан, текширилаётган материалдин оғирлигини P_2 билан белгілаймиз. Система кинетик энергиясынан үзгартыш формуласи (62,10) да ассоциилеси, қуйидагича ёзды мүмкін:

$$\frac{1}{2} (I + m_2 x^2) \omega^2 = \frac{1}{2} g(m_1 l + 2m_2 x), \quad (1)$$

Бу ерда: $I = \frac{1}{3} m_1 l^2$ — шакл текислигига тик бұлғын, O нүктадан утган уққа писбатаи стерженнинг инерция моменті;

ω — стерженнинг урилиш пайтындағы бурчак тезлигі.

Урилиш пайтада M үкнинг тезлигі:

$$v = x \sqrt{g \frac{m_1 l + 2m_2 x}{I + m_2 x^2}} \quad (2)$$

га, зарбадан кейин эса

$$n = kv \quad (3)$$

га тенг булади.

Зарбадан кейин стержень бурчак тезлиги:

$$\omega_1 = k \frac{v}{x} \quad (4)$$

га тенг бүлган айланма ҳаракатга келади.

Система кинетик энергиясининг узгариши ҳақидаги теоремага асосан:

$$\frac{1}{2} (I + m_2 x^2) \omega_1^2 = \frac{1}{2} g (m_1 l + 2m_2 x) (1 - \cos \varphi). \quad (5)$$

(2) ва (4) ларни ҳисобга олиб, (5) дан k ни топамиз:

$$k = \sqrt{2} \sin \frac{\varphi}{2}. \quad (6)$$

Айланыш ўқига нисбатан зарба вақтида құшымча зўриқиши сезмаслиги учун M юк зарба марказига жойланishi керак, яъни $x = x_c$ бўлиши керак.

Системани инерция марказининг координатаси:

$$\frac{1}{2} m_1 l + m_2 x = -(m_1 + m_2) x_c \quad (7)$$

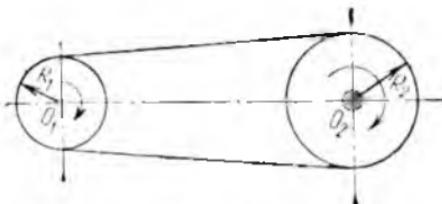
формула бўйича топилади, бунга биноан (74,14) га асосан:

$$x_c = \frac{\frac{I + m_2 x^2}{2}}{\frac{1}{2} m_1 l + m_2 x}. \quad (8)$$

$x_c = x$ бўлгани учун (8) дан:

$$x = \frac{2}{3} l.$$

103- масала. Иккита шкив ω_{10} ва ω_{20} бурчак тезлик билан бир текисликда ўз ўқи атрофида айланади. Шкивларнинг зичликлари бир хил ва радиуслари R_1 , R_2 булган доираларидан кесимли диск деб ҳисоблаб ва тасманинг массаси билан сирганишини ҳисобга олмай, шкивларга тасма кийгизилгандан кейин, шкивлар бурчак тезликлари ω_1 ва ω_2 нинг қанча булишлиги аниқлансун (109-шакл).

109- шакл.

Ечиш. Бу масалани икки усул билан ечиш мумкни.

Биринчи усул. Зарба вақтида система ҳаракат миқдори бош моменти векторининг узгариши ҳамма ташқи оший (зарбали) кучлар импульс моментларининг геометрик йигинидин-

га тенг деган теоремага асосан биринчи шкив учун құйындағыни ҳосил қиласыз:

$$I_1(\omega_1 - \omega_{10}) = SR_1, \quad (1)$$

бу ерда S — тасма тортыши оның күчининг импульсы. Бундан ташқары шкивга үқнинг оның реакция импульсы қўйилган; унинг айланиш ўқига инсбидан моменти нолга тенг.

Иккинчи шкив учун:

$$I_2(\omega_2 - \omega_{20}) = SR_2. \quad (2)$$

(1) ва (2) лардан импульс S ни чиқазамиз, у вақтда

$$I_1R_2\omega_{10} + I_2R_1\omega_{20} = I_1R_2\omega_1 + I_2R_1\omega_2. \quad (3)$$

Гасмада силжиш бўлмагани учун:

$$\omega_1R_1 = \omega_2R_2. \quad (4)$$

ω_2 нийг қийматини (4) га қўйиб, ω_1 ни топамиз:

$$\omega_1 = \frac{I_1R_1^2\omega_{10} + I_2R_2R_1\omega_{20}}{I_1R_2^2 + I_2R_1^2}. \quad (5)$$

Бунда:

$$I_1 = \frac{\gamma\pi^2 R_1^4}{2}, \quad I_2 = \frac{\gamma\pi^2 R_2^4}{2} \quad (6)$$

Булгани учун (5) дан:

$$\omega_1 = \frac{R_1^3\omega_{10} + R_2^3\omega_{20}}{R_1(R_1^2 + R_2^2)}. \quad (7)$$

(4) ва (7) лардан ω_2 ни топамиз:

$$\omega_2 = \frac{R_1^3\omega_{10} + R_2^3\omega_{20}}{R_2(R_1^2 + R_2^2)}.$$

Иккинчи усул. Насалани иккинчи усул билан ечилиши Остроградский — Карно теоремасига асосланган.

Пластик зарбада йўқотилган тезлик орқали тегишти йўқотилган кишетик энергия қўйидагича ифодаланади:

$$T_1 - T_2 = \frac{1}{2} [I_1(\omega_{10} - \omega_1)^2 + I_2(\omega_{20} - \omega_2)^2]. \quad (9)$$

$$\left. \begin{aligned} T_1 &= \frac{1}{2} I_1 \omega_{10}^2 + \frac{1}{2} I_2 \omega_{20}^2, \\ T_2 &= \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2 + \frac{1}{2} I_2 \omega_2^2 \end{aligned} \right\} \quad (10)$$

Эканлиги бизга маълум.

(9) ва (10) тенглемалардан қўйидагини топамиз:

$$I_1\omega_1^2 + I_2\omega_2^2 = I_1\omega_{10}\omega_1 + I_2\omega_{20}\omega_2. \quad (11)$$

ва $\omega_1 R_1 = \omega_2 R_2$ (12) ни ҳисобга олсак, (11) дан құйидаги келиб чиқады:

$$\omega_1^2 \left(I_1 + I_2 \frac{R_1^2}{R_2^2} \right) = \omega_1 \left(I_1 \omega_{10} + I_2 \omega_{20} \frac{R_1}{R_2} \right), \quad (13)$$

бұндан:

$$\omega_1 = \frac{I_1 R_2^2 \omega_{10} + I_2 R_1 R_2 \omega_{20}}{I_1 R_2^2 + I_2 R_1^2}, \quad (14)$$

яғни (5) формула келиб чиқди.

Масаланы ечишиңнег давоми биринчи усулдагига үхаш шуциңнег учун уни бу ерда тақрорламаймыз.

104- масала. Снаряд тезлигини анықлаш учуң құлланыладын баллистик маятник горизонтал O үққа осилған AB цилиндрдан иборат: цилиндрға құм тудирилған және уннег A учи очиқ; цилиндрға кирған снаряд маятниккни уннег O үқи атрофидан бирор бурчакка айланырады. Маятниккниң массаси M ; уннег C оғырлық марказыдан O үққаға бұлған масофа $OC = h$; O үққаға нисбатан олинған инерция радиуси r , снаряддииң массаси m ; зарба таъсир қызметтегенде үққаға бұлған масофа $OD = a$; маятниккниң оғиш бурчаги α . Маятниккниң O үқига зарба тегмайды, деб фараз қилиб, снаряддииң тезлиги анықланып, $a = r^2$ (110-шакл).

Ечиш. Маятник және снаряддан иборат булған системада ҳаракат миқдорининг моменти ҳақындағы теореманың құлланылымыз.

То зарбагача бу система ҳаракат миқдорининг моменти

$$mva \quad (1)$$

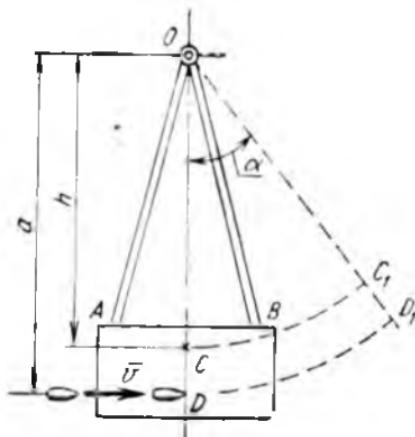
га тең, чунки бу вақтда снаряд ҳаракатда бұлған.

Агар маятниккниң зарбадан айланыш бурчак тезлигини ω_1 билан белгиласақ, системаниң ҳаракат миқдорининг моменти ҳаракат миқдор моментларининг йиғиндинисига тең:

$$Mr^2 \omega_1 + ma^2 \omega_1. \quad (2)$$

Зарбада системаниң ташқи зарба күчи фақат зарба (үк) болғаниши бұлғаны учун уларнинг үққа нисбатан моменти нолға тең. Демек, системаниң ҳаракат миқдори моментларининг йиғиндиниси узгармас, яғни:

$$mva = Mr^2 \omega_1 + ma^2 \omega_1, \quad (3)$$

110- шакл.

бүндай v ни топамиз.

$$v = \frac{M\rho^2 + ma^2}{ma} \omega_1, \quad (4)$$

Энди ω_1 билан энг катта оғиши бурчаги φ орасидаги муносабатни топамиз. Уни кинетик энергияның үзгариши ҳақидаги теоремага ассоан топамиз. Вертикал вазиятдан энг катта оғиши бурчагига келтәнде кинетик энергия құйыдагына тең болады:

$$T = \frac{1}{2} (M\rho^2 + ma^2) \omega_1^2, \quad (5)$$

бошланғыч пайтда $T = 0$ болады.

Оғирлик күчләре, яғни маятник ва снарядының оғирликлари бажарған иш құйыдагына тең:

$$A = -(Mgh + mga)(1 - \cos \alpha). \quad (6)$$

Кинетик энергия теоремасынан:

$$(M\rho^2 + ma^2) \omega_1^2 = 2(Mgh + mga)(1 - \cos \alpha). \quad (7)$$

$(1 + \cos \alpha)$ иш $2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}$ билан алмаштириб ω_1 ни топамиз:

$$\omega_1 = 2 \sin \frac{\alpha}{2} \sqrt{\frac{g(Mh + ma)}{M\rho^2 + ma^2}}. \quad (8)$$

Бүни (4) га қойысады, құйыдаги келиб чықады:

$$v = \frac{2}{ma} \sqrt{g(Mh + ma)(M\rho^2 + ma^2)} \cdot \sin \frac{\alpha}{2}. \quad (9)$$

Бу (9) теңгелікден, агар снаряд үқидан ҳамма вақт бир хил масофада оғиб қолса, у вақтда уннан тезлігі энг катта оғишиң ярим бурчагинин синусынга пропорционал бўлиши кўришиб турибди.

Снарядни үқдан шундай a масофада йўналтириш зарурки, бунда зарбанинг таъсири ўққа сезилмаслиги керак.

Албатта буни ҳамма вақт қилиш мумкин, чунки маятник ўз оғирлик марказы ҳаракат қиласында вертикал текисликка нистбатан симметрик, шуннан учун осилиш уки O ишқта учун бош инерция ўқи ва инерция марказининг шу үқдаги проекцияси бўлади.

Топилган умумий шарт шунин кўрсатадики, снаряд оғирлик марказидан утадиган вертикал чизиқдаги $a \cdot h = \rho^2$, (9) муносабат билан топиладиган иштада тухташи керак.

Агар шу шартлар бажарылса, асбобининг яхши сақланиши учун қулай шаронит яратилади. Үннан тезлігі v ни топиш учун (9) формулада ρ^2 ни ah ифода билан алмаштирсак, у қуйыдагына тең болади:

$$v = \frac{2(Mh + ma)}{m} \sqrt{\frac{g}{a}} \sin \frac{\alpha}{2}.$$

ЛАГРАНЖНИНГ ИККИНЧИ ТУР ТЕНГЛАМАСИ

77-§ Асосий түшүнчалар ва тенгламалар

Бир-бираига боғлиқ бўлмаган ва ҳар қандай вақтда системанинг вазиятини аниқлайдиган ишгиёрий параметрларга умумлаштирилган координаталар дейилади. Системанинг ҳамма нуқталарининг координаталарини шу умумлаштирилган координаталар орқали ифодалаш мумкин. Агар системанинг n та умумлаштирилган координаталарини $q_1, q_2, q_3, q_4, \dots, q_n$ билан белгиласак, системанинг ҳар бир $M_v(x_v, y_v, z_v)$ нуқтасининг декарт координаталарини t вақт ва $q_1, q_2, q_3, \dots, q_n$ параметрларниң функцияси деб ифодалаш мумкин:

$$\left. \begin{array}{l} x_v = x_v(q_1, q_2, q_3, \dots, q_n, t), \\ y_v = y_v(q_1, q_2, q_3, \dots, q_n, t), \\ z_v = z_v(q_1, q_2, q_3, \dots, q_n, t). \end{array} \right\} \quad (77.1)$$

Агар системага қўйилган бөгланиши стационар (доимий) булса, бу тенгламаларниң ўнг томонида t вақт булмайди.

Эркин умумлаштирилган координаталарниң n сони системанинг эркинлик даражаси дейилади.

Агар системага голономли бөгланишлар қўйилган булса, система ҳаракат дифференциал тенгламаларининг сони системанинг эркинлик даражасига тенг булади.

Умумлаштирилган кучлар потенциалли бўлмагандаги Лагранжниң иккинчи тур тенгламаси қўйидаги куринишда булади:

$$\frac{d}{dt} \cdot \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_j} \right) - \frac{\partial T}{\partial q_j} = Q_j (j = 1, 2, 3, \dots, k), \quad (77.2)$$

бунда $q_1, q_2, q_3, \dots, q_k$ — умумлаштирилган координаталар (яъни система нуқтасининг вазиятини битта энг яқин қиймати билан аниқлайдиган бир-бираига бөглиқ бўлмаган координаталар), $\dot{q}_1, \dot{q}_2, \dot{q}_3, \dots, \dot{q}_k$ — умумлаштирилган тезликлар.

T -системанинг умумлаштирилган координаталар орқали ифодаланган кинетик энергияси бўлиб, у қўйидагига тенг:

$$T = T_0 + T_1 + T_2, \quad (77.3)$$

бу ерда: $T_0 = \sum_{v=1}^n \frac{m}{2} \left(\frac{\partial \vec{r}_v}{\partial t} \right)^2$ — умумлаштирилган \dot{q}_j тезликка нисбатан ноль даражадаги функциядир.

\vec{r}_v — системанинг бирор M_v ($v = 1, 2, 3, \dots, n$) нуқтасининг радиус вектори бўлиб, у қўйидагига тенг:

$$\vec{r}_v = \vec{r}_v(q_1, q_2, q_3, \dots, q_n, t) \quad (77.4)$$

$T_1 = \sum_{j=1}^k b_j \dot{q}_j$ – умумлаштирилган \dot{q}_j тезликка нисбатан биринчи даражали (чизиқлы) функция, бунда:

$$b_j = \sum_{v=1}^n m_v \frac{\partial \vec{r}_v}{\partial t} \cdot \frac{\partial \vec{r}_v}{\partial q_j};$$

$T_2 = \frac{1}{2} \sum_{j=1}^k \sum_{s=1}^k a_{js} \dot{q}_j \dot{q}_s$ – умумлаштирилган \dot{q}_j тезликка нисбатан иккinci даражали (квадратик) функция бўлиб, бунда:

$$a_{js} = \sum_{v=1}^n m_v \frac{\partial \vec{r}_v}{\partial q_j} \cdot \frac{\partial \vec{r}_v}{\partial q_s};$$

$Q_1, Q_2, Q_3, \dots, Q_k$ – системанинг умумлаштирилган кучлари, улар қўйидаги формуладан топилади:

$$Q_j = \sum_{v=1}^n \left(X_v \frac{\partial x_v}{\partial q_j} + Y_v \frac{\partial y_v}{\partial q_j} + Z_v \frac{\partial z_v}{\partial q_j} \right), (j = 1, 2, \dots, k) \quad (77,4')$$

бу ерда X_v, Y_v, Z_v – \vec{F}_v кучининг декарт координатати ўқларидаги проекциялари.

Агар системанинг иуқталарита

$$\sum_{j=1}^k (a_{sj} X_j + b_{sj} Y_j + c_{sj} Z_j) + d_s = 0, \quad (s = 1, 2, 3, \dots, l) \quad (77,5)$$

курнишда кинематик боғланиш қўйилган бўлса, умумлаштирилган координата вариацияларига қўйидаги қўшимча чек қўйлади:

$$\sum_{j=1}^k R_{js} \delta q_j = 0 \quad (s = 1, 2, 3, \dots, l). \quad (77,6)$$

Лагранж кўпайтирувчисини $\mu_s (s = 1, 2, \dots, l)$ билан белгилаймиз, у вақтда система иуқталарининг ҳаракат дифференциал тенгламалари қўйидаги курнишга келади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_j} \right) - \frac{\partial T}{\partial q_j} = Q_j + \sum_{s=1}^l \mu_s R_{js} \quad (j = 1, 2, \dots, k) \quad (77,7)$$

Агар система потенциали L кучининг функцияси бўлган консерватив куч майдонида ҳаракат қилиса, қўшимча кинематик потенциал деб аталган L функция киритилади.

$$L = T - P, \quad (77,8)$$

бу ҳол учун (77,2) система қўйнадагича ёзилади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}_j} \right) - \frac{\partial L}{\partial q_j} = 0; \quad (j = 1, 2, 3, \dots, k), \quad (77,9)$$

Агар бодланиш стационар бўлса, кинетик энергия бир жиссли умумлаштирилган координаталарга ишбатан иккичи дарожали шаклда бўлади.

Агар системага таъсир қиласётган кучларниң потенциал-маслари ҳам бўлса, Лагранжнинг иккинчи тур тенгламаси қўйнадиги кўринишда тузилади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}_j} \right) - \frac{\partial L}{\partial q_j} = Q_j; \quad (j = 1, 2, 3, \dots, k), \quad (77,10)$$

бу ерда Q_j — консерватив бўлмаган умумлантирилган куч.

Агар система консерватив куч майдонида ҳаракат қиласа ва кинетик потенциал L таркибида вақт ошкор кўринишда бўлмаганида (77,9) система тенгламалар ечими энергиянинг умумлаштирилган интегралларини беради, яъни:

$$\sum_{j=1}^n \frac{\partial L}{\partial \dot{q}_j} \dot{q}_j - L = T_2 - T_0 + \Pi = h. \quad (77,11)$$

Агар бодланиш стационар бўлса, (77,11) тенгламада материал нуқталар системаси механик энергияларнинг сақланиш қонуни келиб чиқади, яъни:

$$T + \Pi = h. \quad (77,12)$$

Умумлаштирилган координаталардан баъзи бири кинетик потенциалга кирмаган бўлса, ундан координаталар циклик координаталар деб аталади.

Агар умумлаштирилган координаталарниң $q_1, q_2, q_3, \dots, q_s$ циклик координаталари бўлса, умумлаштирилган координаталарга тегишли умумлаштирилган $Q_m (m = \overline{1, 2, 3, \dots, s})$ кучлар нолга тенг бўлади, бу вақтда (77,10) тенгламалар системасининг қўйнадиги кўринишдаги биринчи интеграллари бўлади:

$$\frac{\partial L}{\partial \dot{q}_m} - C_m (m = \overline{1, 2, 3, \dots, s}). \quad (77,13)$$

Лагранжнинг тенгламаси қўзгалмас нуқтаси бўлган жисмнинг ҳаракатини текширишга таъбиқ этилганда у тенгламалар Эйлер тенгламаларига келади, яъни:

$$\left. \begin{aligned} I_z \dot{\omega}_z + (I_z - I_\eta) \omega_\eta \omega_z &= L_{\dot{\omega}_z}, \\ I_\eta \dot{\omega}_\eta + (I_z - I_\eta) \omega_z \omega_\eta &= L_{\dot{\omega}_\eta}, \\ I_\eta \omega_\eta + (I_\eta - I_z) \omega_z \omega_\eta &= L_\epsilon, \end{aligned} \right\} \quad (77,14)$$

бу ерда I_x , I_y , I_z — үқларга нисбатан ишерция моментлари; L_x , L_y , L_z — таңқи күчлар бош векторининг қозғалувчи координатада үқларидаги проекциялари; ω_x , ω_y , ω_z — ониң айланыш бурчак тезлігінің векторининг қозғалувчи координатада үқларидаги проекциялари.

78-§. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар

Лагранжинің иккінчи түр теңгламасын табық этиб ечиладиган масалалар ечиш методикасы қуйидагича болади.

1. Материал нұқталар системасыннан әркишлик даражасын анықлаш керак.

2. Координата үқлариниң топиб олиш керак.

Соны системасыннан әркишлик даражасында төв болған, бир-бириға болғынан бүлмаган умумлаштирилған координаталардың таңлаб олиш керак.

3. Таңлаб олилған умумлаштирилған координаталарға тегишли болған Q_1, Q_2, \dots, Q_k умумлаштирилған күчлариниң топиши керак. Бу умумлаштирилған шининің нөфоласыдан топилади.

Умумлаштирилған күчиниң қуйидаги усулдар билан ҳисоблаш мүмкін:

а) бевосита (77,5) формула буйнча; б) q_j умумлаштирилған координатага тегишли Q_j умумлаштирилған күчиниң топиши учун берилған механик системада шундай мүмкін болған күчиш беріш керакки, уннан ғақат битта координатасы үзгариб, қолған умумлаштирилған координаталары үзгартмай қалсаны; кейин берилған ҳамма күчлариниң шу күчишдеги элементар ишларнинг

йығыпдисиниң $\sum_{j=1}^n \delta A_j$ топиб, уни δq_j вариацияға булиш керак, яғни

$$Q_j = \frac{\sum_{j=1}^n \delta A_j}{\delta q_j} \quad (j = 1, 2, 3, \dots, k), \quad (77,16)$$

в) хусусий ҳолда, система потенциал күч таъсирида бұлса, умумлаштирилған күч қуйидаги формула буйнча топилади:

$$Q_j = \frac{\partial U}{\partial q_j} = - \frac{\partial T}{\partial q_j}, \quad (77,17)$$

Бунда U — күчинің потенциал функциясы, T — системаның потенциал энергиясы. Бу ҳол учун Лагранж теңгламасы қуйидагича ёзилади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_j} \right) - \frac{\partial T}{\partial q_j} = - \frac{\partial U}{\partial q_j}, \quad (j = 1, 2, \dots, k). \quad (77,18)$$

Умумлаштирилған күчини (77,17) формуладан топишдан олдиң күчинің потенциал функциясын ёки системаның потен-

циал энергиясини умумлаштирилган координаталар орқали ифодалаб олиш керак.

4. Умумлаштирилган координаталардан кинетик энергия T ни ва потенциал энергия V ни топиб олиш керак.

5. Хусусий ҳосилалар $\frac{\partial T}{\partial q_j}$; $\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_j}$; $\frac{\partial V}{\partial q_j}$ ($i = 1, 2, 3, \dots, k$) ларни топиб олиб, Лагранжиниг иккинчи тур тенгламасыга қўйиш керак.

6. Система нуқталари ҳаракатга келиш вақтидаги бошланғич шартларни кўрсатиш керак.

7. Бошланғич шартларни қаноатлантирадиган дифференциал тенгламалар системасини интеграллаш керак.

Лагранжиниг тенгламалар системасини интеграллаб q_1, q_2, \dots, q_n умумлаштирилган координаталарини, t вақт ва $C_1, C_2, C_3, \dots, C_m$ интеграл ўзгармасларини функцияси қилиб топилади. $C_1, C_2, C_3, \dots, C_m$ интеграл ўзгармаслари системанинг бошланғич ҳаракат шартидан топилади.

8. Системанинг ҳаракатини кинематик текшириш керак.

9. Лагранжиниг II тур тенгламаси билан ечиладиган масалаларни қўйидаги типлардан бирининг таркибига киритиш мумкин:

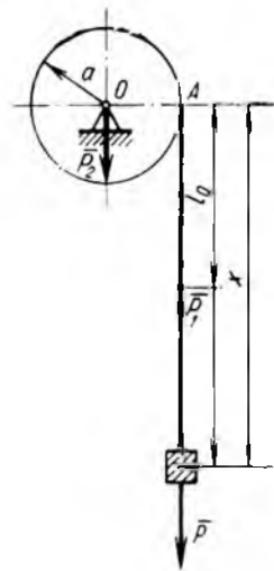
а) масалада фақат системанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузиш талаб қилинади (бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 1190, 1193, 1194, 1196, 1197, 1201, 1203–1205; 1210 1213, 1214, 1218, 1221-масалалар киради);

б) масалада тезликни ёки бурчак тезликни топиш талаб қилинади (бунга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 943–947, 1114, 1120-масалалар киради).

79-§. Масалалар

105- масала. Оғирлиги P_1 ва узуилиги l бўлган пулат арқонга осилган P оғирланкдаги юкнинг ҳаракати аниқланасин; пулат арқон радиуси a ва оғирлиги P_2 бўлган барабанга ўралган; айланиш ўқи горизонтал; ишқаланишини ҳисобга олмаймиз; барабан массасини ушинг гардиши бўйлаб текис тараалган ҳеб ҳисоблаймиз. Бошланғич $t = 0$ нийтда система тинч туради; пулат арқонини осилиб турган қисмининг узуилиги l_0 (111-шакл).

Ечиш. Системанинг эркинлик дараҷаси битта. P юкнинг ҳаракати умумлаштирилган x координата билан аниқланади.

111- шакл.

Барабанинг айланиш бурчак тезлигини ω билан белгилайдиз, у вақтда:

$$a\omega = \dot{x} = v, \quad (1)$$

бунда, $x = v$ — юк ҳаракатининг тезлиги. Системанинг кинетик энергияси T , барабанинг кинетик энергияси T_1 , пұлат арқонинг кинетик энергияси T_2 ва юкнинг кинетик энергияси T_3 йиғиштисига тенг, яъни:

$$T = T_1 + T_2 + T_3, \quad (2)$$

бунда:

$$\begin{aligned} T_1 &= \frac{1}{2} I_0 \omega^2 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} a^2 \omega^2 = \frac{1}{2} \frac{P_2}{g} \dot{x}^2, \\ T_2 &= \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} \dot{x}^2, \quad T_3 = \frac{1}{2} \frac{P}{l} \dot{x}^2. \end{aligned} \quad (3)$$

Пұлат арқон ва юкнинг оғирлик күчлари болжарган иш қуидаги формула билан ҳисобланади:

$$A = P(x - l_0) + g \int_l^x dx = P(x - l_0) + g \frac{l}{2} (x^2 - l_0^2)$$

еки $g/l = P_1$ бўлгани учун:

$$A = P(x - l_0) + \frac{P_1}{2l} (x^2 - l_0^2), \quad (4)$$

(4) ни назарга олиб, системанинг потенциал энергиясини топамиз:

$$U = P(l_0 - x) + \frac{1}{2} \frac{P_1}{g} (l_0^2 - x^2). \quad (5)$$

(2), (3) ва (5) тенгламаларга асосан системанинг кинетик потенциали қуидагича топлади, (77,9) га биноан:

$$L = \frac{P + P_1 + P_2}{2g} \dot{x}^2 - \frac{P_1}{2g} (l_0^2 - x^2) - P(l_0 - x). \quad (6)$$

(77,10) Лагранж тенгламасини тузамиз:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) - \frac{\partial L}{\partial x} = 0 \quad (7)$$

ва

$$\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} = \frac{P + P_1 + P_2}{g} \dot{x}; \quad \frac{\partial L}{\partial x} = P + \frac{P_1}{l} x \quad (8)$$

бўлгани учун (7) дан қуидаги келиб чиқади:

$$\frac{P + P_1 + P_2}{g} \dot{x} - \left(P + \frac{P_1}{l} x \right) = 0, \quad (9)$$

$$a = \sqrt{\frac{P_1 g}{l(P + P_1 + P_2)}} \quad (10)$$

деб белгилаб, және киритамыз ва (9) тенгламанинг $\zeta = \frac{Pl}{P_1}$ (11)

хусусий ечими борлығини пазарга олиб, үзгарувчиларни алмаштырасқа, қуандагы ҳосил бўлади:

$$x = -\frac{Pl}{P_1} + \eta. \quad (12)$$

(9) тенгламанинг $\ddot{\eta} - a^2\eta = 0$ (13) кўринишга келтирамыз. (13) тенгламанинг ечими қуандагича бўлади:

$$\eta = Ae^{at} + Be^{-at}. \quad (14)$$

(9) тенгламанинг ечими $t = 0$ бўлганда $x_0 = l_0$, $\dot{x}_0 = 0$ (15) бошланғич шартларини қаноатлантириши керак. Демак, интеграл узгармаслари A ва B ларни топиш учун қуандаги тенгла малар системаси ҳосил бўлади:

$$\begin{aligned} l_0 &= A + B - \frac{Pl}{P_1}, \\ O &= A - B, \end{aligned} \quad (16)$$

бундан:

$$A = B = \frac{1}{2} \left(l_0 + \frac{Pl}{P_1} \right). \quad (17)$$

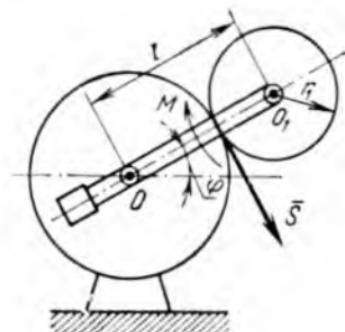
(12), (13); (17) лардан x ни топамиз:

$$x = -\frac{Pl}{P_1} + \frac{1}{2} \left(l_0 + \frac{Pl}{P_1} \right) \left[e^{\sqrt{\frac{P_1 g}{l(P + P_1 + P_2)}} t} + e^{-\sqrt{\frac{P_1 g}{l(P + P_1 + P_2)}} t} \right]$$

еки

$$x = -\frac{Pl}{P_1} + \left(l_0 + \frac{Pl}{P_1} \right) ch \sqrt{\frac{P_1 g}{l(P + P_1 + P_2)}} t.$$

106- масала. Эпциклик механизмда r_1 радиусли айланувчи шестеря M момент таъсирди қўзғалмайдиган шестеря уқи атрофида айланувчи посангили кривошинига урнатилган. Кривошип айланнишининг бурчак тезланиши ва шестерялар бир-бираига тегиб турган нуқтадаги айланана зуриқиши S аниқласин; шестерялар ўқи орасидаги масофа l посангили кривошипнинг кривошип айланниш уқига нисбатан олинган инерция моменти I_0 ; айланувчи шестеряниң массаси m_1 ; шестеряниң уз уқига нисбатан олинган инерция моменти I_1 ; ишқаланиши ҳисобга олинмасин; шестеря ва посангили кривошипнинг оғирлик марказлари кривошипнинг айланниш уқида ётади (112-шакл).

112-шакл.

Е чи ш. Системанинг вазияти OO_1 , кривошиппининг айланниши билан аниқланади, шунинг учун ә бурчакин умумлаштирилган координатаси учун оламиз. Бу системанинг әркинилик даражаси битта.

Системанинг кинетик энергияси OO_1 , кривошиппининг посангиси билан биргаликдаги кинетик энергияси T_1 , билан айланувчи шестериянинг кинетик энергияси T_2 иштеге йиғиндикинга тенг, яъни:

$$T = T_1 + T_2, \quad (1)$$

бу сурда:

$$T_1 = \frac{1}{2} I_0 \omega^2,$$

$$T_2 = \frac{1}{2} m_1 v_1^2 + \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2. \quad (2)$$

ω — кривошиппининг O ўқ атрофида айланниш бурчак тезлиги, ω_1 — ҳаракат қилувчи шестериянинг O_1 ўқ атрофида айланниш бурчак тезлиги. Құзгалувчи шестерия құзгалмас шестерия устида сирпаймай юмалайды, шунинг учун:

$$I_0 = r_1 \omega_1 = v_1. \quad (3)$$

(2) ва (3) теңгилкларни назарта олаб, 7 иш топамиз:

$$T = \left(I_0 + m_1 l^2 + I_1 \frac{l^2}{r_1^2} \right) \frac{\omega^2}{2}. \quad (4)$$

Моменти M булган жуфт күчнинг иши

$$\delta A = M \delta \varphi \quad (5)$$

га тенг.

Шунинг учун умумлаштирилган күч $Q_\varphi = M$ (6) күринишда булади.

Системанинг инерция марказы құзгалмас бүлгани учун оғирдик күчинининг иши нолга тенг.

(77,2) күринишда Лагранж теңглемасини тузаамиз:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}} \right) - \frac{\partial T}{\partial \varphi} = Q_\varphi. \quad (7)$$

Системанинг кинетик энергияси φ га бевосита боғлиқ бүлмагани учун:

$$\epsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{M}{I_0 + m_1 l^2 + I_1 \frac{l^2}{r_1^2}}. \quad (8)$$

Айлана зўриқиши S , қўзгалувчи шестерия құзгалмас шестерия билан тегишиб турган ишката қўйилган. Бу зўриқиши шестерияни кривошиппига нисбатан айланма ҳаракатга келтиради, унинг кинетик энергияси:

$$T = \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2 \quad (9)$$

та теңг. Айланы зүрікшілігін күчпішіда бажарған иши:

$$\delta A = S r_1 \delta \varphi_1 \quad (10)$$

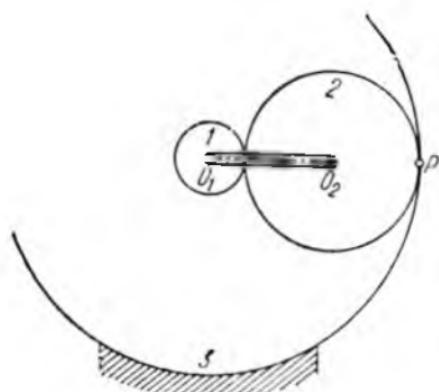
та теңг. (7) формулага ассоан Лагранж теңгламасын тузамиз:

$$S r_1 = I_1 \dot{\varphi}_1. \quad (11)$$

Күзгальувчи шестерняннің бурчак тезләніши $\dot{\varphi}_1$, кривошип-нннг бурчак тезләніши $\dot{\varphi}$ орқалы $\dot{\varphi}_1 = \frac{1}{r_1} \dot{\varphi}$, мұносабатда булишини ҳисобға олсак, (11) дан қойындағы келиб чиқади:

$$S = \frac{I_1 I}{r_1^2} \dot{\varphi}.$$

107- масала. 113- шактда курсатылған илашмада $O_1 O_2$ даста билди ҳаракатта көлтириладын 2 гидравлик қүзғалмас 3 гидравлик шестерняннің ички сирти буйлаб сирғапмай ғылдырайди ва 1 гидравлик қүзғалмас O_1 ўқ атрофида айланырады. 1 гидравлик дастаға қараганда 10 марта тезроқ айланыши маълум. Гидравларны бир хил қалинилдеги ва бир хилдеги материалдан ясалған бир жинсли дисклар деб ҳисоблаб, системанинг ҳаракати тоғылсии: 1 гидравларка үзгармас M_1 қарыштык моменті, дастаға эсі айланырувчи үзгармас M момент таъсир қылады деб, фаза қилинсии, механизм горизонтал текисликда жойлашғанды дастанинг массасы ҳисобға олнімасын.

113- шакл.

Ечиш. $O O_1$ кривошип механизмннг стакловчи звеносидир. Системанинг әрқиңдик даражасы битта. Умумлаштирилған координата учун кривошипннг айланыш бурчагы φ ни оламиз.

Кривошипннг айланыш бурчак тезлігінің $\dot{\varphi}$ билан белгілаймиз.

Масаланинг шартыга біноан 1 гидравларннг айланыш бурчак тезлігі $\dot{\varphi}_1 = 10 \text{ rad/s}$ (1) га теңг. 1 ва 2 гидравларннг радиусларыннң тегишлігі r_1 ва r_2 лар билан белгілаймиз.

Бирдан оның тұхтатиши методидан фойдаланиб, узатыш соңы $k = \frac{r_1}{r_2}$ (2) ни ва 2 гидравларннг айланыш бурчак тезлігі $\dot{\varphi}_2$ ни тоғамиз, яғни:

$$v_p = \omega_2 r_2 = \omega(r_1 + r_2), \quad (3)$$

бундан:

$$\omega_2 = \frac{r_1 + r_2}{r_2} \omega_1 \quad (4)$$

иқкінчидан:

$$\omega_2 \cdot 2r_2 = \omega_1 r_1. \quad (5)$$

Бунга (4) дан ω_2 нинг қийматини олиб қуямиз:

$$\frac{r_1 + r_2}{r_2} \omega \cdot 2r_2 = \omega_1 r_1 \quad (6)$$

бундан:

$$\omega_1 = \frac{2(r_1 + r_2)}{r_1} \omega. \quad (7)$$

Бунга (1) дан ω_1 нинг қийматини олиб құямиз:

$$10 \omega = \frac{2(r_1 + r_2)}{r_1} \omega, \quad (8)$$

бундан:

$$r_2 = 4r_1 \quad (9)$$

ва

$$k_1 = \frac{r_1}{4r_1} = \frac{1}{4},$$

(4) дан:

$$\omega_2 = \frac{r_1 + 4r_1}{4r_1} \omega = \frac{5}{4} \omega = \frac{5}{4} \cdot \frac{1}{10} \omega_1 = \frac{1}{8} \omega_1. \quad (10)$$

Гилдиракларнинг ұажмлари тегишлича $V_1 = \pi r_1^2 \cdot \delta$ ва

$$V_2 = 16\pi r_1^2 \delta \quad (11)$$

га тенглигини назарға олиб, 2 гилдиракнинг массасини 1 гилдирак массасы орқали ифодалаймиз: бунда

δ — гилдиракнинг қалынлигі.

Демек,

$$m_2 = 16 m_1. \quad (12)$$

2 гилдиракнинг (шакл текислигига тик булиб r нүктадан үтган) оний үққа нисбатан инерция моментин топамиз.

Инерция марказидан үтадиган үққа параллел булған үққа нисбатан инерция моментини (59, 11) га асосан топамиз:

$$I_1 = \frac{1}{2} m_1 r_1^2 + m_2 r_1^2 = \frac{3}{2} m_2 r_1^2. \quad (13)$$

1 гилдиракнинг марказий үққа нисбатан инерция моменти $I_1 = \frac{1}{2} m_1 r_1^2$ (14) га тенглигини ва (10), (12) формулаларни назарға олсак, I_2 қүйндагича бўлади:

$$I_2 = 3 \cdot 16^2 I_1. \quad (15)$$

2 ғилдиракнинг абсолют қаракатидаги кинетик энергияси қуийдагига тең болади:

$$T_2 = \frac{1}{2} I_2 \omega_2^2 = \frac{3 \cdot 16^2 \cdot I_1 \omega_1^2}{2 \cdot 8^2} = 6 I_1 \omega_1^2 = 12 T_1 \quad (16)$$

бу ерда $T_1 = \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2$ — 1 ғилдиракнинг кинетик энергияси. Механизмнинг тұла кинетик энергияси қуийдеги формула билан ҳисобланади:

$$T = 13 T_1 = \frac{13}{2} I_1 \omega_1^2. \quad (17)$$

Механизмта қүйилган жуфт күчларнинг иши қуийдегиге тең:

$$\delta A = M \delta \varphi - M_1 \delta \varphi_1. \quad (18)$$

(1) ни назарга олиб, (18) дан қуийдегини топамиз:

$$Q_\varphi = \frac{\delta A}{\delta \varphi_1} = \frac{M}{10} - M_1. \quad (19)$$

Әнді

$$\frac{\partial T}{\partial \varphi_1} = 0; \frac{\partial T}{\partial \varphi_1} = \frac{\partial T}{\partial \omega_1} = 13 I_1 \omega_1 \quad (20)$$

әканини ҳисобға олиб, (77,2) Лагранж теңгламасыдан қуийдегини топамиз:

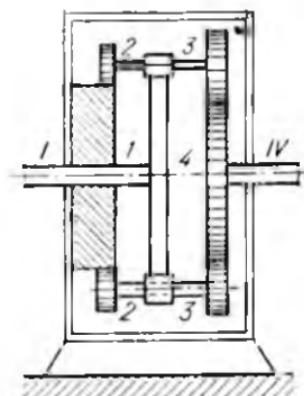
$$13 I_1 \omega_1 = \frac{M - 10 M_1}{10}, \quad (21)$$

бунда: ω_1 — 1 ғилдиракнинг бурчак теңләнеші. Демек, дастарнинг бурчак теңләнеші:

$$\omega = \frac{M - 10 M_1}{1300 I_1} \frac{1}{сек^2}.$$

бұлади, бунда I_1 — 1 ғилдиракнинг үз айланиш үқига нисбатан инерция моменті.

108-масала. Радиуси r_1 , бұлган құзғалмас / шестериядан, радиуси r_2 ва r_3 булган құшалоқ айланувчи шестериялар 2 ва 3 дан ва етакланувчи валга үрнатылған r_4 радиуслы шестериядан иборат бұлған тезликлар редукторнан бириктирилған етакчи ва етакланувчи / ва IV валларнинг бурчак тезләнеші анықлансан. Етакчи валга бириктирилған массаларнинг вал үқига нисбатан олинған инерция моменті I_1 , гатеп, ҳар қайси жуфт айланувчи шестерияларнинг массасы m_1 , уннан үз үқига нисбатан олинған инерция моменті I_2 ; етакланувчи валга бириктирилған массаларнинг шу вал үқига нисбатан олинған инерция моменті I_3 да тең; етакчи валга қүйилған айлантирувчи момент M_1 да тең; етакланувчи валга қүйилған қаршилик

114-шакл.

моменти M_1 га тенг, ишқаланиш ҳисобга олинмасин (114-шакл).

Ечиш. Механизм битта эркаппилек даражасига эга. Етакчи валниң айлапиш бурчаги ω_1 ни умумланыптирилген координата учун қабул қиласыз. Бирдан оның түхтатыш методиниң күллаб узатыш сони $k = \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4}$ (1) ва 2 ҳамда 4 шестерияларниң бурчак тезліклариниң топамиз. Виллис формуласынан биностай:

$$\omega_4 = \omega_1(1 - k), \quad (2)$$

бұнда (1) да k иштеге қийматини олғыс күйамыз:

$$\omega_4 = \omega_1 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4}\right). \quad (3)$$

2 шестериянинг чизиқлы тезлігі v_2 бўлади:

$$v_2 = \omega_1(r_1 + r_2), \quad (4)$$

иқкимчидан:

$$v_2 = \omega_2 \cdot r_2. \quad (5)$$

(4) ва (5) лардан ω_2 ни топамиз:

$$\omega_2 = \omega_1 \frac{r_1 + r_2}{r_2} = \omega_1 \left(1 + \frac{r_1}{r_2}\right). \quad (6)$$

Механизмнинг етакчи вал билан bogланган қисмнининг кинетик энергиясы:

$$T_1 = \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2. \quad (7)$$

Күзгалувчи 2 ва 3 шестерияларниң кинетик энергияси текис параллел ҳарақатдаги жисмнинт кинетик энергияси топыладиган (62,4) формуладан аниқланади, яъни:

$$T_2 = 2 \left[\frac{1}{2} m_2 v_2^2 + \frac{1}{2} I_2 \omega_2^2 \right], \quad (8)$$

бу ерда:

$$v_2 = (r_1 + r_2) \omega_1.$$

Механизмнинг етакланувчи вал билан bogланған қисмниниг кинетик энергияси қуйыдагига тенг:

$$T_3 = \frac{1}{2} I_4 \omega_4^2 = \frac{1}{2} I_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4}\right) \omega_1^2. \quad (9)$$

Системанинг ҳамма қисмларининг кинетик энергияси буларниң йиғиндиңсига тенг, яъни:

$$T = \frac{1}{2} \left[I_1 - 2m_2(r_1 + r_2)^2 + 2I_2 \left(1 + \frac{r_1}{r_2} \right)^2 + I_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right)^2 \right] \omega_1^2. \quad (10)$$

Айлантирувчи ва тормозловчи моментнинг элементар ишни қўйидагича ифодаланади:

$$\delta A = Q_{\varphi_1} \delta \dot{\varphi}_1 = M_1 \delta \varphi_1 - M_4 \delta \varphi_4, \quad (11)$$

(3) дан

$$\delta \varphi_4 = \delta \varphi_1 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right) \quad (12)$$

эканилиги куриниб турибди, шунинг учун умумлаштирилган куч қўйидагига тенг булади:

$$Q_{\varphi_1} = M_1 - M_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right). \quad (13)$$

Энди

$$\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} = 0; \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} = \left[I_1 + 2m_2(r_1 + r_2)^2 + 2I_2 \left(1 + \frac{r_1}{r_2} \right)^2 + I_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right)^2 \right] \omega_1$$

эканини ҳисобга олсак, (77,2) Лагранжнинг тенгламасидан

$$\varepsilon_1 = \frac{M_1 - M_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right)}{I_1 + 2m_2(r_1 + r_2)^2 + 2I_2 \left(1 + \frac{r_1}{r_2} \right)^2 + I_4 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right)^2} \quad (15)$$

булади. (3) ва (6) муносабатларга асосан

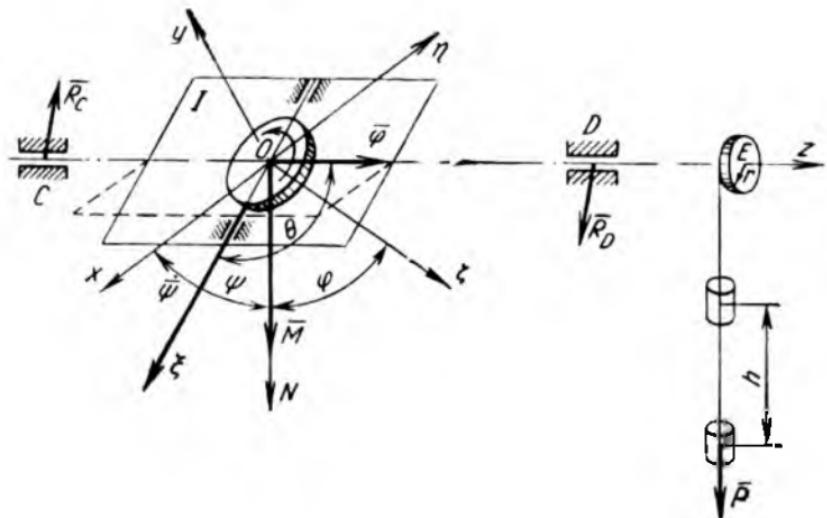
$$\varepsilon_2 = \varepsilon_1 = \varepsilon_1 \left(1 - \frac{r_1 r_3}{r_2 r_4} \right)$$

булади.

109- масала. Р юк мувозанатлаштирилган гирокопининг *I* рамкасини ип ва *r* радиусли *E* шкин ёрдамида *CD* ўқ юткоғида айлантиради. Юк *h* баландликдан тушган пайтда гирокопик момент таъсири остида рамканинг *C* ва *D* подшипникларда ҳосил бўладиган босим аниқлансин. *A* ва *C*—роторнинг *Ox* ўқига нисбатан олинган инерция моменти; *E* шкивнинг массасини ҳисобга олмаймиз. Ротор бир секундда *n* марта айланади. Оралиқ *CD* = *b* (115-шакл).

Ечиш. Боши системанинг инерция марказига жойлашган *Ox* ўқи горизонтал, *Oy* ўқи эса вертикаль йўналган ва *Oz* ўқи учун *CD* тўғри чизиги олинган қўзгалмас координата ўқлари системасини киритамиз.

Ротор билан қўзгалмас қилиб биринчирилган координата ўқлари системасининг *Oz* ўқи учун роторнинг айланниш ўқини оламиз, *Oz* ва *Oy* ўқларини эса роторнинг диаметрал текислигига оламиз.

115- шакл.

Энди θ , ψ , φ —Эйлер бурчагини киртамиз. Бу бизнинг ҳолда қийидагига тенг:

$$\theta = \frac{\pi}{2}; \quad \dot{\theta} = 2\pi n \frac{1}{сек}. \quad (1)$$

Буларга биноан Эйлерниң кинетик формуласидан қўйлдагиларни топамиз:

$$\left. \begin{aligned} \omega_x &= \dot{\psi} \sin \theta \sin \varphi + \dot{\theta} \cos \varphi, \\ \omega_y &= \dot{\psi} \sin \theta \cos \varphi - \dot{\theta} \sin \varphi, \\ \omega_z &= \dot{\varphi} + \dot{\psi} \cos \theta. \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Жисем айланиш бурчак тезлигининг қўзғалувчи координата ўқларидаги проекцияларини топамиз:

$$\left. \begin{aligned} \omega_\xi &= \dot{\psi} \sin \varphi, \\ \omega_\eta &= \dot{\psi} \cos \varphi, \\ \omega_\zeta &= \dot{\varphi}. \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

Ротор, рамка ва P юқдан иборат бўлган системанинг кинетик энергияси қўйидагича булади:

$$T = \frac{\left(A + A_1 + \frac{P}{g} r^2\right)}{2} \dot{\psi}^2 + \frac{1}{2} C \dot{\varphi}^2. \quad (4)$$

P юкнинг вазияти $y_p = -r\dot{\varphi}$ (5) координата билан аниқланади, шу сабабли бу юк бажарган элементар ишининг миқдори $\delta A = -P\delta y_p = Pr\delta\dot{\varphi}$ (6) бўлади. (5) формуладан Q_φ ни топамиз:

$$Q_\varphi = Pr. \quad (7)$$

CD ўқнинг таянч реакциясидаи O_2 ва O_3 ўқларга иисбатан олинган моментларни M_1 ва M_2 билан белгилаймиз.

Лагранжнинг қуйидаги (77,2) тенгламасини тузиб

$$\left(A + A_1 + \frac{P}{g} r^2 \right) \ddot{\psi} = P r. \quad (8)$$

ва унинг биринчи интегралини олиб, (77,12) энергия интегралини топамиш

$$\dot{\psi} = \sqrt{\frac{2 Ph}{A + A_1 + \frac{P}{g} r^2}} - \frac{1}{\text{сек}}. \quad (9)$$

Энди

$$I_t = I_n = A; I_z = C; \dot{\omega}_z = 0 \quad (10)$$

ларни ва (3), (9) ларни назарга олиб, Эйлернинг (77,14) тенгламасини тузамиш, у вақтда:

$$\begin{cases} A \ddot{\psi} \sin \varphi + C \dot{\varphi} \cos \varphi = M_1, \\ A \ddot{\psi} \cos \varphi - C \dot{\varphi} \sin \varphi = M_2, \\ 0 = M_3. \end{cases} \quad (11)$$

Бу (11) формулалардан M ни топамиш:

$$M = \sqrt{\frac{(Pr)^2}{\left(A + A_1 + \frac{P}{g} r^2 \right)^2} + \frac{C^2 8 \pi^2 n^2 Ph}{A + A_1 + \frac{P}{g} r^2}}. \quad (12)$$

(12) тенглик шуни кўрсаатдикни, регулятор процесси содир бўладиган ҳолат қўшимча қуйидаги эҳтимолларда бўлади:

а) рамка инерция моменти A_1 , ротор инерция моменти A дан анча катта бўлганда:

$$A \ll A_1; \quad (13)$$

б) P юк h баландликка тушгандан кейин системага таъсир қилиши тухтайди, яъни

$$\dot{\psi} = 0. \quad (14)$$

Агар айтилган (13), (14) эҳтимоллардан бирортаси бажарилса, у вақтда

$$M = 2 C \pi n \sqrt{\frac{2 Ph g}{(A + A_1) g + Pr^2}} \quad (15)$$

бўлади.

Ҳолат регулятор процесси бўлганда \bar{M} — тугуилар чизигида бўлди, шунинг учун

$$R_c = R_D = \frac{M}{b} \quad (16)$$

ёки

$$R_c = R_D = \frac{2 C \pi n}{b} \sqrt{\frac{2 Ph}{A + A_1 + \frac{P}{g} r^2}}.$$

110- масала. 116-шаклда күрсатылған дифференциал регуляторда қарама-қарши томонға ω_1 ва ω_2 бурчак тезліктері билан айланувчи O_1 ва O_2 валларга M_1 ва M_2 тишли ғиддирактар утказылған; O_1 ва O_2 валлар иккі жуфт C сателлитлар ёрдамында D шестерияга туташтырылған, бұның сателлитлар дастанаси вазифасыниң бажаради. Акс ҳолда D айланы бошлайды ва A вали орқали шаклда күрсатылмаган ростлаш механизмини иштеге туширади; бұның механизмы O_1 ва O_2 валларга узатылады. Моменттер ұсиси қилады, бунда төзірек айланувчи вал тормозланады, секин айланувчи вал эса үз бурчак тезлігини оширады. Шу моменттердің D шестерияның бурчак тезлігиге пропорционал (пропорционаллык коэффициенти n билан белгиланады) да миқдори жиһатдан ҳар иккі вал учун бир хилда деб ҳисоблаған ҳамда системаның O_1 ва O_2 үкқа келтирилған инерция моментини I билан белгилаб, ω_1 ва ω_2 бурчак тезліктерининг үзгариш қонуни төнилсек; уларның бошланғыч қийматлары ω_{10} ва ω_{20} бир бирига тәнг әмбес. O_1 , O_2 валлар билан M_1 ва M_2 шестерияларның инерция моменти I_1 ва I_2 ларни үзаро тәнг деб ҳисоблаімиз, D шестерияның ва бұның сателлиттерінің A вал орқали ҳаракатта келтирилған механизм қисмларының I_D шестерия айланыш үқига келтирилған инерция моментини I_D билан белгилаймиз; масала ечилгай вақтда, сателлиттеринің үз айланыш үқигарыга нисбатан инерция моменти I_c ҳам ҳисобға киритилади (бұның миқдоры охирғы нәтижега кирмайды). Системаның вал үқига келтирилған инерция моменти деб $I = 2I_1 + I_D + 4I_c$ үйгінді түшүннелади, бұның I_c – битта сателлиттеринің O_1 , O_2 үқига нисбатан олинған инерция моменті.

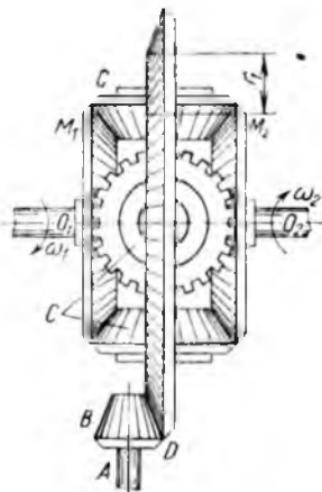
Е ч и ш. Регуляторның ҳамма қисмларының ҳаракати O_1 ва O_2 валлар ҳаракатына боялғып, шуның учун системаның әркінлік даражасы иккита.

O_1 валының айланыш бурчаги φ_1 ии ва O_2 валының айланыш бурчаги φ_2 ии умумлаштырылған координаталар учун оламиз. $\varphi_2 > 0$; $\varphi_1 < 0$ үндән ташқары

$$|\bar{\omega}_1| > |\bar{\omega}_2| \quad (1)$$

деб фарз қыламыз.

D шестерияның айланыш бурчак тезлігінің ω_1 ва ω_2 лар орқали ифодалаймиз; буниң учун шестерияни фикран тұхтатыб, оның тұхтатиша методини құллаймиз.

116- шакл.

То оний түхтатишгача бүлгән ва оний түхтагылгандан кейинги бурчак тезликтарининг тақсимланиш жадвалини тузамиз.

Хисоблаш учун берилгандар	D шестерия	M_1 шестерия	Сателитлар	M_2 шестерия
Түхтатылганча бүлгән бурчак тезлиги	ω_D	ω_1	ω	ω_2
Түхтатылгандан кейинги бурчак тезлиги	0	$\omega_1 - \omega_D$	$\omega - \omega_D$	$\omega_2 + \omega_D$
Биринчириш тури		тапки		ички

Шундай қилиб,

$$\frac{\omega_1 - \omega_D}{\omega - \omega_D} = -\frac{r_c}{r_2},$$

$$\frac{\omega - \omega_D}{\omega_2 + \omega_D} = -\frac{r_2}{r_c}. \quad (2)$$

Бу (2) нисбатлардан:

$$\frac{\omega - \omega_D}{\omega_1 + \omega_D} = 1,$$

бундан:

$$\omega_D = \frac{1}{2} (\omega_1 + \omega_2). \quad (3)$$

Биринчи валининг айлантирувчи моментини L_1 билан, иккinci валникини L_2 билан белгилаймиз. Бу жуфт кучлар бажарған элементар иш қўйнагига тенг:

$$\delta A = L_1 \delta \varphi_1 + L_2 \delta \varphi_2. \quad (4)$$

Масаланинг шартига биноан умумлаштирилган кучлар тенг бўлади:

$$Q_1 = L_1 = -n \omega_D,$$

$$Q_2 = L_2 = n \omega_D.$$

(3) тенгламани назарга олсак:

$$Q_1 = -\frac{1}{2} n(\omega_1 - \omega_2),$$

$$Q_2 = \frac{1}{2} n(\omega_1 - \omega_2). \quad (5)$$

Системанинг механизм қисмлари кинетик энергияларининг йиғиндишига тенг бўлган система кинетик энергияси тенгламасини тузамиз:

$$T = T_1 + T_2 + T_D + T_\theta, \quad (6)$$

бунда $T_1 = \frac{1}{2} I_1 \omega_1^2 - O_1$ валниг M_1 шестеряси билан биргаликдаги кинетик энергияси;

$T_2 = \frac{1}{2} I_2 \omega_2^2 - O_2$ валниг M_2 шестеряси билан биргаликдаги кинетик энергияси;

$T_D = \frac{1}{2} I_D \omega_D^2 - D$ шестерянинг кинетик энергияси;

$T_c = \frac{1}{2} \cdot 4 I_c \omega_c^2 -$ сателлитларнинг кинетик энергияси

Сателлитларнинг кинетик энергиясини тузишда мураккаб ҳаракатдаги система кинетик энергиясининг (62,7) теоремасидан фойдаланамиз, яъни

$$\frac{1}{4} T_c = \frac{1}{2} [I_c \omega_c^2 + M(r_D - r_1)^2 \omega_D^2]. \quad (7)$$

бунда $(r_D - r_1)$ — сателлит марказидан O_1O_2 валгача бўлган масофа.

ω_c ишинг ω_D орқали топилишинни ҳисобга олиб ва O_1O_2 ўқуқа ишбатан сателлитининг келтирилган инерция моменти I_c^1 ни киришсак, юқорида сателлитлар учун олинган кинетик энергия ифодасига келамиз. (6) формулада ω_D ишинг қийматини (3) тенглик орқали ифодаласак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$T = \frac{1}{2} \omega_1^2 \left(I_1 + \frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right) + \frac{1}{2} \omega_2^2 \left(I_2 + \frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right) - \omega_1 \omega_2 \left(\frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right), \quad (8)$$

$$\begin{aligned} \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} &= \omega_1 \left(I_1 + \frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right) - \omega_2 \left(\frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right); \\ \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} &= 0; \\ \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} &= \omega_2 \left(I_2 + \frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right) - \omega_1 \left(\frac{1}{4} I_D + I_c^1 \right); \\ \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} &= 0 \end{aligned} \quad | \quad (9)$$

эквилигини пазарга олиб ва Лагранжиниг (77,2) тенгламасини тузиб, валларнинг ҳаракат лифференциал тенгламаларини оламиз:

$$\begin{aligned} a\ddot{\omega}_1 - b\dot{\omega}_2 &= -\frac{1}{2} n (\omega_1 - \omega_2), \\ -b\ddot{\omega}_1 + a\dot{\omega}_2 &= \frac{1}{2} n (\omega_1 - \omega_2), \end{aligned} \quad (10)$$

бундан

$$a = I_1 + \frac{1}{4} I_D + I'_c, \quad b = \frac{1}{4} I_D + I'_c.$$

(10) тенгламалар системасини ечамиз, унинг биринчиисини иккинчисига қўшсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$\dot{\omega}_1 = -\dot{\omega}_2 \quad (11)$$

(11) тенгликка асосан (10) нинг биринчи тенгламасини қўйидагича ёзиб оламиз:

$$\dot{\omega}_1 = -\frac{k}{2} (\omega_1 - \omega_2), \quad (12)$$

бунда 2 ($a + b$) = k ; $\frac{n}{I} = \frac{k}{2}$.

(12) тенгламани вақтга нисбатан дифференциаллаїмиз:

$$\frac{d\dot{\omega}_1}{dt} = -\frac{\lambda}{\omega_1} (\dot{\omega}_1 - \dot{\omega}_2) \quad (13)$$

Энди (11) ни ҳисобга олиб, қўйндагини топамиз:

$$\frac{d\dot{\omega}_1}{\dot{\omega}_1} = -\lambda dt, \quad (14)$$

бундан:

$$\dot{\omega}_1 = c e^{-\lambda t}. \quad (15)$$

ω_1 нинг қийматини (12) га қўйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$c e^{-\lambda t} = -\frac{\lambda}{2} (\omega_1 - \omega_2). \quad (16)$$

$t = 0$ бўлганда $\omega_1 = \dot{\omega}_{10}$, $\omega_2 = \omega_{20}$ бўлишини назарга олиб, (16) дан интеграл ўзгармасларини топамиз:

$$c = \frac{\lambda}{2} (\omega_{20} - \omega_{10}). \quad (17)$$

Шундай қилиб,

$$\frac{d\omega_1}{dt} = \frac{\lambda}{2} (\omega_{20} - \omega_{10}) e^{-\lambda t}, \quad (18)$$

буни интегралласак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$\omega_1 \Big|_{\omega_{10}}^{\omega_1} = \frac{1}{2} (\omega_{20} - \omega_{10}) e^{-\lambda t} \Big|_0^1,$$

бундан

$$\omega_1 = \omega_{10} + \frac{1}{2} (\omega_{20} - \omega_{10}) (1 - e^{-\lambda t})$$

ёки

$$\omega_1 = \frac{1}{2} \omega_{10} (1 + e^{-\lambda t}) + \frac{1}{2} \omega_{20} (1 - e^{-\lambda t}) \quad (19)$$

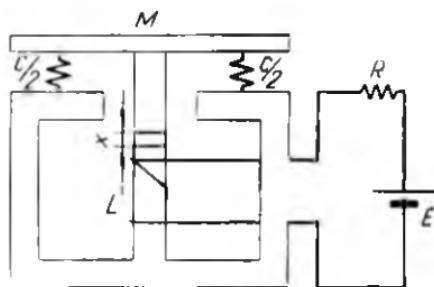
Бирок $\omega_2 = -\omega_1 = \frac{\lambda}{2} (\omega_{10} - \omega_{20}) e^{-\lambda t}$ бўлгани учун, буни интеграллагандан кейин қўйидагида булади:

$$\omega_2 = \frac{1}{2} \omega_{10} (1 - e^{-\lambda t}) + \frac{1}{2} \omega_{20} (1 + e^{-\lambda t}),$$

бундан

$$\lambda = \frac{2\pi}{T}.$$

111- масала. 117- шаклда кўрсатилган система механик тебранишларни ёзиша ишлатилидиган электродинамик датчикинг принципиал схемасига туғри келади. Якорнинг масаси M , пружиналарниң бикрлиги c . Галтакниң үзиндукция коэффициенти магнит ўтказгичдаги кичик ҳаве зазори узуиликлари $L = L(x)$ инг (x -якорнинг пружиналар буши турган пайтдаги вазиятидан вертикаль силжиши) узгариши орасида узгариади. Галтакка E электр юритувчи кучга эга

117- шакл.

иниң принципиал схемасига туғри келади. Якорнинг масаси M , пружиналарниң бикрлиги c . Галтакниң үзиндукция коэффициенти магнит ўтказгичдаги кичик ҳаве зазори узуиликлари $L = L(x)$ инг (x -якорнинг пружиналар буши турган пайтдаги вазиятидан вертикаль силжиши) узгариши орасида узгариади. Галтакка E электр юритувчи кучга эга

булган элементдан ва R қаршиликдан иборат булган занжир улангани. Системаниң ҳаракат тенгламаси тузилсин ва унинг „мувозанат ҳолати“ аниқлансиз.

Ечиш. Система иккита эркинлик даражасига эга. Умумлаштирилган координаталар учун якорнинг силжиши x ва занжирдаги i токка туғри келадиган заряд q ни қабул қиласиз $i = \left(\frac{dq}{dt} \right)$. Умумлаштирилган кучни топиш учун q заряд ва x масофа узгарганида бажарилиши мумкин булган элементар ишни ҳисоблаймиз. Якорнинг \dot{x} га кучишида унинг оғирлик кучи қўйидаги ишни бажаради:

$$\delta A_1 = Mg\delta x. \quad (1)$$

Шу силжишда пружиналарнинг әластиклик кучлари

$$\delta A_2 = -cx\delta x \quad (2)$$

ишини бажаради. E электр юритувчи кучга эга бўлган занжирдаги иш қўйидаги формула билан топилади:

$$\delta A_3 = iEdt = E\delta q. \quad (3)$$

Симни иситиш учун сарфланган токнинг иши

$$\delta A_4 = -i^2Rdt = -qR\delta q \quad (4)$$

ни ҳисобга оламиз.

Шундай қилиб, умумлаштирилган кучнинг кўрининши қўйидагича булади:

$$\left. \begin{aligned} Q_x &= Mg - cx, \\ Q_q &= E - Rq. \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

Системанинг кинетик энергияси қуйидагига тенг:

$$T_1 = \frac{1}{2} L i^2, \quad (6)$$

бу ерда L – ўзиндукация коэффициенти. Системанинг тұла кинетик энергияси қуйидаты формуладан топилади:

$$T = \frac{1}{2} (M\dot{x}^2 + L\dot{q}^2). \quad (7)$$

Бизда

$$\left. \begin{array}{l} \frac{\partial T}{\partial x} = \frac{1}{2} \frac{dL}{dx} \dot{q}^2; \quad \frac{\partial T}{\partial x} = M\dot{x}; \\ \frac{\partial T}{\partial q} = 0; \quad \frac{\partial T}{\partial \dot{q}} = L\dot{q} \end{array} \right\} \quad (8)$$

Эканиниң әслатиб атамиз.

Лагранжиның (77,2) теңгламесини түзіб, қуйидагини топамыз

$$\left. \begin{array}{l} L\ddot{q} + \left(\dot{x} \frac{\partial L}{\partial x} + R \right) \dot{q} = E. \\ M\ddot{x} - \frac{1}{2} \frac{\partial L}{\partial x} \dot{q}^2 + cx = Mq. \end{array} \right\} \quad (9)$$

„Мувозанат ҳолатида“ $x = x_0$ ғана $i = \dot{q} = i_0$; бу ерда $i_0 = \frac{E}{R}$, шуның учун (9) теңгламадан:

$$cx_0 = Mq + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial L}{\partial x} \right)_0 \cdot i_0^2.$$

XIV БОВ

МАССАСИ ЎЗГАРУВЧАН НУҚТА ВА ҚАТТИҚ ЖИСМ ДИНАМИКАСИ

80-§ Массаси ўзгарувчан нуқта динамикасининг асосий теңгламалари

Материал нуқтанинг массаси чексиз кичик массалар-нинг құшилиши ёки ажralиши натижасыда узлуксиз ўзгариб тұрса, унинг ҳаракат теңгламаси (И. В. Мешчерский теңгламаси) қуйидаги күриншілтә бўлади:

$$m \frac{d\bar{v}}{dt} = \bar{F} + \frac{dm}{dt} (\bar{u} - \bar{v}). \quad (80,1)$$

бу ерда m — материал нүктанинг ошиі, яғни айни пайтдаги массаси;

\bar{v} — материал нүктанинг тезлиги;

\bar{u} — құшилаётган ёки ажралиб кетаётган масса қисмининг тезлиги;

\bar{F} — массасы үзгарувчан материал нүктега таъсир қилаётган ташқы күчларнинг үлчов вектори.

(80,1) теңгламанинг ўнг томонидаги охирғи ҳадининг үлчов бирлиги ҳам күчнинг үлчов бирлигидек бұлтани учун уни

$$\bar{\Phi} = \frac{dm}{dt} (\bar{u} - \bar{v}) \quad (80,2)$$

бидан белгиласақ, (80,1) теңгламани яна қуйидаги куриниша келтириш мүмкін, яғни

$$m \frac{d\bar{v}}{dt} = \bar{F} + \bar{\Phi}, \quad (80,3)$$

$\bar{\Phi}$ күч реактив күч деб аталади. Бу (80,3) вектор куриниши қуйидаги скаляр аналитик күришишда олиш мүмкін:

$$\left. \begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = F_x + \Phi_x, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = F_y + \Phi_y, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = F_z + \Phi_z. \end{array} \right\} \quad (80,4)$$

Умумий ҳолда И. В. Мешчерскийнинг асосий теңгламаси қуйидагича бұлады:

$$m \frac{d\bar{v}}{dt} = \bar{F} + \bar{\Phi}_1 + \bar{\Phi}_2, \quad (80,5)$$

Бундаги $\bar{\Phi}_1$ ва $\bar{\Phi}_2$ лар реактив күчлар деб аталади ва улар тегишлиғы қуйидагиларға тең:

$$\begin{aligned} \bar{\Phi}_1 &= \frac{dm}{dt} (\bar{u}_1 - \bar{v}), \\ \bar{\Phi}_2 &= \frac{dm}{dt} (\bar{u}_2 - \bar{v}), \end{aligned} \quad (80,6)$$

Бу ерда $(\bar{u}_1 - \bar{v})$; $(\bar{u}_2 - \bar{v})$ — тегишлиғы құшилаётган ва ажраляётган қисмларнинг иисбій тезликлари.

Массаси үзгарувчан нүктанинг қонуни (80,6) га би-ноан умумий ҳолда бундай таърифланади:

жар қандай вақтда нүкта массасыннан тезланыша күпайтмаси нүктега қүйилған ташқы күчларнинг ва қүшилуви ҳамда ажралуви қисмларнинг реактив күчлари деб олинған күчларнинг геометрик дифинидисига теңе.

(80,5) тенгламанинг скаляр шакли қуйидатида бўлади:

$$\left| \begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = F_x + \Phi_{1x} + \Phi_{2x}, \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = F_y + \Phi_{1y} + \Phi_{2y}, \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = F_z + \Phi_{1z} + \Phi_{2z}. \end{array} \right| \quad (80,7)$$

81-§. Масалалар ечишга оид методик кўрсатмалар

Бу бобга оид бўлган масалаларни қуийидаги тартибда ечиш керак.

1. Координата ўқлари системасини танлаб олиш керак.
2. Жисмга таъсир қилаётган кучларнинг схемасини тузиш керак.
3. Ҳаракатининг бошланғич шартларини аниқлаб олиш керак.
4. Кучларнинг схемасига асосан (80,4) ёки (80,7) ҳаракат дифференциал тенгламаларини тузиш керак.
5. Тузилган тенгламалар системасини интегралдаб ва бошланғич шартлардан фойдаланиб интеграл ўзгармасларни топиш керак.
6. Бу бобга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар тўплами“ китобидаги 1150—1161- масалалар киради.

82-§. Масалалар

112- масала. Юқорига қараб учаётган ракетанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси тузилсин. Газларнинг ракетадан оқиб чиқиши нисбий тезлиги v , доимий деб ҳисоблансин. $m = m_0 (1 - \alpha t)$ ва $R = 0$ бўлганда ҳаракат дифференциал тенгламаси интеграллансин. Ракетанинг ер юзасидаги бошланғич тезлиги полга тенг. $v_r = 2000 \text{ м/сек}$ ва $\alpha = \frac{1}{100} \frac{1}{\text{сек}}$ бўлганда $t = 10; 30; 50 \text{ сек}$ дан кейини ракета қандай баландликда бўлади (118-шакл)?

Ечиш. Ох ўқини вертикал юқорига йўналтирамиз. Ракетанинг вертикал ҳаракатини Ox ўқи бўйича ҳаракат қилаётган нуқтанинг ҳаракатидек деб қараймиз. Массаси $m = m_0 (1 - \alpha t)$ қонуни билан ўзгарувчи бу нуқтага масала шартига биноан mg оғирлик кучи ва Φ реактив куч таъсир қиласи (118-шакл).

Ҳаракат қонунини топиш учун И. В. Мешчерскийнинг Ox ўқига проекцияланган (80,3) тенгламасини қўллаймиз:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -mg - \frac{dm}{dt} v_r. \quad (1)$$

118-шакл

Масаланинг шартига биноан:

$$\frac{dm}{dt} = -\alpha m_0. \quad (2)$$

(1) тенгламага $\frac{dm}{dt}$ нини қийматини құяды:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -mg + \alpha m_0 v_r. \quad (3)$$

Тенгламанинің ұрға иккі томонини $m = m_0(1 - \alpha t)$ га бүлсек, қуйидаги көлиб чиқады:

$$\frac{d^2x}{dt^2} = -g + \frac{\alpha}{1 - \alpha t} v_r, \quad (4)$$

Бу тенгламада $t = 0$ бүлгандай $v_r = v_0 = 0$; $x = x_0 = 0$ шарттарға биноан интегралласак, ракетанинг ҳаракат қонуни көлиб чиқады. (4) ни бир мarta интеграллайдыз:

$$\frac{dx}{dt} = -gt - v_r \ln(1 - \alpha t) + c_1.$$

$t = 0$ бүлганданда $v_r = \frac{dx}{dt} = 0$ бүлгани учун $c_1 = 0$.

Бундан:

$$\frac{dx}{dt} = -gt - v_r \ln(1 - \alpha t), \quad (5)$$

буни яна интеграллайдыз:

$$x = -\frac{gt^2}{2} + \frac{v_r}{\alpha} [(1 - \alpha t) \ln(1 - \alpha t) + \alpha t] + c_2.$$

Бошланғич пайтда $t = 0$ бүлганданда $x = x_0 = 0$ шартига биноан $c_2 = 0$.

Демек,

$$x(t) = \frac{v_r}{\alpha} [(1 - \alpha t) \ln(1 - \alpha t) + \alpha t] - \frac{gt^2}{2}. \quad (6)$$

Бунда берилған қийматтарни құйсак қуйидаги хосил бүлады:

$$x(10) = 20 \left[\left(1 - \frac{1}{10}\right) \ln \left(1 - \frac{1}{10}\right) + \frac{1}{10} \right] - 490,5 = 0,54 \text{ км.}$$

Шунда үхшаш

$$x(30) = 5,65 \text{ км},$$

$$x(50) = 18,4 \text{ км.}$$

113-масала. Шар шаклидаги сув томчысы сув буғлари билан түйнектерде вертикаль бүйлаб пастта тушады. Конденсация натижасыда томчининг массасы унинг сирт юзасына пропорционал равнинда ортиб борали (пропорционаллык коэффициенти α). Томчиндың бошланғич радиусы r_0 , бошланғич гезлиги v_0 , бошланғич баланддиги h_0 . Томчи тәзлигі ва

баландлигининг вақт үтгаш сағашы үзгариш қонуни анықланыссы (119-шакт).

Ечиш. Томчиннинг r радиусы вақтга нисбатан өзінде қонуи биләй үзгарарады деб ҳисоблаймиз, у вақтда

$$r = r_0 + \alpha t, \quad (1)$$

бунда α — үзгармас коэффициент;

r_0 — томчиннинг башланғыч пайтдаги радиусы.

Ол үкими вертикаль пастта йұналтирамиз (119-шакт) ва Н. В. Мешчерскийнин тенглемасыдан фойдаланыб, қуйидеги тенглеманы тузамиз:

$$m \frac{dv}{dt} = m g + \frac{dm}{dt} (u - v). \quad (2)$$

Ишқаланиш үзүк деб оламиз, шуннинг учун томчига фақат оғырлық күчі таъсир қилади. Томчиннинг массасы қуйидагига тең:

$$m = \frac{4}{3} \gamma \pi r^3, \quad (3) \quad 119\text{-шакл.}$$

бу ерда γ — томчиннинг зичлигі. Сув буғиннинг құшиладыган қисмийнің абсолют тәзелігі нолта тең, яғни $u = 0$. Шуннинг учун томчиннинг m массасы ажрагандан кейинги ҳаракат тенглемасын қуйидеги күрнешде ёзиш мүмкін:

$$\frac{dv}{dt} = g - \frac{1}{m} \frac{dm}{dt} v. \quad (4)$$

(3) дан $\frac{dm}{dt}$ ни топамиз;

$$\frac{dm}{dt} = 4\gamma\pi r^2 \frac{dr}{dt}.$$

(1) дан $\frac{dr}{dt} = \alpha$,

демек,

$$\frac{dm}{dt} = 4\alpha\gamma\pi r^2. \quad (5)$$

(4) га (3) ва (5) лардан m ва $\frac{dm}{dt}$ ларнан қийматларини олиб қўйиб, қуйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\frac{dv}{dt} = g - \frac{3\alpha}{r} v. \quad (6)$$

Янги бөглиқсиз әркли үзгарувчи r га үтамиз:

$$\frac{dv}{dt} = \frac{av}{ar} + \frac{dv}{at} = \alpha \cdot \frac{dv}{dr} \quad (7)$$

бўлади.

0

Ω

ρ

x

• (4)

(5)

(6)

(7)

(7) ни (6) га қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$\frac{dv}{dr} + \frac{3v}{r} = \frac{g}{a}, \quad (8)$$

аввало бир жинсли чизиқли тенгламани ечамиз:

$$\frac{dv}{dr} + \frac{3v}{r} = 0 \quad (9)$$

ёки

$$\frac{dv}{v} + 3 \frac{dr}{r} = 0.$$

Буни интеграллагандан кейин қўйидаги ҳосил бўлади:

$$\ln v + 3 \ln r = \ln c \quad (10)$$

ёки

$$v = \frac{c}{r^3}. \quad (11)$$

Ўзгармасининг вариациясини қўллаймиз:

$$\frac{dv}{dr} = -\frac{3c}{r^4} + \frac{1}{r^3} \frac{dc}{dr}. \quad (12)$$

(12) ни бир жинсли бўлмаган (8) тенгламага қўямиз:

$$-\frac{3c}{r^4} + \frac{1}{r^3} \frac{dc}{dr} + \frac{3c}{r^4} = \frac{g}{a},$$

ёки

$$\frac{1}{r^3} \frac{dc}{dr} = \frac{g}{a}. \quad (13)$$

Ўзгарувчиларни ажратамиз:

$$dc = \frac{g}{a} r^3 dr. \quad (14)$$

Буни интеграллаб, c ни топамиз:

$$c = \frac{g}{a} \cdot \frac{r^4}{4} + c_1. \quad (15)$$

(15) ни (11) га қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$v = \frac{1}{r^3} \left(\frac{g}{a} \cdot \frac{r^4}{4} + c_1 \right)$$

ёки

$$v = \frac{g}{a} \cdot \frac{r}{4} + \frac{c_1}{r^3}. \quad (16)$$

Интеграллаш ўзгармаси c_1 ни масаладаги бошланғич шартлардан топамиз, яъни $t = 0$ бўлганда:

$$\begin{aligned} r &= r_0; \quad v = v_0, \\ v_0 &= \frac{g}{a} \cdot \frac{r_0}{4} + \frac{c_1}{r_0^3}, \end{aligned} \quad (17)$$

бундан

$$c_1 = r_0^{\frac{3}{2}} \left(v_0 - \frac{g}{\alpha} \frac{r_0^{\frac{1}{2}}}{4} \right). \quad (18)$$

Демак,

$$v = v_0 \frac{r_0^{\frac{3}{2}}}{r^3} + \frac{g}{4\alpha} \left(r - \frac{r_0^{\frac{1}{2}}}{r^3} \right), \quad (19)$$

яна биэда

$$v = \alpha \frac{dx}{dr}. \quad (20)$$

Булардан

$$\alpha dx = v_0 r_0^{\frac{3}{2}} \frac{dr}{r^3} + \frac{g}{4\alpha} \left(r dr - r_0^{\frac{1}{2}} \frac{dr}{r^3} \right). \quad (21)$$

(21) тенгламани интеграллаймиз:

$$\alpha x = -\frac{v_0}{2} \frac{r_0^{\frac{3}{2}}}{r^2} + \frac{g}{8\alpha} \left(r^2 + \frac{r_0^{\frac{1}{2}}}{r^2} \right) + c_2 \quad (22)$$

Интеграллаш үзгәрмаси c_2 ни масаладаги бошланғыч шарттардан толамиз, яғни

$t = 0$ бүлгандан $x = h_0$, $r = r_0$.

$$\alpha h_0 = -\frac{v_0}{2} \frac{r_0^{\frac{3}{2}}}{r_0^2} + \frac{g}{4\alpha} r_0^2 + c_2, \quad (23)$$

бундан:

$$c_2 = \alpha h_0 + \frac{v_0 r_0}{2} - \frac{gr_0^2}{4\alpha}. \quad (24)$$

(24) ни (22) га қўйиб, соддалашгириб, кейин x ни топсак

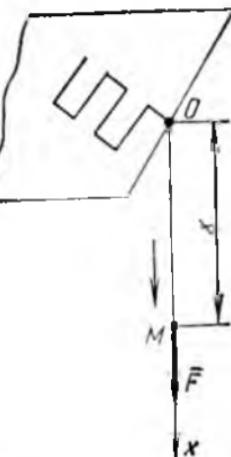
$$x = h_0 + \frac{v_0 r_0}{2\alpha} \left[1 - \left(\frac{r_0}{r} \right)^2 \right] + \frac{g}{8\alpha^2} \left[r^2 - 2r_0^{\frac{3}{2}} + \frac{r_0^{\frac{1}{2}}}{r^2} \right]$$

бўлади, бунда $r = r_0 + \alpha t$.

114- масала. Юмалоқ қилиб үралган бир жинсли оғир занжир горизонтал столинг четига қўйилган, бунда дастлабки нийтда занжирнинг бир ҳалқаси қўзғалмас ҳолда осилиб турибди. x ўқини вертикал пастга йуналтириб ва бошланғыч пайтда $x = 0$ ва $\dot{x} = 0$ деб ҳисоблаб, занжирнинг ҳаракати аниқлансин (120- шакл).

Ечиш. Занжирнинг ҳаракат қилувчи осилган қисмийнинг узулиги x бўлсин; занжирнинг t вақт ичидаги ҳаракат қиладиган элементар dx қисми занжирга қўшиладиган масса бўлади; унинг қўшилиш нийтидаги абсолют тезлиги \dot{x} га тенг бўлади, аммо то шу пайтгача у иолга тенг бўлади. Шундай қилиб, бу ҳолда:

$$m = \frac{\gamma}{g} x; \quad u = 0; \quad F = \gamma x; \quad \frac{dm}{dt} (v - u) = \frac{1}{g} \dot{x}.$$

120- шакл.

(γ – занжир бирлиқ узунлигининг оғырлығи) (80,1) тенглама қуидагида бұлады:

$$\frac{1}{g} \ddot{x}x + \frac{1}{g} \dot{x}^2 = \gamma x \quad (1)$$

Еки

$$\ddot{x}x = g\dot{x} - \dot{x}^2. \quad (2)$$

Бу тенгламанинг биринчи интегрални топамыз:

$$\dot{x} = \frac{dx}{dt} = \frac{d\dot{x}}{dx} \dot{x} = \frac{1}{2} \frac{d}{dx} (\dot{x}^2) = \frac{1}{2} \cdot \frac{dz}{dx}, \quad (3)$$

бунда $z = \dot{x}^2$ ва (2) тенглама чиңқылған биринчи тартибди тенгламага келади;

$$\frac{1}{2} x \frac{dz}{dx} + z = gx. \quad (4)$$

Бунинг умумий интегралы

$$z = \dot{x}^2 = \frac{c}{x^4} + \frac{2}{3} g x. \quad (5)$$

бұлади. Ўзгармас c ни ноль деб оламиз, у вақтда

$$\dot{x} = \frac{dx}{dt} = \sqrt{\frac{2}{3} g x}, \quad (6)$$

бүндан:

$$\frac{dx}{\sqrt{x}} = \sqrt{\frac{2}{3} g dt}, \quad (7)$$

буни яна бир марта интеграллаб, қуидагини ҳосил қыламыз:

$$2 \sqrt{x} = \sqrt{\frac{2}{3} g} (t - t_0) \quad (8)$$

Еки

$$t_0 = 0; x_0 = 0 \text{ да } x = \frac{1}{6} g t^2.$$

XV БОБ

ЭРКИНЛИК ДАРАЖАСИ ЧЕКЛИ СОН БҮЛГАН СИСТЕМАНИНГ КИЧИК ҲАРАКАТИ. МУНТАЗАМЛІКНИНГ БАРҚАРОРЛIGI

83- §. Система мувозанатининг барқарорлиги

Материал иүқталар системанинг иүқталарынга жуда кичик бошланғач тезліктер берилгандан система үзининг мувозанат ҳолатидан жуда кичик масофага оғса ва шу ҳолат яқинида үзек вакт тебраимай үзининг олдинги вазиятига қайтса, системанинг мувозанати барқарор бұлади.

Голономли, стационар ва идеал боғланишга игоат қиладиган системанинг барқарор мувозанатини текширамиз. Агар шундай система консерватив күч майдонида турган бўлса, система мувозанагининг барқарорлиги Лагранж—Дирихле теоремасига асосан ёки А. М. Ляпунов теоремасига асосан аниқланади.

Лагранж—Дирихле теоремаси қўйидагича таърифланади: *системанинг мувозанат ҳолатидаги потенциал энергияси энг кичик қийматга эга бўлганда мувозанат барқарор бўлади.*

Системанинг потенциал энергияси умумлаштирилган координаталарининг даражаси буйинча қаторга ёйилган булиши мумкин. Бу ёйитиш камиде координатанинг иккинчи тартибли ҳадигача давом этиши керак.

$$H = \frac{1}{2} \left[\left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_1^2} \right)_0 q_1^2 + 2 \left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_1 \partial q_2} \right)_0 q_1 q_2 + \dots + \right. \\ \left. + \left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_k^2} \right)_0 q_k^2 \right] + \dots . \quad (83,1)$$

Агар мувозанат ҳолатини координаталарининг ҳисобланиш боши учун қабул қиласак, мувозанат ҳолатда потенциал энергия нолга тенг деб ҳисобланади.

Агар мувозанат ҳолатда потенциал энергия чизиқли функция бўлмаса, мувозанатнинг барқарорлигини текширишда А. М. Ляпунов теоремасини қўллаш керак, у қўйидагича таърифланади:

1) қаторга ёйилган потенциал энергиянинг юкори тартибли ҳадини олмай (83,1) тенгламанинг иккинчи тартибли ҳадларини ҳисоблаб топилганда потенциал энергияси минимум бўлмаса мувозанат барқарор бўлмайди;

2) мувозанат ҳолатда ҳақиқатан (83,1) қаторга ёйилиши мумкин булган потенциал энергиянинг пастки тартибдаги ҳадларини текшириш билан топилган потенциал энергия максимум бўлса, мувозанат барқарор бўлмайди.

84-§. Масалалар ечишга оид методик курсатмалар

Эркинлик даражаси битта бўлган системанинг мувозанати барқарор бўлган ҳолга оид масалаларни қўйидаги тартибда счиш тавсия этилади;

1) мувозанати текшириладиган жисмини ёки жисмлар системасини аниқлаш ва системанинг ҳолатини аниқлайдиган умумлаштирилган координаталарни ташлаб олиш керак;

2) боғланишдан қутқазиши принципини қўллаб, боғланишлар таъсирини реакциялар билан алмаштириш йўли билан фикран боғланишларни ташлаб юбориш керак;

3) система потенциал энергиясининг ифодасини тузиб олиш керак;

4) система потенциал энергиясининг умумлаштирилган координаталарга нисбатан ҳосиласини топиб, уни нолга тенглаштириш ва системанинг мувозанатда бўлиши мумкин бўлган ҳолатини топиш керак;

5) ҳар қандай мувозанат ҳолатлари учун потенциал энергиянинг умумлаштирилган координаталарга нисбатан иккичи ҳосиласини топиб, уларнинг ишораларини аниқлаш ва уига қараб мувозанатниң қандай бўлиши ҳақида мулоҳаза юргизиш керак;

6) бу параграфга И. В. Мещерский „Пазарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 1163—1178- масалалар киради.

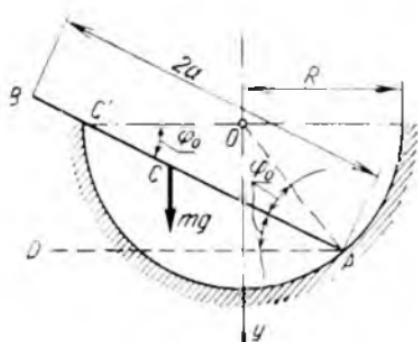
85- §. Масалалар

115- масала. Узунлиги $2a$ бўлган бир жиисли оғир AB стержень радиуси R бўлган ярим айланга шаклидаги эгри чизиқли йўналтирувчига таяниб туради. Ишқаланишини ҳисобга олмай, мувозанат ҳолатлари аниқласини ва уларнинг барқарорлиги текширилсан (121-шакл).

Ечиш. Стерженинг ҳолатини аниқлайдиган умумлаштирилган координатани ташлаб оламиз.

Умумлаштирилган координатага учун горизонтал билан стержень ҳосил қилган φ_0 бурчакини оламиз.

AD юзага нисбатан стерженинг потенциал энергияси

121- шакл.

ўзгармас миқдор деб олиб, стержень оғирлик марказининг баландлиги y_c орқали топамиз.

AD түғри чизиқдан оғирлик марказининг баландлиги y_c ни топамиз (121- шакл):

$$y_c = R - R \cos \alpha + a \sin \varphi_0. \quad (1)$$

Бироқ $\alpha = 90^\circ - 2\varphi_0$ булгани учун

$$y_c = R(1 - \sin 2\varphi_0) + a \sin \varphi_0 \quad (2)$$

ва системанинг потенциал энергияси

$$U = mg [R(1 - \sin 2\varphi_0) + a \sin \varphi_0] \quad (3)$$

булади, y_c нинг φ_0 га нисбатан ҳосиласини топиб, уни нолга тенглаштирамиз:

$$\frac{dy_c}{d\varphi_0} = -2R \cos 2\varphi_0 + a \cos \varphi_0 = -2R(2 \cos^2 \varphi_0 - 1) + a \cos \varphi_0 = 0.$$

Бу тенгламадан мувозанат иккى ҳолатда бўлиши мумкинligини кўрамиз:

$$\cos \varphi_0 = \frac{1}{8R} (a \pm \sqrt{a^2 + 32R^2}), \quad (4)$$

яъни

$$\cos \varphi_0 = \frac{1}{8R} (a + \sqrt{a^2 + 32R^2})$$

ва

$$\cos \varphi_0 = \frac{1}{8R} (a - \sqrt{a^2 + 32R^2}).$$

Эндии иккинчи тартибли ҳосилани топамиз:

$$\frac{d^2 y_c}{d\varphi_0^2} = 4R \sin 2\varphi_0 - a \sin \varphi_0 = \pm \sqrt{a^2 + 32R^2} \sin \varphi_0. \quad (5)$$

Мувозанатиниг барқарорлигини аниқлаш учун бу ҳосиланинг ҳар қайси мумкин бўлган мувозанат ҳолатларидаги ишорасини топиш керак.

Биринчи ҳолатда, $\sin \varphi_0 > 0$ бўлганда, бу қийматини (5) га қўйсак,

$$\frac{d^2 y_c}{d\varphi_0^2} > 0 \quad (6)$$

бўлади.

Демак, бу ҳолда мувозанат барқарор бўлади, иккинчи $\frac{d^2 y_c}{d\varphi_0^2} < 0$ ҳолда эса барқарор бўлмайди.

Агар $\cos \varphi_0 \leq 1$ бўлса, $(8R - a^2) \geq (a^2 + 32R^2)$ бўлади, бундан: $a \geq R \cos \varphi_0$ бўлганда

$$a \leq 2R$$

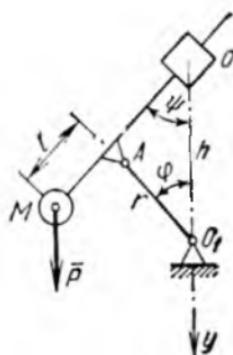
$$a \geq \frac{a + \sqrt{a^2 + 32R^2}}{8}$$

бўлади; бундан:

$$a \geq \sqrt{\frac{2}{3}} R.$$

Демак, $a < 2R < a \sqrt{6}$ бўлганда мувозанат ҳолати барқарор бўлади.

116 масала. Параллелограф маятнигида M юк MO стерженга осилган, стержень айланниб турадиган O цилиндрдан эркин ўтиб, A нуқтада шарнир ёрдамида AO_1 шайнига биринкаи, шайнин O ўқ атрофида айланади (122- шакл). Шайнининг узунлиги r ; юк оғирлик маркази билан A шарнир орасидаги ма-софа l га тенг; оралиқ $OO_1 = h$. Маятник вертикал мувозанат ҳолатининг тургулини текширилсин. Юкиниг ва стерженинг оғирлиги ҳисобга олини масни (122- шакл).

122- шакл.

Ечиш. Система әркинлик даражасы битта.

Мүючиннегі оғирлигига нисбатан стерженларнннг оғирлигииң ұқсасы болмайды, система потенциал энергиясынннг ифодасының тузамыз:

$$P = -Py_c. \quad (1)$$

Юк оғирлик марказинннг y_c ординатасиниң құйыдагы формуладан төлемиз:

$$y_c = h - r \cos \varphi + l \cos \psi, \quad (2)$$

бұу ердаги φ ва ψ бурчактар бир-бірнан билан

$$\frac{\sin(\psi + \varphi)}{h} = \frac{\sin \psi}{r} \quad (3)$$

мүносабатда бояланған. Система барқарорлығынннг $\varphi=0$, $\psi=0$ (4) ҳолатта яғни ҳолатда текширилтишиниң назарға олғанимиз та φ ва ψ бурчаклариниң кичик деб ұқсаблад

$$\left| \begin{array}{l} \sin \varphi \approx \varphi, \\ \sin \psi \approx \psi, \\ \cos \varphi \approx 1 - \frac{\varphi^2}{2}, \\ \cos \psi \approx 1 - \frac{\psi^2}{2}, \end{array} \right| \quad (5)$$

деб қабул қилиш мүмкін.

У вактда

$$\frac{\psi + \varphi}{h} = \frac{\psi}{r},$$
$$\psi = \frac{r}{h-r} \varphi \quad (6)$$

бүлади. Демек,

$$\begin{aligned} y_c &= h - r + l + \frac{i}{2} (r\varphi^2 - l\psi^2) = \\ &= h - r + l + \frac{r}{2} \left(1 - \frac{rl}{(h-r)^2} \right) \varphi^2. \end{aligned} \quad (7)$$

(7) ни (1) га қўйымыз:

$$I = \frac{1}{2} Pr \left[\frac{rl}{(h-r)^2} - 1 \right] \varphi^2 + \text{const}, \quad (8)$$

$\varphi = 0$ бүлганды потенциал энергия энг кичик қийматта әга бүлади, агар

$$\frac{rl}{(h-r)} - 1 > 0,$$

яғни

$$\sqrt{rl} > h - r \quad (9)$$

бұлса, бу шарттарда текнириластған ҳолатда мувозанат барқарор бүлади.

Аксинча

$$\sqrt{rl} < h - r \quad (10)$$

бұлганды Лянуновшың бірнеше теоремасынан мувозанат ҳолат барқарор бүлмайды.

$\sqrt{rl} = h - r$ (11) булганды мувозанагынан барқарорлығига оның масаласы ечиш учун потенцинал энергияныннан ифодасы када аниқтасылған φ^4 тартибгача бүлганды қаторға әйнелганды булиши керак. (Механизм вертикаль үңгірде симметрик бүлганды учун бүндай қаторға әйнешідә φ шынын тоқ даражалары бүлмайды.)

86-§. Эркинлик даражасы битта бүлганды системаның кичик эркин тебранишлари

Механик системаның фазодеги ҳолатини (бір қийматта) умумлаштирилған координата деб юритиладын битта q орқали топылса, бүндай механик система эркинлик даражасы битта бүлганды система дейнләди. Системаның фазодеги ҳолати умумлаштирилған координаталарынан вактта бөглиқтегідан топылады.

Эркинлик даражасы битта бүлганды системаның барқарор мувозанат ҳолатини умумлаштирилған координатаны ҳисоблаш боши ва потенцинал энергияныннан ноль қиймати учун қабул қылышы, системаның мувозанат барқарорлығига тегишли ҳолат олдида бажараётта і кичик ҳаракатини текширамиз.

Ҳисоблаш боши шундай таптауда система мувозанат ҳолатидан оғиши умумлаштирилған координаталарынан мазмұндан топылады.

Кичик ҳаракатиниң дифференциал тенгламасынан тузында умумлаштирилған координаталарни (мувозанат ҳолатдан оліш ҳисоблашпайды) ва умумлаштирилған тезліктарни кичик миқдорлар деб ҳисоблаш, фақат ҳаракат дифференциал тенгламасынаның чизиқли ҳадләри билан чегараланамыз. Бу ҳолда чизиқлимас дифференциал тенгламадаги умумлаштирилған координатада тезліктарни иккінчи ва юқори даражада ҳадларини ташлаб юбориш, тенгламаны чизиқли тенгламада көлтириш деб айтылады. Албатта, бүндай тенгламаны чизиқли қилиш қызықтый ҳаракаттаға нисбатан ногұры маңын беради, бирок системаның барқарор мувозанат ҳолатидан оғиши қанча кичик бұлса, алтында тенгламаны чизиқли тенглама қилиш йулы аниқроқ, яғни қызықтыйсига яқынроқ бүлади.

Дифференциал тенгламаны чизиқли тенглама қилиш, күпинча, интегралини аниқ топыб бүлмайдынан чизиқлимас тенгламаның аниқ әниқ чегаралы спилишнин беради.

Кичик тебранишиниг дифференциал тенгламасини тузишда Лагранж тенгламасидан фойдаланиш қуладай. Эркинлик дара жаси битта булган система учун у тенглама қуйидагича бўлади:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}} \right) - \frac{\partial T}{\partial q} = Q, \quad (86.1)$$

бу ерда T – системанинг умумлаштирилган q координата ва умумлаштирилган \dot{q} тезлиги орқали ифодаланган кинетик энергияси.

Умумлаштирилган координаталар ва умумлаштирилган тезликлар орқали ифодаланган стационар боғланишдати система-нинг кинетик энергияси қуйидагича ифодаланаади:

$$T = \frac{1}{2} A(q) \dot{q}^2, \quad (86.2)$$

бу ерда, $A(q)$ – умумлаштирилган координата q нинг мусбат функцияси. Кинетик энергиянинг ифодасини чизиқли қилиш учун $A(q)$ ни Маклорен қаторига ёйлади:

$$A(q) = A(0) + q \cdot A'(0) + q^2 \frac{A''(0)}{2} + \dots \quad (86.3)$$

Буни (86.2) формулага қўйсак

$$T = \frac{1}{2} A(0) \dot{q}^2 + \frac{1}{2} \left[A'(0) \cdot q + \frac{A''(0)}{2} q^2 + \dots \right] \dot{q}^2 \quad (86.4)$$

бўлади. Бу ҳолда q ва \dot{q} лар кичик миқдорлар деб фараз қилиб, T ни тахминан қуйидагича топамиз:

$$T = \frac{1}{2} A(0) \dot{q}^2 = \frac{1}{2} a \dot{q}^2, \quad (86.5)$$

бу ерда $A(0)$ ни a билан белгиладик, у ҳамма вақт узгармас ва мусбат, инерция коэффициенти дейилади. Инерция коэффициенти умумлаштирилган чизиқли координаталар учун масса ўлчовида, бурчакли айланма координаталар учун айланиш ўқига иисбатан жисм инерция моментининг ўлчовида ўлчанади.

Системанинг потенциал энергияси умумлаштирилган координаталар функцияси бўлади:

$$P = P(q). \quad (86.6)$$

Бу функцияни барқарор мувозаат ҳолати яқинида Маклорен қаторига ёјамиз:

$$P(q) = P(0) + P'(0) \cdot q + \frac{1}{2} P''(0) q^2 + \frac{P'''(0)}{3!} q^3 + \dots, \quad (86.7)$$

бу ифодада

$$P(0) = 0, \quad (86.8)$$

чунки мувозанат ҳолат потенциал энергиянинг ноль ҳолати сатҳига нисбатан қабул қилингани учун $P(0)$ нолга тенг:

$$Q = \left(-\frac{\partial P}{\partial q} \right)_{q=0} = 0. \quad (86.9)$$

Шунинг учун (86.7) қатор биринчи ҳадидан бошланади. Қаторининг юқори тартибли ҳадларини ташлаб юбориб ва сода булиши учун $H''(0) = c$ деб белгиласак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$H(q) = \frac{1}{2} cq^2. \quad (86.10)$$

Бундаги ўзгармас c га квази бикрлик коэффициенти дейи-лади.

Кинетик энергиянинг қийматини (86.5) дан ва потенциал энергиянинг қийматини (86.10) дан Лагранжнинг (86.1) тенгламасига қўйиб, эркинлик даражаси битта бўлган системанинг эркин кичик тебранишининг дифференциал тенгламасини ҳосил қиласмиш:

$$a\ddot{q} + cq = 0. \quad (86.11)$$

Бу тенглама чизиқли қайтарувчи куч таъсирида эркин тебранинг математикал ишламини олди. Бу дифференциал тенгламасига ўхшайди. Бу дифференциал тенгламанинг умумий интегралини (ечилиши) қўйидаги кўринишда бўлади:

$$q = A \sin(kt + \alpha), \quad (86.12)$$

бу ерда $\frac{c}{a} = k^2$ билан белгиланган;

A — тебраниш амплитудаси;

α — бошлангич фаза;

$kt + \alpha$ — тебраниш фазаси;

k — тебраниш такрорлиги.

Амплитуда ва бошлангич фаза тебранишининг бошлангич шартлари орқали топилади. Умумлашгирилган координатанинг ва ҳосиласининг бошлангич қийматларини, яъни $t = 0$ бўлганда $q = q_0$ ва $\dot{q} = \dot{q}_0$ деб белгиласак

$$A = \sqrt{q_0^2 + \frac{\dot{q}_0^2}{k^2}}; \quad \operatorname{tg} z = \frac{kq_0}{\dot{q}_0}, \quad (86.13)$$

тебраниш даври эса

$$T = \frac{2\pi}{k} = 2\pi \sqrt{\frac{a}{c}}. \quad (86.14)$$

бўлади.

(86.12) тенглама билан топиладиган системанинг эркин тебраниши ёки, бошқача айтганда, системанинг уз тебраниши гармоник тебраниш бўлади.

Унинг тебраниш тақоролиги ва даври берилган бошланғич шартларига боянып әмас, бундаң хусусиятига кичик тебраниш изохрониклиги дейнілади.

Шунн эслатыб утамизки, системанинг эркін тебраниш тенгламасини (86,12) дифференциал тенгламасини күп масалаларда Лагранж тенгламасидан фойдаланып түзүш ҳам мүмкін.

87- §. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар

Эркінлик ларажасп битта бұлған системанин кичик тебранишига оид масалаларни күйидеги тартибда ечиш тавсия этилади.

Бириңи усул — Лагранж тенгламасини құлаш усули.

1. Умумлаштирилған \dot{q} координата таңлаб олинади.
2. Кинетик энергия ифодасини түзіб олиш керак.
3. Потенциал энергиянынг қыймати топилади.

4. Топилған қыйматларни Лагранж тенгламасига құйып, система кичик тебранишинин дифференциал тенгламасини түзіб олиш керак.

5. Бу тенгламани интеграллаб, интеграл үзгармасларини бошланғич шартлардан фойдаланып анықлаш ва системанин ҳаракат тенгламасини түзүш керак.

6. Тебраниш даври ва изланастған номаълумлар топилади.

Иккінчи усул — динамиканың асосий тенгламасини ёки система динамикасининг умумлаштирилған теоремасидан бириңи құлаш усули:

1) масала шартыға қараб дифференциал тенгламаниң қайси пул билан түзүш керактынин, яғни динамиканинг асосий тенгламасига ё инерция марказининг ҳаракати ҳақидағы теоремага ёки кинетик энергиянынг үзгариши ҳақидағы теоремага, өндірілген миқдорға бош моментининг үзгариши ҳақидағы теоремага мувофиқ түзилишини таңлаб олиш керак;

2) таңлаб олинған теореманинг дифференциал тенгламасини түзіб олиш керак;

3) бу дифференциал тенгламанин интеграллаб, интеграл үзгармасини номаълумлариниң бошланғич шартларидан фойдаланып топыб олиш керак.

4) шундан сүйг тебраниш даври ва изланастған номаълум топилади.

7. Бу параграф учун И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплами“ китобидеги 1243—1247-масалалар киради.

Бу масалаларда түргун мувозанат ҳолатини умумлаштирилған координаталар ҳисоблаш боши қылғында, кейин Лагранж тенгламасидан фойдаланып, системанин ҳаракат дифференциал тенгламалари түзилади.

88 §. Масалалар

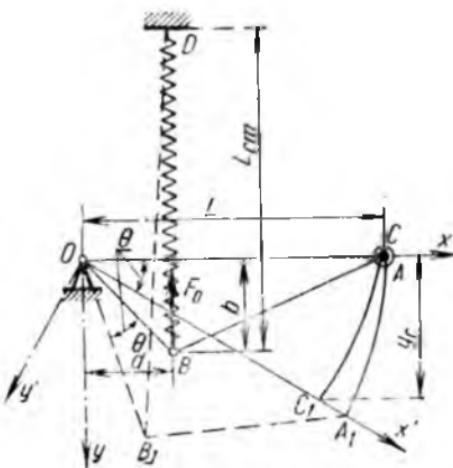
117- масала. Б. Б. Голициннинг вертикал сейсмографи оғирлиги Q бўлган юк биринтирилган рамкадан иборат. Рамка горизонтал O ўқ атрофида айланга олади. Рамканинг O дан a масофада турган B нуқтасига чўзиладиган пружина биринтирилган, пружинанинг бикрлиги c . Мувозанат ҳолатида OA стержень горизонтал. Рамка билан юкнинг O ўқига нисбатан олинган инерция моменти I , рамканинг баландлиги b . Пружина массасини ҳисобга олмай ва юк билан рамканинг оғирлик марказини O дан l масофада турган A нуқтада жойлашган ҳеб ҳисоблаб, маятник кичик тебранишларининг даври аниқлансан (123-шакл)

Ечиш. Ox ўқини горизонтал OA стержень ўқи бўйлаб йўналтирамиз, Oy ўқини эса Ox ўқига тик қилиб, вертикал пастга йўналтирамиз. Ундан ташқари, рамка билан маҳкам биринкин қўзғалувчи $O'x'y'$ координата ўқлар системасини киритамиз: мувозанат ҳолатда иккала ўқлар системаси бир бирига ўрнашган қилиб олинган. Пружина маҳкамланган B нуқтанинг қўзғалувчи $O'x'y'$ система-сига нисбатан координаталари a ва b бўлсан (мувозанат ҳолатда $x_B = a$, $y_B = b$ бўлиши яққол кўриниб турибди). D нуқтанинг $O'xy$ система-га нисбатан координаталари $x_D = a$, $y_D = L_{cm} + b$ бўлади (123-шакл), бундаги L_{cm} — мувозанат ҳолат бўлган вақтдаги пружинанинг узуилиги. O ўқ атрофида рамканинг айланыш бурчаги θ ни умумлаштирилган координата учун қабул қиласиз. Тебранаётган жисмнинг ҳар қандай нуқтасини қўзғалмас xv системага нисбатан, x , y координаталарини, қўзғалувчи $x'y'$ системага нисбатан координаталари орқали ифодалаймиз:

$$\left. \begin{array}{l} x = x' \cos \theta - y' \sin \theta, \\ y = x' \sin \theta + y' \cos \theta. \end{array} \right\} \quad (1)$$

Бу ифода B , нуқта учун қўйилагича бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} x_B = a \cos \theta + b \sin \theta, \\ y_B = a \sin \theta + b \cos \theta. \end{array} \right\} \quad (2)$$

123- шакл.

Энди пружинанинг система оғган ҳолатидаги узунлигини топиш қийин әмас:

$$L = \sqrt{(x_B - x_D)^2 + (y_B - y_D)^2} = \\ = \sqrt{[a(\cos \theta - 1) - b \sin \theta]^2 + [a \sin \theta + b(\cos \theta - 1) + L_{cm}]^2} = \\ = \sqrt{L_{cm}^2 + 2L_{cm}[a \sin \theta - b(1 - \cos \theta)] + 2(a^2 + b^2)(1 - \cos \theta)}. \quad (3)$$

Чўзилган пружинанинг потенциал энергияси H_1 нинг ифодаси қўйидагича бўлади:

$$H_1 = \frac{c}{2} (L - L_0)^2 = \frac{c}{2} [(L - L_{cm}) + (L_{cm} - L_0)]^2, \quad (4)$$

бу ерда L_0 — пружинанинг чўзилмаган пайтидаги узунлиги; c — унинг бикрлиги.

Мувозанат ҳолатда айланиш ўқига иисбатан пружинанинг бошлиғи тартиш кучи F_0 нинг моменти оғирлик кучининг моменти билан мувозанатлашади, яъни

$$F_0 \cdot a = Q \cdot l, \quad (5)$$

бу ерда Q — оғирлик;

l — система оғирлик марказидан айланиш ўқигача бўлган масофа.

$F_0 = c(L_{cm} - L)$ лигини назарга олсак,

$$H_1 = \frac{c}{2} (L - L_{cm})^2 + \frac{Ql}{a} (L - L_{cm}) \frac{c}{2} (L_{cm} - L_0)^2 \quad (6)$$

булади, бундаги охирги Ҳад узгармас бўлгани учун уни ташлаб юборамиз, чунки масалада потенциал энергиянинг аниқлиги θ^2 тартибигача бўлган ифодада талаб қилинади, шунинг учун $L - L_{cm}$ ни шу даражали аниқликда топамиз. Қаторга ёйсак, қўйидаги ҳосил бўлади:

$$L = L_{cm} \left\{ 1 + 2 \frac{a}{L_{cm}} \theta + \frac{a^2 + b^2 - 6L_{cm}}{L_{cm}^2} \theta^2 \right\} \approx \\ \approx L_{cm} \left\{ 1 + \frac{a}{L_{cm}} \theta + \frac{a^2 + b^2 - bL_{cm}}{2L_{cm}^2} \theta^2 - \frac{1}{8} \cdot 4 \frac{a^2}{L_{cm}^2} \theta^2 + \dots \right\} \quad (7)$$

Бундан:

$$L - L_{cm} = a \theta - \frac{b(L_{cm} - b)}{2L_{cm}} \theta^2 (L - L_{cm})^2 = a^2 \theta^2 + \dots \quad (8)$$

Буларни ёйсак, P_1 қўйидагича ҳосил бўлади:

$$P_1 = \frac{1}{2} \left\{ ca^2 \theta^2 + 2 \theta l Q - \frac{Ql}{aL_{cm}} b(L_{cm} - b) \theta^2 \right\} \quad (9)$$

Оғирлик кучининг потенциал энергияси:

$$H_2 = -Qy_c = -Ql \sin \theta = -Ql \theta. \quad (10)$$

P_1 ва P_2 ларни құшсак, тұла потенциал энергия топилади:

$$\begin{aligned} P &= \frac{1}{2} \left[ca^2 - \frac{QI}{aL_{cm}} b(L_{cm} - b) \right] \theta^2 = \\ &= \frac{1}{2} \left[ca^2 - F_0 b \left(1 - \frac{b}{L_{cm}} \right) \right] \theta^2. \end{aligned} \quad (11)$$

Агар

$$P''(0) = ca^2 - F_0 b \left(1 - \frac{b}{L_{cm}} \right) > 0 \quad (12)$$

бұлса, мувозанат ҳолағ барқарор бұлади.

Келгусида бу (12) тенгисизлик бұлади деб ҳисоблаймиз.

Унинг кинетик энергияси құйидагича бұлади:

$$T = \frac{1}{2} I \theta^2, \quad (13)$$

бу ерда I — тебранаётган жисмнің O үққа нисбатан инерция моменті.

Эркін тебраниш тақрорлығини құйидаги формуладан топамыз:

$$k = \sqrt{\frac{ca^2 - F_0 b \left(\frac{b}{L_{cm}} \right)}{I}}, \quad (14)$$

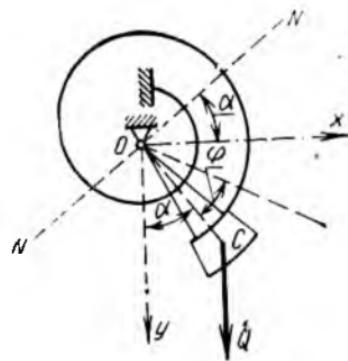
бу ерда $F_0 = \frac{QI}{a}$ — мувозанатда турған ҳолда пружинанинг тортиши; L_{cm} — мувозанатда турған ҳолда пружинанинг узунлиғи.

Кичик тебранишдаги маятникнинг даври құйидагича бұлади:

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{I}{ca^2 - F_0 \left(1 - \frac{b}{L_{cm}} \right)}}.$$

118 масала. Пойдеворлар, машина қысмлари ва ҳоказоларнинг тебранишини ёзишда ишлатиладын вибрографда Q оғирликтеги юкни бикрлиги c бұлған спираль пружина вертикалга α бурчак остида ушлаб туради; маятникнинг O айланиш үқига нисбатан олган инерция моменті I ; маятник оғирлик марказидан айланиш үқигача бұлған мағофа s . Виброграф эркін тебранишларининг даври аниқлансан (124- шакл).

Ечиш. Маятник мувозанат ҳолатдан ϕ бурчакка оғанда система потенциал энергияси оғирлик күчининг потенциал энергияси билан пружина-пенг потенциал энергияси P_2 пінг инфиндисидан иборат.

124- шакл.

$$\begin{aligned} \Pi_1 &= Qs [\cos \alpha - \cos(\varphi + \alpha)] = Qs[\cos \alpha(1 - \cos \varphi) + \sin \alpha \sin \varphi] \approx \\ &\approx Qs \left(\frac{\varphi^2}{2} \cos \alpha + \varphi \sin \alpha \right). \end{aligned} \quad (1)$$

Π_2 ни ҳисоблаш учун пружинанинг пастки учини вертикал Oy ўқи устига келтиришда уни бураш зарур бўлган бурчакни α деб белгилаймиз: шу вақтда иружинага с α_0 момент қўйиш түғри келади; агар маятник вертикалдан ($\alpha + \varphi$) бурчакка оғсан бўлса, α_0 бурчак ($\alpha + \varphi$) га камаяди ва пружинанинг реактив моменти с $(\alpha_0 - \alpha - \varphi)$ бўлади; буларга мувофиқ

$$\Pi_2 = \frac{1}{2} c (\alpha_0 - \alpha - \varphi)^2 = \frac{c}{2} (\alpha_0 - \alpha)^2 - c(\alpha_0 - \alpha)\varphi + \frac{c}{2} \varphi^2. \quad (2)$$

бўлади Йиғиндининг биринчи(ўзгармас) ҳадини ташлаб юборсак булади. Демак,

$$\Pi = \Pi_1 + \Pi_2 = Qs \left(\frac{\varphi^2}{2} \cos \alpha + \varphi \sin \alpha \right) - c(\alpha_0 - \alpha)\varphi + \frac{c}{2} \varphi^2 \quad (3)$$

бўлади.

Мувозанат шартига биноан $Q s \sin \alpha = c(\alpha_0 - \alpha)$, шунинг учун йиғинидаги φ нинг бириичи даражали ҳадлари ейишиб кетади. Бунда қўйидаги келиб чиқади:

$$\Pi = \frac{1}{2} (Q s \cos \alpha + c) \varphi^2. \quad (4)$$

Системанинг кинетик энергияси қўйидагича бўлади:

$$T = \frac{1}{2} I \dot{\varphi}^2. \quad (5)$$

Лагранжнинг иккинчи тенгламасидан фойдаланиб ҳаракат дифференциал тенгламасини тузамиз:

$$I \ddot{\varphi} + (Q s \cos \alpha + c) \varphi = 0. \quad (6)$$

Бундан виброграф эркин тебранишининг тақоролигини то-памиз:

$$k = \sqrt{\frac{Q s \cos \alpha + c}{I}}.$$

Кичик тебранишининг даври эса қўйидагича бўлади:

$$T = 2 \pi \sqrt{\frac{I}{Q s \cos \alpha + c}}.$$

89- §. Эркинлик даражаси иккита бўлган системанинг эркин тебраниши

Эркинлик даражаси иккита: голономли идеал ва стационар бодганишга итоат қиласидиган механик системанинг кичик тебранишини текширамиз. Системанинг фазодаги вазиятини аниқлайдиган умумлаштирилган координаталарни q_1, q_2 би-

лан белгилаймиз. Системанинг кинетик энергияси умумлаштирилган тезликларининг бир жиссли квадратик формасида будади:

$$T = \frac{1}{2} [A_{11}\dot{q}_1^2 + 2A_{12}\dot{q}_1\dot{q}_2 + A_{22}\dot{q}_2^2]. \quad (89,1)$$

Формуладаги A_{11} , A_{12} , A_{22} коэффициентлар умумлаштирилган координаталарниң функцияси. Системанинг кичик ҳаракати содир бүлдиган барқарор мувозанатлик ҳолатини умумлаштирилган координатани ҳисоблаш боши учун қабул қиласа миз. Ҷемак, мувозанат ҳолатда умумлаштирилган координаталарниң ҳаммаси нолга тең. Ҳар қайси коэффициентни умумлаштирилган координата даражаси бүйича Маклорен қаторига ёямиз:

$$A_{ik}(q_1, q_2) = A_{ik}(0) + \left(\frac{\partial A_{ik}}{\partial q_1}\right) q_1 + \left(\frac{\partial A_{ik}}{\partial q_2}\right) q_2 + \dots \quad (89,2)$$

Умумлаштирилган координаталар ва тезликлар кичик деб ҳисобланғани учун қаторга ёйнишда биричи йигинидилари билангына чегараланамиз ва узгармас коэффициенти $A_{ik}(0)$ ни қисқача a_{ik} билди белгилаймиз, янын

$$A_{ik}(0) = a_{ik}. \quad (89,3)$$

Кинетик энергияниң охирги ифодасини топсак,

$$T = \frac{1}{2} (a_{11}\dot{q}_1^2 + 2a_{12}\dot{q}_1\dot{q}_2 + a_{22}\dot{q}_2^2) \quad (89,4)$$

бүлдиди, a_{11} , a_{12} , a_{22} , лар инерцион коэффициент деб айтлади. Система потенциални куч майдонида ҳаракат қилаётган булса, системанинг потенциал энергиясини умумлаштирилган координатанинг даражаси бүйича Маклорен қаторига ёйниш мумкин:

$$\begin{aligned} H(q_1, q_2) &= H(0) + \left(\frac{\partial H}{\partial q_1}\right)_0 q_1 + \left(\frac{\partial H}{\partial q_2}\right)_0 q_2 + \\ &+ \frac{1}{2} \left| \left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_1^2}\right)_0 q_1^2 + 2 \left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_1 \partial q_2}\right)_0 q_1 q_2 + \left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_2^2}\right)_0 q_2^2 \right| + \dots \end{aligned} \quad (89,5)$$

Система потенциал энергиясинин ҳисоблаш боши ихтиёрий бүлгани учун мувозанат ҳолатда системанинг потенциал энергиясини нолга тең деб оламиз:

$$H(0) = 0. \quad (89,6)$$

Мувозанат ҳолатда ҳамма умумлаштирилган кучлар ҳам нолга айланади:

$$Q_i = \frac{\partial H}{\partial q_i} = 0. \quad (89,7)$$

Демак, қаторга ёйилган (89,5) га биринчи даражали умумлаштирилган координаталар билан киргаш ҳадлар шүк булиб кегади. Бу вақтда барқарор мувозанат ҳолат ёнида кичик ҳаракат қилаётган системаниң потенциал энергияси умумлаштирилган координаталар квадратининг бир жиссли формуласидек бўлади:

$$H = \frac{1}{2} (c_{11}q_1^2 + 2c_{12}q_1q_2 + c_{22}q_2^2), \quad (89,8)$$

бу ерда $\left(\frac{\partial^2 H}{\partial q_i \partial q_k} \right)_0 = c_{ik}$ (89,9) деб белгиланган.

c_{11} , c_{12} , c_{22} коэффициентлар квазибирклик коэффициентлар деб айтилади. Тонилган кинетик ва потенциал энергияларни Лагранж тенгламасига қўйсак

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_i} \right) - \frac{\partial T}{\partial q_i} = - \frac{\partial H}{\partial q_i}; \quad (i = 1, 2). \quad (89,9)$$

Системанинг ҳаракат дифференциал тенгламаларини топамиш:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}\ddot{q}_1 + a_{12}\ddot{q}_2 + c_{11}q_1 + c_{12}q_2 = 0, \\ a_{21}\ddot{q}_1 + a_{22}\ddot{q}_2 + c_{21}q_1 + c_{22}q_2 = 0, \end{array} \right\} \quad (89,10)$$

бу ерда

$$a_{21} = a_{12}, \quad c_{21} = c_{12}.$$

Бу (86,10) тенгламанинг хусусий ечимини

$$\left. \begin{array}{l} q_1 = B \sin (kt + \alpha), \\ q_2 = D \sin (kt + \alpha) \end{array} \right\} \quad (89,11)$$

куринишда излаймиз. Бунда B , D , α лар – ўзгармас номаълумлар. Буларни топиш учун умумлаштирилган координаталарнинг қийматини (89,12) дан (89,11) га олиб қўямиз ва умумий кўнайтирувчи $\sin(kt + \alpha)$ га қисқартирамиз, у вақтда:

$$\left. \begin{array}{l} B(c_{11} - k^2 a_{11}) + D(c_{12} - k^2 a_{12}) = 0, \\ B(c_{21} - k^2 a_{21}) + D(c_{22} - k^2 a_{22}) = 0. \end{array} \right\} \quad (89,12)$$

Бу бир жиссли чизиқли алгебраик тенгламалар системаси бўлиб, система мувозанатига мос бўлган $B = D = 0$ тривиал ечимга эга. Агар (89,13) система учун тузилган детерминант нолга тенг бўлса, системанинг бошқа, яъни нолга тенг бўлмаган очими ҳам бўлади:

$$\Delta(k^2) = \begin{vmatrix} c_{11} - k^2 a_{11} & c_{12} - k^2 a_{12} \\ c_{12} - k^2 a_{12} & c_{22} - k^2 a_{22} \end{vmatrix} = 0. \quad (89,14)$$

(89,13) тенгламадан амплитудаларнинг нисбатини топамиш:

$$\frac{B}{D} = - \frac{c_{12} - k^2 a_{12}}{c_{11} - k^2 a_{11}} = - \frac{c_{12} - k^2 a_{12}}{c_{12} - k^2 a_{12}}. \quad (89,15)$$

(89,14) детерминант амплитудаларниң иисбати (89,13) нинең бириңчиси ёки иккىнчиси билан топылғанда ҳам натижә бир хил чиқады.

Агар (89,15) шарт бажарылса, (89,13) тенглама бир-бирига бөлілік бүләди ва номаълум B ёки D даң биттаси тошымай номаълумлығына қолады.

(89,14) детерминантты очиб ёки (89,15) даң тақрорлық тенгламасини, бошқача айтғанда, мелодий (воковой) тенглама деб айтиладыған тенгламасини ғопамиз:

$$\begin{aligned} (a_{11}a_{22} - a_{12}^2)k^1 - (a_{11}c_{22} + a_{22}c_{11} - 2a_{12}c_{12})k^2 + \\ + (c_{11}c_{22} - c_{12}^2) = 0. \end{aligned} \quad (89,16)$$

Агар бу тенгламаниң илдизи мусбат, яғни $k_1^2 > 0$, $k_2^2 > 0$ болса текширилаётған ҳаракат кичик ҳаракатта мувозаидатынан туғивор бүләди.

Агар k_1^2 ёки k_2^2 маңғылай ёхуд комплекс миқдор бүлса, (89,12) есемнің гиперболик функция кирады ва ҳаракатынан мувозаидатынан ҳолаты ёнида кичик ҳаракат бүлмайды.

$$\left. \begin{aligned} a_{11} > 0, \quad a_{22} > 0, \quad a_{11}a_{22} - a_{12}^2 > 0, \\ c_{11} > 0, \quad c_{22} > 0, \quad c_{11}c_{22} - c_{12}^2 > 0 \end{aligned} \right\} \quad (89,17)$$

Тенгенизліклар қаноатланырылғанда k_1^2 ва k_2^2 илдизләри мусбат болады.

Иккита махсус ҳол учраши мүмкін.

Бириңчи ҳол

$$\Delta \left(\frac{c_{11}}{a_{11}} \right) = 0, \quad \Delta \left(\frac{c_{22}}{a_{22}} \right) = 0 \quad (89,18)$$

Бүлгап вақтда иккі координата учун ҳам тақрорлыклари бир хил

$$k = \sqrt{\frac{c_{11}}{a_{11}}} = \sqrt{\frac{c_{12}}{a_{12}}} = \sqrt{\frac{c_{22}}{a_{22}}}. \quad (89,19)$$

Бүлгап гармоник тебраништа мос ҳаракат бүләди.

Иккинчи ҳол $c_{11}c_{22} - c_{12}^2 = 0$ бүлгандың тақрорлық тенгламасиниң илдизләридан бири полға тенг бүләди.

Тақрорлық тенгламасиниң илдизи k_1 ва k_2 тошылғандан кейин системаның бош тебраништы топылады. Бириңчи бош тебраниш

$$\left. \begin{aligned} q_1 = B_1 \sin(k_1 t + \alpha_1), \\ q_2 = D_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) \end{aligned} \right\} \quad (89,20)$$

тенгламалар билан, иккинчи бош тебраниш эса

$$\left. \begin{aligned} q_1 = B_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \\ q_2 = D_2 \sin(k_2 t + \alpha_2) \end{aligned} \right\} \quad (89,21)$$

тенгламалар билан ифодаланады.

Тенгламалар чизиқли бүлгани туфайли умумий ечим хусусий ечимларининг йигинидисидан иборат булати:

$$q_1 = B_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + B_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \quad (89,22)$$

$$q_2 = D_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + D_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \quad (89,23)$$

(89,16) га k_1 иштегىнин, кейин k_2 иштегىнин қийматини қўйиб, амплитудаларининг ынсабатини топамиз:

$$\left. \begin{aligned} \beta_1 &= \frac{B_1}{D_1} = -\frac{\epsilon_{12} - k_1^2 a_{12}}{\epsilon_{11} - k_1^2 a_{11}}, \\ \beta_2 &= \frac{B_2}{D_2} = -\frac{\epsilon_{12} - k_2^2 a_{12}}{\epsilon_{11} - k_2^2 a_{11}}. \end{aligned} \right\} \quad (89,24)$$

Бу вақтда:

$$\left. \begin{aligned} q_1 &= \beta_1 D_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + \beta_2 D_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \\ q_2 &= D_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + D_2 \sin(k_2 t + \alpha_2). \end{aligned} \right\} \quad (89,25)$$

Кейин бошланғич шартлардан фойдаланиб, интеграллаш узгармас номаълумлари $D_1, D_2, \alpha_1, \alpha_2$, лар топилади.

Эркинилек даражаси иккита булган система кичик тебрашишларининг дифференциал тенгламасини Лагранж тенгламасини мувофиқ тузишдаги каби динамикасиниг асосий тенгламасини ёки динамикасиниг асосий теоремасидан фойдаланиб ҳам тузиш мумкин.

90-§. Масалалар ечишга оид методик кўрсатмалар

Эркинилек даражаси иккита бўлган системанинг кичик тебрашишини текширишга оид масалаларни ечишда қуйидаги тартиб тавсия этилади.

Биринчи усул — Лагранж тенгламасидан фойдаланиш усули.

1. Умумлаштирилган q_1 ва q_2 координаталарни танлаб олиш керак.

2. Кинетик энергиянинг ифодаси тузилади.

3. Системанинг потенциал энергиясини топиб олиш керак.

4. Бу ифодаларни Лагранж тенгламасига қўйиб, кичик тебрашишини иккита дифференциал тенгламалар системасини ҳосил қилиш керак.

5. Бу системанинг хусусий ечимини танлаб олиб, шу хусусий ечимларининг ҳаракатини дифференциал тенгламалар системасига қўйиш керак.

6. Ҳосил булган алгебраик тенгламалар системасидан амплитудаларни чиқариб ташлаб, такрорлик тенгламасини топиш керак.

7. Такрорлик тенгламасини ечиб, системанинг ўз такрорлигини топиш керак.

8. Топилган тақрорликларни хусусий ечимига қўйиб, бош тебраниши ифодалайлигидан иккита формула топилади.

9. Умумлаштирилган координаталарининг бош тебраниш тенгламаларини қўшиб умумий ечимини топиш керак.

10. Бошлиғич тенгламалардан фойдаланиб тўртта номаълум ўзгармаслар топилади.

Иккичи усул — динамиканинг умумий тенгламасидаи ёки динамиканинг умумий теоремаларининг биридан фойдаланиб ечиш усули.

1. Масаланинг шартига қараб қайси йул билан, яъни динамиканинг асосий тенгламасидан ёки динамиканинг асосий теоремаларидаи қайсисига мувофиқ дифференциал тенгламатузиш кераклиги аниқлаб олишини керак.

2. Таnlаб олинган теоремани татбиқ қилиб, система кичик тебранишининг дифференциал тенгламасини тузиш керак.

3. Системанинг хусусий ечимини таnlаб олиб, шу хусусий ечимни дифференциал тенгламалар системасига қўйиш керак.

4. Ҳосил бўлган тенгламаларни счиб, тақрорлик тенгламасини топиш керак, ундан кейин системанинг ўз тақрорлиги топилади.

5. Топилган тақрорликлар қийматини олинган хусусий ечимга қўйиб, бош тебранишлар тенгламасини топиш керак.

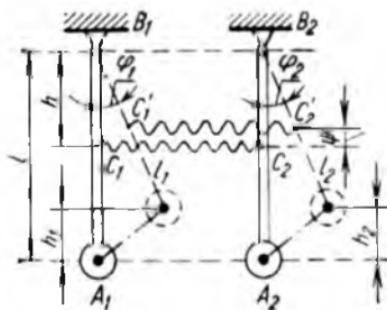
6. Ҳар қайси умумлаштирилган координаталарининг бош тебраниш тенгламаларини қўшиб умумий ечимлари топилади.

7. Ҳаракатнинг бошланғич шартларидан фойдаланиб интегралаш ўзгармас номаълумлари топилади.

8. Бу параграфга И. В. Мешчерский „Назарий механикадан масалалар туплами“ китобидаги 1219, 1301, 1303, 1304-масалалар киради.

91- §. Масалалар

119-масала. Узуилиги l ва массаси m бўлган иккита бир хил маятник бикрлиги c бўлган. учлари маятник стерженларига маҳкамланган пружина билан k баландликда бир-бирига боғланган. Маятниклардан бири мувозанат вазиятидан α бурчакка оғдирилгандан кейин системанинг маятниклар мувозанати текислигига қиласидиган кичик тебранишлари аниқланасин; маятникларининг бошланғич тезлиги нолга тенг. Маятник стерженларининг массалари билан пружина массаси ҳисобга олинмасин (125- шакл).

125- шакл.

Ечиш. Система иккита эркинлик даражасига эга. Унинг ҳолатини иккита умумлаштирилган координаталар билан аниқлаш мумкин.

Маятникларнинг вертикальдан оғиш бурчаклари φ_1 ва φ_2 ларни умумлаштирилган координаталар учун қабул қиласиз ва уларни вертикальдан соат стрелкаси ҳаракатининг акси томонига қараб ҳисоблашни мусбат йуналиш деб оламиз. Мувозанат ҳолатда φ_1 ва φ_2 нолга тенг.

Кичик тебраниш дифференциал тенгламасини тузишда Лагранж тенгламасидан фойдаланамиз. Системанинг кинетик энергияси

$$T = \frac{1}{2} ml^2 (\dot{\varphi}_1^2 + \dot{\varphi}_2^2) \quad (1)$$

бўлади. Системанинг потенциал энергияси оғирлик кучининг потенциал энергиясининг йиғиндинсиздан иборат, яъни

$$U = U_1 + U_2, \quad (2)$$

бу ерда

$$U_1 = mgh_1 + mgh_2 = mgl [(1 - \cos \varphi_1) + (1 - \cos \varphi_2)]. \quad (3)$$

Кичик миқдорларнинг иккинчи тартиби билан чегаралансак, (3) дан қўйидаги келиб чиқади:

$$U_1 = \frac{1}{2} mgl (\varphi_1^2 + \varphi_2^2). \quad (4)$$

Пружинанинг чўзилишини λ билан белгиласак,

$$U_2 = \frac{1}{2} c\lambda^2 \quad (5)$$

бўлади.

λ ни умумлаштирилган координаталар орқали ифодалаш керак; бу вақтда кичик миқдорларнинг биринчи тартибини ҳисобга олинса кифоя, чунки у вақтда U_2 кичик миқдорларнинг иккинчи тартиби аниқлигида топилади.

125· шаклга биноан

$$\lambda = \overline{C'_1 C'_2} - \overline{B'_1 B'_2}. \quad (6)$$

Ёниқ $B'_1 C'_1 C'_2 B'_2$ кўпбурчакни ҳосил қилган стерженларнинг вертикаль йуналишдаги ва горизонтал йуналишдаги проекцияларини топамиз:

$$C'_1 C'_2 \sin \psi = h (\cos \varphi_2 - \cos \varphi_1) = \frac{h}{2} (\varphi_2^2 - \varphi_1^2), \quad (7)$$

$$C'_1 C'_2 \cos \psi = \overline{B'_1 B'_2} + h (\sin \varphi_2 - \sin \varphi_1) = \overline{B'_1 B'_2} + h(\varphi_2 - \varphi_1). \quad (8)$$

(7) тенгламадан пружина ўқининг айланиш бурчаги умумлаштирилган координаталарга нисбатан иккинчи тартибли кичик миқдор деган холосага келамиз; шу сабабли $\cos \psi$ булса

бирдан түртпинчи тартибли кичикликда фарқ қилиши мумкин, у вактда

$$\lambda = \overline{C_1 C_2} - \overline{B_1 B_2} = h(\varphi_2 - \varphi_1), \quad (9)$$

ва

$$P_2 = \frac{1}{2} h^2 c (\varphi_2 - \varphi_1)^2 \quad (10)$$

бўлади.

Демак,

$$\begin{aligned} P &= \frac{1}{2} [mg l (\varphi_1^2 + \varphi_2^2) + ch^2 (\varphi_2 - \varphi_1)^2] = \\ &= \frac{1}{2} [(mg l + ch^2)(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) - 2ch^2 \varphi_1 \varphi_2]. \end{aligned} \quad (11)$$

Лагранж дифференциал тенгламасини тузишга ўтамиш:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_j} \right) - \frac{\partial T}{\partial \varphi_j} = - \frac{\partial \Pi}{\partial \varphi_j}. \quad (12)$$

Системанинг эркинлик даражаси иккита бўлгани учун бу ерда

$$j = 1, 2.$$

Бу ҳолда

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} &= ml^2 \ddot{\varphi}_1, \\ \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} \right) &= ml^2 \ddot{\ddot{\varphi}}_1, \\ \frac{\partial T}{\partial \varphi_1} &= 0, \\ \frac{\partial \Pi}{\partial \dot{\varphi}_1} &= (mg l + ch^2)\varphi_1 - ch^2 \varphi_2, \end{aligned} \right\} \quad (13)$$

бўлгани учун биринчи дифференциал тенглама қўйидагича бўлади:

$$ml^2 \ddot{\varphi}_1 = -(mg l + ch^2)\varphi_1 + ch^2 \varphi_2. \quad (14)$$

Бу ҳолда

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} &= ml^2 \ddot{\varphi}_2, \\ \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} \right) &= ml^2 \ddot{\ddot{\varphi}}_2, \\ \frac{\partial T}{\partial \varphi_2} &= 0, \\ \frac{\partial \Pi}{\partial \dot{\varphi}_2} &= ml g + ch^2 \varphi_2 - ch^2 \varphi_1, \end{aligned} \right\} \quad (15)$$

бўлгани учун, иккинчи дифференциал тенглама қўйидагича бўлади:

$$ml^2 \ddot{\varphi}_2 = -(ml g + ch^2)\varphi_2 + ch^2 \varphi_1. \quad (16)$$

Иккита (14), (16) ҳаракат дифференциал тенгламалар системаси топилди.

Бу системаларниң умумий ечимини топиш мақсадида, коэффициентлари үзгармас бир жиссели, чизиқли дифференциал тенгламаларниң хусусий ечимини қўйидаги кўришишда изтаймиз:

$$\begin{aligned}\varphi_1 &= A \sin (kt + \sigma), \\ \varphi_2 &= B \sin (kt - \sigma).\end{aligned}\quad (17)$$

Буларни (14) ва (16) га қўйиб, умумий кўпайтиувчисига қисқартирсак:

$$\begin{aligned}-Am^2k^2 + A(mlg + ch^2) - Bch^2 &= 0, \\ -Bml^2k^2 + B(mlg + ch^2) - Ach^2 &= 0\end{aligned}\quad (18)$$

келиб чиқади. Бу иккита тенгламада учта (A, B, k) номаълум. Улардан амплитудаларниң иисбати топилади; тенгламанинг биринчисидан:

$$\frac{B}{A} = \frac{mlg + ch^2 - ml^2k^2}{ch^2}, \quad (19)$$

тенгламанинг иккинчисидан:

$$\frac{B}{A} = \frac{ch^2}{mlg + ch^2 - ml^2k^2}. \quad (20)$$

Бу (19) ва (20) ларниң ўнг томонлариниң тенглаштириб, тақоролик тенгламасини тонамиз.

$$\frac{mlg + ch^2 - ml^2k^2}{ch^2} = \frac{ch^2}{mlg + ch^2 - ml^2k^2}, \quad (21)$$

буидан:

$$(mlg + ch^2 - ml^2k^2)^2 = c^2h^4.$$

ёки

$$mlg + ch^2 - ml^2k^2 = \pm ch^2. \quad (22)$$

Бу тенгламадан бош тебранишлар тақоролигиниң квадратлари қўйидагича булади:

$$k_1^2 = \frac{g}{l}; \quad k_2^2 = \frac{g}{l} + \frac{2ch^2}{ml^2}. \quad (23)$$

Энди биринчи ва иккинчи бош тебранишлардан β_1 ва β_2 коэффициентларни, яъни амплитудаларниң иисбатларини топамиз, бунинг учун (23) дан k_1^2 ва k_2^2 ларниң қийматини (19) ва (20) га олиб қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

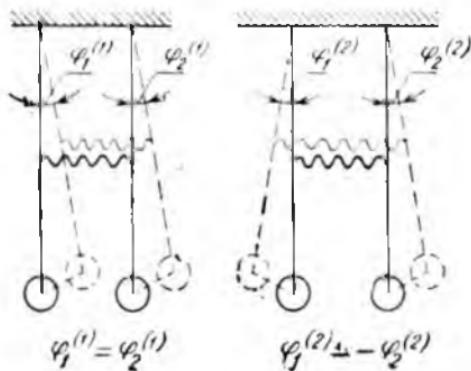
$$\begin{aligned}\beta_1 &= +1, \\ \beta_2 &= -1.\end{aligned}\quad (24)$$

Шу сабабли биринчи бош тебранишда (паст тақрорлық) $\varphi_1^{(1)} = \varphi_2^{(1)}$; $k_1 = \sqrt{\frac{g}{l}}$ ҳамда иккинчи бош тебранишда (юқори тақрорлық)

$$\varphi_1^{(2)} = -\varphi_2^{(2)}; k_2 = \sqrt{\frac{g}{l} + \frac{2ch^2}{ml^2}}$$

бұлади.

Бош тебранишларнинг түрлари 126- шактада күрсатылған.

126- шак.

Биринчи бош тебранишаарнинг тақрорлығы маятниклар орасында бөлеапш бұлғаш ҳолдағы ұар қайси маятникиннің тебраниш тақрорлығига тең. Бу албатта шундай бүлиши керак, чунки $\varphi_1 = \varphi_2$ бұлғанда пружина чүзилмайды, демек, системаның ұракатига ҳеч қандай таъсир күрсатмайды.

Иккинчи бош тебранишиннің тақрорлығы эса бир учп үртага қозғалмас биректірілған иккинчи учи маятникиннің осилиш үқидаи h масофасынга биректірілған ва бикрлик коэффициенті $2c$ бұлған пружинады битта маятникиннің мувозаат ҳолатында қайтишидеги тақрорлығига мос бұлади. Пружина бикрлигі иккіланғаннан учун пружинаның чүзилінің ҳам ушиннің чүзилішидан иккі марта кичик бұлади.

(14) ва (16) теңгелемалар системасы чизиқты булғаннан учун умумий интегралының тақрорлыклари, амплитудалари ва бошланғыч фазалари ұар хил бұлған (17) хусусий есімнің инженерлік нысандардан иборат деб тоғиш мүмкни:

$$\left. \begin{aligned} \varphi_1 &= A_1 \sin(k_1 t + \varphi_1) + A_2 \sin(k_2 t - \varphi_2), \\ \varphi_2 &= B_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + B_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \end{aligned} \right\} \quad (25)$$

Бунда системаның биринчи бош тебраниши:

$$\left. \begin{aligned} \varphi_1 &= A_1 \sin(k_1 t + \varphi_1), \\ \varphi_2 &= B_1 \sin(k_1 t + \alpha_1). \end{aligned} \right\} \quad (26)$$

Иккинчи бош тебраниши:

$$\left. \begin{aligned} \varphi_1 &= A_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \\ \varphi_2 &= B_2 \sin(k_2 t + \alpha_2) \end{aligned} \right\} \quad (27)$$

ларни чыздади.

Иккинчидан (19) га $k = k_1$ ии құйиб биринчи гармоник амплитудаларининг нисбати топилади:

$$\frac{B_1}{A_1} = \frac{mgl + ch^2 - ml^2k^2}{ch^2} \equiv \beta_1 = +1. \quad (28)$$

Худди шунингдек, иккинчи гармоник амплитудаларининг нисбати ҳам топилади:

$$\frac{B_2}{A_2} = \frac{mgl + ch^2 - ml^2k^2}{ch^2} \equiv \beta_2 = -1. \quad (29)$$

Демак, умумий ечим құйидағы күрнештің булади:

$$\left. \begin{aligned} \varphi_1 &= A_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + A_2 \sin(k_2 t + \alpha_2), \\ \varphi_2 &= A_1 \sin(k_1 t + \alpha_1) + A_2 \sin(k_2 t + \alpha_2). \end{aligned} \right\} \quad (30)$$

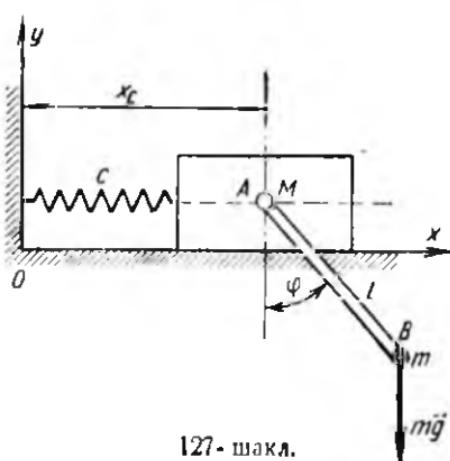
Харакаттің бошланғыч шартлардан фойдаланыб номағым мендерде $A_1, A_2, \alpha_1, \alpha_2$ лар топилади.

Масалан, бошланғыч пайтда иккинчи маятник вертикаль бүлгандың биринчи маятник үз вазиятпдан φ_0 бурчакка оған булсии. Ү вақтда $t = 0$, бүлганды $\varphi_1 = \varphi_0, \varphi_2 = 0, \dot{\varphi}_1 = \dot{\varphi}_2 = 0$ булади. Буларның құйиб қисоблагандан кейин:

$$\varphi_1 = \frac{\varphi_0}{2} (\cos k_1 t + \cos k_2 t) = \varphi_0 \cos \frac{k_1 - k_2}{2} t \cos \frac{k_1 + k_2}{2} t,$$

$$\varphi_2 = \frac{\varphi_0}{2} (\cos k_1 t - \cos k_2 t) = \varphi_0 \sin \frac{k_2 - k_1}{2} t \cdot \sin \frac{k_2 + k_1}{2} t$$

келиб чиқади. Харакат дифференциал теңгелмасиниң бошқа усул билан, яъни динамикасиның асосий теңгелмасидан фойдаланыб түзиш ҳам мүмкін.

127- шакл.

120- масала. Маятник горизонтал текисликта ишқаланмай сирғапуевчи M массасы ползуңдан ва m массасы шарчадан иборат; шарча ползуң билан боғланған үк атрофида аллаша оладиган стержень орқали ползуңга құшилған. Ползуңға бир учы құзгалмас қилиб мағкамланған ва бикрлиги с бүлгандың пружина боғланған. Система кичик тебранишларининг тақрорлагы аниқланып (127- шакл).

Ечиш. Ox ўқни горизонтал, Oy ўқини вертикал юқорига йуналтирамиз.

Маятник эркинлик даражаси иккита бүлгөн системадир. Маятникиннеги вазияти иккита $q_1 = x_c$, $q_2 = \varphi$ умумлаштирилган координаталар билан анықланади. Бу ерда x_c эса A ползуниннеги инерция марказининг абсцисаси; φ — маятникиннеги айтаниш бурчаги. Системадаги актив күчлар ползуниннеги оғирлик кучи ва маятникиннеги оғирлик кучидан иборат.

Системанинг потенциал энергияси қуйидаги күршишда бўлади:

$$U = mlg(1 - \cos \varphi) + \frac{cx_c^2}{2}. \quad (1)$$

Кинетик энергияси эса

$$T = \frac{M\ddot{x}_c^2}{2} + m \frac{\dot{x}_c^2 + \dot{\varphi}^2}{2} \quad (2)$$

Сўлади.

Қуйидагиларни топамиш:

$$\frac{\partial T}{\partial \dot{x}_c} = (M+m)\ddot{x}_c; \frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}} = ml\ddot{\varphi}; \frac{d}{dt}\left(\frac{\partial T}{\partial \dot{x}_c}\right) = (M+m)\ddot{x}_c, \quad (3)$$

$$\frac{\partial T}{\partial x_c} = \frac{\partial T}{\partial \varphi} = 0; \quad \frac{\partial H}{\partial x_c} = cx_c; \quad \frac{\partial T}{\partial t}\left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}}\right) = ml\ddot{\varphi}.$$

(3) ифодани Лагранж тенгламасига қуйинб, соддалаштирасак, қуйидаги келиб чиқади:

$$M\ddot{x}_c + m(\ddot{x}_c + l\ddot{\varphi}) + cx_c = 0, \quad (4)$$

$$ml(\ddot{x}_c + l\ddot{\varphi}) + mlg\varphi = 0. \quad (5)$$

Бу (4) ва (5) тенгламалардан \ddot{x}_c , $\ddot{\varphi}$ ларни чиқарсак, қуйидагича бўлади:

$$\begin{vmatrix} -k^2(M+m) + c & -mlk^2 \\ -k^2ml & -ml^2k^2 + mlg \end{vmatrix} = 0, \quad (6)$$

бундан:

$$Mml^2k^4 - (Mmlg + m^2lg + ml^2c)k^2 + mlgc = 0$$

ёки

$$k^4 - \left| \frac{g}{l} \frac{M+m}{M} + \frac{c}{M} \right| k^2 + \frac{gc}{Ml} = 0. \quad (7)$$

Изланган такрорликлар (7) тенгламанинг илдизларидир.

92-§. Эркинлик даражаси битта ёки иккита бўлган ва синусоидал уйғотувчи куч таъсиридаги системанинг мажбурий тебраниши

Система табранинг турганида унга ҳамма вақт уйғотувчи куч таъсири қилиб турса, ундан ҳосил бўлган мажбурий тебраниш билан эркин табранишлардан иборат бўлган мураккаб табраниш ҳосил бўлади. Системанинг ҳаракат дифферен-

циал тенгламасини қўйидаги Лагранж тенгламасидан фойдаланиб тузиш мумкин:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{q}_i} \right) - \frac{\partial T}{\partial q_i} = - \frac{\partial U}{\partial q_i} + Q_i(t), \quad (92,1)$$

бунда q_i — системанинг умумлаштирилган координаталари;

T — системанинг кинетик энергияси;

U — системанинг потенциал энергияси;

$Q_i(t)$ — ўйғотувчи куч. Системанинг эркинилик даражаси битта бўлса, $i = 1$, системанинг эркинилик даражаси иккита бўлса, $i = 1, 2$ булади. Системанинг эркинилик даражаси иккита бўлган ҳолда T ва U ларни (92,1) га қўйганда қўйидаги дифференциал тенгламалар системаси келиб чиқади:

$$\begin{aligned} a_{11}\ddot{q}_1 + a_{12}\ddot{q}_2 + c_{11}q_1 + c_{12}q_2 &= H_1 \sin(pt + \delta), \\ a_{21}\ddot{q}_1 + a_{22}\ddot{q}_2 + c_{21}q_1 + c_{22}q_2 &= H_2 \sin(pt + \delta). \end{aligned} \quad (92,2)$$

Бунда ўйғотувчи куч $Q_i(t)$ ни синусонда қопуши билан ўзгарадиган қилиб олинган:

$$\begin{aligned} Q_1(t) &= H_1 \sin(pt + \delta) \\ Q_2(t) &= H_2 \sin(pt + \delta). \end{aligned} \quad (92,3)$$

(92,2) дифференциал тенгламалар системасининг умумий ечими бир жиссли тенгламалар системасининг умумий ечими билан дифференциал тенгламалар системасининг хусусий ечимининг йигинидисидан иборат. Бир жиссли системанинг умумий ечими юқорида текширилган эркин тебранишига келади ва шу бобдаги 86 ва 89. § ларга мувофиқ топилади.

Шу сабабли системанинг мажбурий тебранишини ифодалайдиган тенгламалар системасининг хусусий ечимини топишга утамиз.

Хусусий ечимини қўйидаги кўришишда излаймиз:

$$q_1 = B_1 \sin(pt + \delta); \quad q_2 = B_2 \sin(pt + \delta). \quad (92,4)$$

Буларни (92,2) га қўйсак, қўйидаги алгебраик тенгламалар системаси келиб чиқади:

$$\begin{aligned} (c_{11} - p^2 a_{11}) B_1 + (c_{12} - p^2 a_{12}) B_2 &= H_1, \\ (c_{21} - p^2 a_{21}) B_1 + (c_{22} - p^2 a_{22}) B_2 &= H_2. \end{aligned} \quad (92,5)$$

Булардан номаътум B_1 ва B_2 лар топилади. Бу системанинг детерминантни нолга тенг бўлади:

$$(c_{11} - p^2 a_{11})(c_{22} - p^2 a_{22}) - (c_{12} - p^2 a_{12})^2 = 0. \quad (92,6)$$

$p = k_1$ ёки $p = k_2$ бўлганда резонанс ҳодисаси бўлади. Бу ҳолда системанинг хусусий ечимини (92,4) формула билан топиб булмайди.

Системанинг ҳаракат дифференциал тенгламасини динамика-нинг асосий тенгламасидан ёки динамика-нинг асосий теоремаларининг биридан фойдаланиб тузиш ҳам мумкин.

98-§. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар

Мажбурий тәбраницин тоңишига оид масалаларни құйидаги тартибда ечиш тавсия этилады.

Биринчи усул — Лагранж тенгламасидан фойдалап иш усули.

1. Умумлаштирилган координаталарни таңлаб олиб, системанинг кинетик ва потенциал энергияларининг ифодаларини тузиб олиш керак.

2. Умумлаштирилган күчларни топиб олиш керак.

3. Кинетик энергия, потенциал энергияларни ва умумлаштирилган күчлар құйматларини Лагранж тенгламасига құйиб, системанинг ҳаракат дифференциал тенгламаларини топиш керак.

4. Дифференциал тенгламаларининг хусусий ечимнин излаш керак ва умумлаштирилган координаталаршынг амплитудаларини топиш керак.

5. Амплитуда ифодасидаги махражин нолға тенглаштириб, резонанс ҳодисасы буладын қолат учун үйготувчи күчнинг тақрорлиги тошилады.

Іккінчи усул — динамиканың асосий тенгламасидан ёки динамиканың асосий теоремаларининг биридан фойдалап иш усули.

Умумлаштирилган координаталар таңлаб олинғандан кейин динамиканың асосий тенгламасига ёки таңлаб олинған динамиканың асосий теоремасига асосан системанинг ҳаракат дифференциал тенгламалари тузилады. Кейинги амаллар худди биринчи усулдайдек бажарылады.

6. Бу параграфта И. В. Мещерский „Назарий механикадан масалалар түплеме“ китобидаги 1290, 1329, 1330, 1331, 1340; 1341- масалалар кирады.

94-§. Масалалар

121- масала. Бикрлиги с бұлған пружинаға осилған P оғирликдагы юкка $Q(t) = F \cdot |\sin \omega t|$ қонушига мувофиқ үзгарувчи күч таъсир қиласы. Системанинг тақрорлиги үзгарувчи күч тақрорлигига тенг бұлған тәбранишлари анықласын (128- шакл).

Ечиш. Юкниң мувозанат қолатини ҳисоблаш боши деб олиб, Ax үқини вертикаль буйича пастга йұпалтирамиз. Системанинг әркінлік даражасы биттә.

Юкниң мувозанат қолатидан оғиши x ни умумлаштирилган координата учун қабул қиласыз. Юкка иккита күч: пружинанинг әластик күчи $F_1 = -cx$ (1) ва үйготувчи

128- шакл.

куч $Q(t) = F \cdot |\sin \omega t|$ (2) лар таъсир қилади. Ўкининг ҳаракат дифференциал тенгламасини тузамиз:

$$\frac{P}{g} \ddot{x} + cx = F \cdot |\sin \omega t| \quad (3)$$

ёки

$$\ddot{x} + \frac{cg}{P} x = \frac{Fg}{P} \cdot |\sin \omega t|. \quad (4)$$

Солда бўлиш учун

$$\frac{cg}{P} = k^2; \quad \frac{Fg}{P} = h \text{ деб белгилаймиз,}$$

у вақтда

$$\ddot{x} + k^2 x = h \cdot |\sin \omega t|. \quad (5)$$

Хусусий ечимни қўйидаги кўринишда излаймиз:

$$x = B \sin \omega t, \quad (6)$$

буни (6) га қўйиб, бир оз соддалаштирасак

$$B(k^2 - \omega^2) = h \quad (7)$$

бўлади.

Бундан:

$$B = \frac{h}{k^2 - \omega^2}. \quad (8)$$

Мажбурий тебраниш эса қўйидагича бўлади:

$$x = \frac{Fg}{P(k^2 - \omega^2)} \sin \omega t. \quad (9)$$

Бир жинсли $\ddot{x} + k^2 x = 0$ (10) генгламанинг ечими маълум. У қўйидаги кўринишда бўлади:

$$x_1 = a \sin kt = c_1 \cos kt + c_2 \sin kt. \quad (11)$$

Демак, (5) тенгламанинг умумий ечими

$$x = c_1 \cos kt + c_2 \sin kt + \frac{Fg}{P(k^2 - \omega^2)} \sin \omega t \quad (12)$$

бўлади, бунда $k = \sqrt{\frac{cg}{P}}$.

Интеграл ўзгармаслари c_1 ва c_2 ларни бошлангич шартлар $t = 0$ бўлганда $x(0) = x\left(\frac{\pi}{\omega}\right) = 0$, $\dot{x}(0) = 0$ дан фойдаланиб топамиз: у вақтда

$$c_2 k + \frac{Fg}{P(k^2 - \omega^2)} = 0, \quad (13)$$

бундан:

$$c_2 = \frac{Fg\omega}{Pk(\omega^2 - k^2)},$$

$$c_1 = c_2 \cos \frac{k\pi}{\omega} + c_2 \sin \frac{k\pi}{\omega},$$

бундан:

$$c_1 = c_2 \operatorname{ctg} \frac{k\pi}{2\omega}, \quad (14)$$

буларни $0 < t < \frac{\pi}{\omega}$ да (12) га қойсак, қуйидаги көлиб чиқади:

$$x = \frac{Fg\omega}{kP(\omega^2 - k^2)} \left| \sin kt + \operatorname{ctg} \frac{k\pi}{2\omega} \cdot \cos kt \right| = \frac{Fg}{P(\omega^2 - k^2)} \sin \omega t.$$

122- масала. Эластик грунтга ўрнатилган $P_1 = 100 \text{ m}$ оғирликдаги машина пойdevори $F = 10 \sin \omega t$ қонуни билан үзгәрүвчи вертикаль күч таъсири остида мажбурий равишда вертикаль бүйлаб тебранади. Машина вали $\omega = 100 \frac{1}{\text{сек}}$ бурчак тезлик

билан айланганда ҳосил бүладиган резонанс тебранишларини йўқотиш учун пойdevорга эластик пружиналарда оғир рам шаклидаги сўндирувчи урнатилган (129- шаклга қаралсин). Рам оғирлиги P_2 ва сўндирувчи пружиналарнинг шундай умумий бикрлиги c_2 топилсанки, бунда пойdevорининг юқорида курсатилган тезликдаги тебранишларининг амплитудаси иолга айлансин, сўндирувчининг тебраниш амплитудаси эса $A_2 = 2 \text{ mm}$ дан ошмасин (129- шакл).

Ечиш. Юкниг мувозанат ҳолатини ҳисоблаш боши деб оламиз (129 шакл). Системанинг иккита эркинлик даражаси бор.

Биринчи юкниг (пойdevорининг) мувозанат ҳолатидан оғиши x_1 , ва иккинчи юкниг (рамининг) мувозанат ҳолатидан силжиши x_2 ларни умумлаштирилган координаталар учун қабул қиласин.

Бу вақтда биринчи юкка учта күч: юқоридаги пружинанинг эластиклик кучи $F_1 = c_2(x_2 - x_1)$ (1) пастки пружинанинг эластиклик кучи $F_2 = -c_1x_1$ (2) ва уйғотувчи күч $F = 10 \sin \omega t$ (3) лар таъсир қиласиди. Иккинчи юкка эса битта пастки пружинанинг эластиклик кучи $F_3 = -c_2(x_2 - x_1)$ (4) таъсир қиласиди.

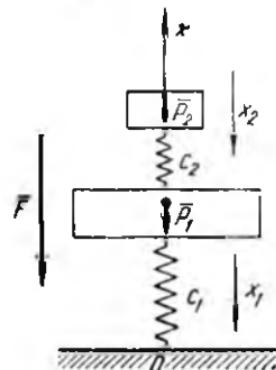
Юкларнинг ҳаракат дифференциал тенгламаларини тузамиз;

$$\frac{P_2}{g} \ddot{x}_1 = -c_1x_1 + c_2(x_2 - x_1) - 10 \sin \omega t, \quad (5)$$

$$\frac{P_2}{g} \ddot{x}_2 = -c_2(x_2 - x_1). \quad (6)$$

Мажбурий тебранишини пфодалайдиган бу системанинг хусусий ечимларини қуйидаги кўринишда излаймиз:

$$x_1 = A_1 \sin \omega t, \quad x_2 = A_2 \sin \omega t. \quad (7)$$

129- шакл.

Бу (7) ни (5) ва (6) га қўйсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$\left. \begin{aligned} \left(c_1 + c_2 - \frac{P_1 \omega^2}{g} \right) A_1 + c_2 A_2 &= 10, \\ -c_2 A_1 + \left(c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} \right) A_2 &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (8)$$

Бу тенгламалардан мажбурий тебранишларининг амплитудаларини топамиш:

$$A_1 = \frac{10 \left(c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} \right)}{\left(c_1 + c_2 - \frac{P_1 \omega^2}{g} \right) \left(c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} \right) - c_2^2}, \quad (9)$$

$$A_2 = \frac{10 c_2}{\left(c_1 + c_2 - \frac{P_1 \omega^2}{g} \right) \left(c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} \right) - c_2^2}. \quad (10)$$

Агар иккинчи пружинанинг бикрлик коэффициенти c_2 ва оғирлик P_2 ни

$$c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} = 0 \quad (11)$$

деб олсак, (9) га мувоғиқ биринчи юкининг мажбурий тебранишларининг амплитудаси нолга тең бўлади, бундан:

$$P_2 = \frac{c_2 g}{\omega^2}, \quad (12)$$

(12) ни назарга олиб (10) дан c_2 ни топамиш, $A_2 = 0,2 \text{ см}$ бўлганлиги учун:

$$-0,2 = \frac{10 c_2}{c_2^2}. \quad (13)$$

бундан:

$$c_2 = \frac{10}{0,2} = 50 \frac{\text{м}}{\text{см}} \text{ ёки } c_2 = 5000 \frac{\text{м}}{\text{м}}. \quad (14)$$

Топилган c_2 нинг қийматини (12) га қўйсак:

$$P_2 = \frac{10 \cdot 981}{0,2 \cdot 10^4} = 4,9 \text{ м.} \quad (15)$$

Шундай қилиб, уйғотувчи кучининг тақрорлиги ө берилганда биринчи юкининг мажбурий тебранишини сўндирадиган (иук қиласидиган) қушимча пружинанинг бикрлик коэффициентини ва иккинчи юкининг оғирлигини топиш мумкин. Бунда резонанс ҳодисаси бўлишдан сақланаш керак, резонанс ҳодисаси (9) ва (10) нинг маҳражи нолга тең, яъни

$$\left(c_1 + c_2 - \frac{P_1 \omega^2}{g} \right) \left(c_2 - \frac{P_2 \omega^2}{g} \right) - c_2^2 = 0$$

булганда ҳосил булади.

Кеплерик ҳаракат (марказий күч таъсиридаги ҳаракат)

95-§. Асоеній тушунчалар

Космик фазони тадқиқ қилишда назарий механика қонунытларидан амалий фойдалашылады.

Учиш масофаси ўн ва юз миллион километр бўлган космик траекторияларни аниқ ҳисоблаш, космик учишларни Ердан бошқариб турниш, космик кемалар лойиҳаларини ва жиҳозларни тайёрлаш ва бошқалар назарий механикада ишлаб чиқилгани усусларга асосланади.

Эркин (бағлистик) учишлар назарияси осмон механикаси соҳасидаги Ньютон — Кеплер қонуналарига асосланган. Кеплердинг асоеній учта қонуналари қўйидагича таърифланади:

1-қонун. Ҳар қайси сайдеранинг (орбитани) ҳаракатланинг орбитаси эллисдан иборат, бу эллис фокусларидан бирда Қуёш турган бўлиб, Қуёшга иисбатан қўзғалмас текисликда ётади.

2-қонун. Қуёшдан сайёрагача утган тугри чизиқ (сайдера радиус-вектори) тенг вақтларда тенг юзалар чизади.

3-қонун. Сайдеранинг Қуёш атрофида айланыш даврлари квадратларининг иисбати орбиталари катта ярим ўқлари кубларининг иисбатига тенг:

$$\frac{T_1^2}{T_2^2} = \frac{a_1^3}{a_2^3}. \quad (95,1)$$

Кеплердинг қонуналарida сайёранни ҳаракатлантирувчи күп факторлар ҳисобга олини майди; шундай факторлардан бирни сайёранларининг бир-бирини тортиш кучларидир.

Ер сунъий йулдошининг ҳаракатига: Ерининг сферик эмаслиги, унинг тортиш кучи, Ер атмосферасининг қаршилик кучи ва бошқалар таъсири қиласди.

Сунъий йулдошларининг траекторияларини ва ҳаракат қонуналарини аниқ ҳисоблаш учун шунга ухшашиб барча факторларни ҳисобга олиш керак.

Ер атмосферасидан ташқарида, бироқ Ер сатҳига деярли яқин ҳаракат қиласётган жисмга бошқа осмон жисмларининг гравитацион кучлари таъсири қиласмайди, жисмга бутун дунё тарғишини қонунига мувофиқ фақат $\bar{F} = \frac{m_1 m_2 R^2}{r^2} \cdot \frac{\vec{r}}{r}$ куч таъсири қиласди деб қараш мумкин. Бу вақтда марказий күч таъсирида ҳаракат қиласётган нуқтанинг ҳаракат дифференциал тенгламаси қўйидагича бўлади:

$$\frac{d^2 u}{dr^2} + u = \frac{1}{r}, \quad (95,2)$$

бунда:

$$p = \frac{4e^2}{gR^2} = \text{const.}$$

Бу (95,2) теңгламанинг умумий ечими

$$n = \frac{1}{p} + a \cos(\varphi - \varepsilon) \quad (95,3)$$

булади.

Бунда a ва ε — интеграл узгармаслари $n = \frac{1}{r}$ деб фараз қилиб (95,3) ии қүйндагича өзамиз:

$$r = \frac{\bar{P}}{1 + e \cos(\varphi - \varepsilon)}. \quad (95,4)$$

Бунда $e = aP$ — үзгармас миқдор, P — фокал параметр, e — конюник эксцентрик қырқым юзаси.

(95,4) теңглама билди Ньютон кучи таъсирида ҳаракат қиляеттән материал нүктаның траекториясы аниқланади. Бу ҳаракатта баллистик ҳаракат дейилади. (e, \bar{P}) миқдорлар ҳаракатининг түрүни ва уннан текисликдаги үлчамдарини аниқтайтын.

Агар $e < 1$ бўлганда $v_0 < \sqrt{\frac{2gR^2}{r_0}}$ бўлса, траектория эллипс бўлади.

$e = 0$ бўлган хусусий ҳолда траекторияси айдана булади. Бу ҳолда бошлангич тезлиги

$$v_1 = v_0 = \sqrt{\frac{gR^2}{r_0}}$$

бўлади ва доиравий тезлик дейилади. Доиравий тезликнинг Ерга яқин ($r_0 = R$) ниймати биринчи космик тезлик

$$v_1 = \sqrt{gR} = 7,9 \text{ км/сек}$$

булади.

Агар $e = 1$ бўлганда $v_0 = \sqrt{\frac{2gR^2}{r_0}}$ бўлса, траектория парабола ва тезлик параболик тезлик дейилади. Агар бошлангич тезлик Ерга яқин жойда берилган бўлса, параболик тезлик

$$v_2 = \sqrt{2gR} = 11,2 \text{ км/сек}$$

булади ва иккичи космик тезлик дейилади. Бундай бошлангич тезлик берилганда нукта Ердан чексиз узоқлашган булади.

Агар $e > 1$ бўлганда $v_0 > \sqrt{\frac{2gR^2}{r_0}}$ бўлса, траектория гипербола бўлади. Гиперболик тезлик $16,7 \text{ км/сек}$ бўлганда материал нукта Күёш системасидан чиқиб кетади.

Материал нукта Ер сатҳидан энг узоқда булганидаги масофа

$$h_{\max} = \frac{P}{1 - e} - R \quad (95,5)$$

формула бүйнчы ҳисобланади. Траекториянннг шу нүктасыга апогей дейилади.

Энг қисқа масофа

$$h_{\min} = \frac{P}{1+e} - R \quad (95,6)$$

формула бүйнчы ҳисобланади. Трасекториянннг шу нүктасыга перигей дейилади.

Эллиптик орбита бүйнчы ҳаракат қилаётгаш нүктанннг даври

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{a^3}{gR^2}} \quad (95,7)$$

формула бүйнчы топилади.

Биңда a — эллипсийннг катта ярим уқи.

Бу бобга Н. В. Мещерский „Пазарий механикадан масалалар түплами“ китобидаги 50.1 – 51.12·масалалар киради.

96-§. Масалалар

123-масала. Ер сүнъий йүлдоши ер сатхидан h баландликда доираний орбитада ҳаракат қилади. Йүлдошинннг параболик орбитага ўтиши учун қандай құшымча тезлик беринш керактын көрсетіңіз.

Ечиш.

Ер сүнъий йүлдоши ер атрофида h баландликда айланы бүйләб ҳаракат қилаётгашын учун доираний тезлиги

$$v_1 = \sqrt{\frac{gR^2}{R+h}}$$

бүлади.

Ердан h баландликдаги йүлдош параболик орбитага ўтиши учун, у $v_2 = \sqrt{\frac{2gR^2}{R+h}}$ тезлик олиши керак.

Демек, йүлдошта құшымча

$$v_k = v_2 - v_1 = \sqrt{\frac{gR^2}{R+h}} (\sqrt{2} - 1)$$

тезлик беринш керак.

Фараз қылайлык, $h = 200 \text{ км} = 2 \cdot 10^5 \text{ м}$, Ер радиусы $R = 6,37 \cdot 10^6 \text{ м}$, $g = 9,81 \text{ м/сек}$ булсан.

У вақтда $v_k = 3219 \text{ м/сек}$ бүлади.

124-масала. Ер йүлдошинннг айланыш даври Ернннг үз үқи атрофида айланыш даврига (24 соатта) теңг бўлиши учун, уни Ер сатхидан қандай h баландликка учиринш керак?

Ечиш. Айланыш даври $T = 2\pi \sqrt{\frac{a^3}{gR}}$ формуладан топилади:

$$a^3 = \frac{T^2 g R^2}{4\pi^2}.$$

Орбита айланы бұлғани учун

$$a = R + h.$$

Демак:

$$h = \sqrt[3]{\frac{T^2 g R^2}{4\pi^2}} - R.$$

Бүнгә: $g = 9,81 \text{ м/сек}^2$, $R = 6,37 \cdot 10^6 \text{ м}$,

$T = 8,61 \cdot 10^4 \text{ сек}$ құйсак,

$h \approx 35630 \text{ км}$ бұлади.

Бирлікларниң системалари Назарий механикада механик-физикалық миқдорларни үлчашыда үч хил үлчов системасыдан: 1) абсолют (физикалық) (СГС) система, 2) техникалық (МКГСС) система ва 3) ССРДа 1963 йыл 1 ғаварда жорий қилинген бирлікларниң халқаро (СИ) системасыдан фейдаланылади.

Бу кейинги иккى системаниң бир-бираидан асосий фарқы шундаки, техникалық (МКГСС) системада механик бирлік үчүн асосий қилиб күч бирлигі, халқаро (СИ) системада эса масса бирлигі олинған.

Бу учта системаниң күриб чиқамыз.

СГС – абсолют система. Абсолют система асосий бирліклар: узунлик үчүн сантиметр (см), масса үчүн грамм (г), вакт үчүн секунд (сек) олинади. Бу системада күч бирлигі динамиканың иккىчи $F = mw$ қонунидан топылади. Бу формулаға $m = 1 \text{ г}$, $w = 1 \frac{\text{см}}{\text{сек}^2}$ құйсак, күч бирлигі

$$1 \text{ күч бирлигі} = 1 \text{ г} \cdot 1 \frac{\text{см}}{\text{сек}^2} = 1 \frac{\text{г} \cdot \text{см}}{\text{сек}^2}.$$

Бу күч бирлигінде дина дейилади. Демак, 1 г массалы материал нүктеге 1 $\frac{\text{см}}{\text{сек}^2}$ тезланиш берадиган күч дина (дн) леб аталағы.

Күч бирлигі дина (дн) шынг үлчамлиги құйындағына бұлади:

$$[F] = [m] \cdot [w] = \text{см} \cdot \text{г} \cdot \text{сек}^{-2}.$$

МКГСС – техникалық система Техникалық системада узунлик үчүн метр (м), күч үчүн килограмм-күч (кН - к), вакт үчүн секунд (сек) олинади. 1 кг массалы материал нүктеге 1 килограмм күч таъсир қылғанды уәркин тушаётгап жисмениң тезланишига ($9,81 \text{ м/сек}^2$) тең тезланиш олади.

Бу техникалық системада масса бирлигі динамиканың иккىчи $m = \frac{F}{w}$ қонунидан топылади, яғни:

$$F = 1 \text{ кН}, \quad w = 1 \text{ м/сек}^2 \text{ құйсак},$$

$$1 \text{ масса бирлигі} = \frac{1 \text{ кН}}{1 \text{ м/сек}^2} = 1 \frac{\text{кН} \cdot \text{сек}^2}{\text{м}}.$$

Бу масса бирлиги техникавий масса бирлиги (т. м. б.) дейнілади.

Демак, 1 кг күч таъсирида 1 м/сек^2 тезланиш оладиган материал шуктанинг массаси техникавий масса бирлиги бўлади. Техникавий масса бирлиги ўлчами қўйидагича:

$$[m] = \frac{[F]}{[w]} = \text{м}^{-1} \cdot \text{кг} \cdot \text{сек}^2.$$

СИ – халқаро система. Халқаро системада асосий бирликлар: узунлик учун метр (m), вақт учун секунд ($сек$) ва масса учун килограмм ($кг$) олинади.

СИ системада күч бирлиги динамиканинг иккинчи қонунидан тоинлади. Бу формулага $m = 1 \text{ кг}, w = 1 \text{ м/сек}^2$ қўйсак:

1 күч бирлиги = $1 \text{ кг} \cdot 1 \text{ м/сек}^2 = 1 \frac{\text{кг} \cdot \text{м}}{\text{сек}^2}$, бу күч бирлиги ньютон ($н$) дейнілади. Демак, 1 кг массали материал шуктага $1 \frac{\text{м}}{\text{сек}^2}$ тезланиш берадиган күч ньютон ($н$) га тенг. Ньютон ($н$) күч бирлиги қўйидагича:

$$[F] = [m] \cdot [w] = \text{кг} \cdot \text{м} \cdot \text{сек}^2 = \text{м} \cdot \text{кг} \cdot \text{сек}^{-2}.$$

Ньютон ($н$) билан дина ($дн$) орасидаги муносабат:

$$1 \text{ н} = 10^5 \text{ дн},$$

$$1 \text{ дн} = 10^{-5} \text{ н}.$$

Килограмм ($кг$) билан ньютон ($н$) орасидаги муносабат:

$$1 \text{ кг} = 9,81 \text{ н},$$

$$1 \text{ н} = 0,102 \text{ кг}.$$

Техникавий бирлик (т. м. б.) билан килограмм ($кг$) орасидаги муносабат:

$$1 \text{ т. м. б.} = 9,81 \text{ кг},$$

$$1 \text{ кг} = 0,102 \text{ т. м. б.}$$

$кГм$ (иш) билан жоул (ж) орасидаги муносабат:

$$1 \text{ ж} = 0,102 \text{ кГм},$$

$$1 \text{ кГм} = 9,81 \text{ ж.}$$

$кГм/сек$ (қувват) билан ватт ($вт$) орасидаги муносабат:

$$1 \text{ вт} = 0,102 \frac{\text{кГм}}{\text{сек}} = 0,00136 \text{ от кучи},$$

$$1 \frac{\text{кГм}}{\text{сек}} = 9,81 \text{ вт},$$

$$1 \text{ от кучи} = 735,5 \text{ вт}.$$

1. Ҳаракат миқдорининг бирлиги – СГС техникавий системада секундда грамм \times сантиметр ($\frac{\text{г} \cdot \text{см}}{\text{сек}}$), МКГСС система-

да секундда килограмм-күч (кГ/сек) ва СИ системада секундда килограмм метр ($\text{кг}\cdot\text{м/сек}$) билан ўлчаниди.

2. **Харакат миқдор моментининг бирлиги** — СГС системада секундда грамм \times квадрат сантиметр ($\text{г}\cdot\text{см}^2/\text{сек}$), МКГСС системада күч килограмм-күч метр-секунд ($\text{кГ}\cdot\text{к}\cdot\text{м}\cdot\text{сек}$), СИ системада секундда килограмм \times квадрат метр ($\text{кг}\cdot\text{м}^2/\text{сек}$).

3. **Инерция моментининг бирлиги** — СГС системада грамм \times квадрат сантиметр ($\text{г}\cdot\text{см}^2$) ёки дина-сантиметр квадрат-секунд ($\text{дин}\cdot\text{см}\times\text{сек}^2$), МКГСС системада килограмм-күч метрда квадрат-секундда ($\text{кГ}\cdot\text{м}\cdot\text{сек}^2$), СИ системада килограмм-күч квадрат метрда ($\text{кГ}\cdot\text{м}^2$).

4. **Күч импульсининг бирлиги** — СГС системада дина-секунд ($\text{дин}\cdot\text{сек}$), МКГСС системада килограмм-күч-секундда (кГ/сек), СИ системада ньютон-секунд ($\text{н}\cdot\text{сек}$).

5. **Күч моментининг бирлиги** — СГС системада дина \times сантиметр ($\text{дин}\cdot\text{см}$), МКГСС системада килограмм-күч метрда (кГм) ва СИ системада ньютон \times метр ($\text{н}\cdot\text{м}$).

6. **Кинетик энергиянинг бирлиги** — СГС системада дина \times сантиметр ($\text{дин}\cdot\text{см}$) ёки (эрз), МКГСС системада күч-килограмм-метрда ($\text{кГ}\cdot\text{м}$) ва СИ системада секунд квадратда килограмм квадрат-метр (жоуль).

АДАБИЕТ

1. Т. Б. Айзенберг, И. М. Воронков, В. М. Осецкий, Руководство к решению задач по теоретической механике, «Высшая школа», М., 1965.
2. М. Н. Бать, Г. Ю. Джанелидзе, А. С. Кельзон, Теоретическая механика в примерах и задачах, т. 2, М., 1951.
3. Н. В. Бутенин, Я. Л. Лунин, Д. Р. Меркин, Курс теоретической механики, т. 2, «Наука», М., 1971.
4. Н. Н. Вухольц, И. М. Воронков, А. П. Минаков, Сборник задач по теоретической механике, Гостехтеоретиздат, М., 1949.
5. Н. А. Бражниченко, В. Л. Кац, Б. Л. Минцберг, В. И. Морозов, Г. Н. Ушакова, Сборник задач по теоретической механике, «Высшая школа», М., 1974.
6. И. М. Воронков, Курс теоретической механики, Гостехтеоретиздат, М., 1957.
7. М. М. Гернет, Курс теоретической механики, «Высшая школа», М., 1965.
8. В. В. Доброполов, Н. Н. Никитин, А. Л. Дворников, Курс теоретической механики, «Высшая школа» М., 1966.
9. М. М. Кабальский, В. Д. Кривошей, Н. Н. Савицкий, Г. Н. Чайковский, Типовые задачи по теоретической механике и методы их решения, К., 1956.
10. Л. Г. Лойцинский и А. Н. Лурье, Курс теоретической механики, ч. 2, М., 1954.
11. Н. В. Мещерский, Назарий механикадан масалалар түплеми, «Кигувчи», Т., 1967.
12. М. А. Милюров, Методика решения задач по теоретической механике, «Высшая школа», М., 1962.
13. Е. Л. Николай, Теоретическая механика, ч. 2, М., 1950.
14. Е. М. Никитин, Краткий курс теоретической механики, «Наука», М., 1971.
15. С. М. Тарг, Краткий курс теоретической механики М., 1958.

16. Г. И. Савин, И. А. Кильчевский, Т. В. Путята, Курс теоретической механики, К., 1957.
17. Н. Ф. Сахарний, Курс теоретической механики, „Высшая школа”, М., 1961.
18. М. Т. Ўразбоев, Назарий механика ассоций курси, „Ўқитувчи” Т., 1966.
19. А. А. Яблонский, Курс теоретической механики, ч. 2, „Высшая школа”, М., 1953.
20. А. А. Яблонский, С. С. Порейка, С. А. Вольфсон, Н. В. Карпова, Б. Н. Квасников, Ю. Г. Минкин, И. И. Никитина, В. Е. Павлов, Ю. М. Тепанков Сборник задачий для курсовых работ по теоретической механике, „Высшая школа”, М., 1968.

ДИНАМИКА

Енгизи күсм

МАТЕРИАЛ НУКТА ДИНАМИКАСИ

3

I бөл МАТЕРИАЛ НУКТА ҲАРАКАТИНИҢ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНДИЛАМАЛАРЫ.

1-§. Материал нукта ҳаракаты дифференциал тендиламаларининг асосий формулалары	5
2-§. Берилган ҳаракат қонушыдан күчни топиш	6
3-§. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар	8
4-§. Масалалар	8
5-§. Масса өз күч берилгандан нуктаниң ҳаракат қонушини топиш	14
6-§. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар	15
7-§. Материал нуктаниң түрли чизиқлы ҳаракаты	15
8-§. Масалалар	17
9-§. Материал нуктаниң алғы чизиқлы ҳаракаты	22
10-§. Масалалар	23

II бөл МАТЕРИАЛ НУКТАНИҢ ТҮРЛІ ТЕБРАНМА ҲАРАКАТЛАРЫ

11-§. Материал нуктаниң тебранма ҳаракаты	26
12-§. Материал нуктаниң гармоник тебранма ҳаракаты	26
13-§. Масалалар ечиш юзасыдан методик күрсатмалар	27
14-§. Масалалар	28
15-§. Сүйүвчи тебранма ҳаракат	30
16-§. Масалалар	32
17-§. Материал нуктаниң мажбuriй тебранма ҳаракаты	34
18-§. Мажбuriй тебраништа оид масалаларин ечишга доир методик күрсатмалар	38
19-§. Масалалар	39

III бөл. МАТЕРИАЛ НУКТА ДИНАМИКАСИНИҢ ҰМУМӢ ТЕОРЕМАЛАРЫ

20-§. Ҳаракат миқдорининг теоремалари	42
21-§. Материал нукта ҳаракат Миқдорининг үзгариши теоремасыга оид масалаларни ечишга доир методик күрсатмалар	43
22-§. Масалалар	44
23-§. Материал нукта ҳаракат миқдори моментининг үзгариши дақидалы теорема	45

21- § Материал нүкта ҳаракат мөкдөри моменттінің үзгариши дақылдаты теоремага оңд масалаларни ечишга тоир методик курсатмалар	17
25- §. Масалалар	48
26- §. Іш ва күвват	49
27- §. Іш ва күвватға оңд масалаларни ечишга тоир методик курсатмалар	52
28- §. Масалалар	53
29- §. Материал нүкта кинетик әнергиясынің теоремаси	56
30- §. Кинетик әнергия теоремасында оңд масалаларни ечишга тоир методик курсатмалар	57
31- §. Масалалар	59

IV бөб. МАТЕРИАЛ НҮКТАСЫНІГ ӘРКЕСІЗ ҲАРАКАТЫ, ДАЛАМБЕР ПРИНЦИПІ ВА МАТЕРИАЛ НҮКТАСЫНІГ ІШСІНІ ҲАРАКАТЫ

32- §. Материал нүктасыніг әркесіз ҳаракаты. Эркесіз материал нүктасыніг ҳаракат дифференциал тәнглемаси	65
33- §. Эркесіз материал нүкта ҳаракатында оңд масалаларни ечишиңге тоир методик курсатмалар	66
34- §. Масалалар	66
35- §. Материал нүкта учун Далямбер принципі	70
36- §. Далямбер принципінде асосан масалаларни ечишиң оңд методик курсатмалар	72
37- §. Масалалар	73
38- §. Материал нүктасыніг ішебій ҳаракаты	77
39- §. Ішебій ҳаракатта оңд масалаларни ечиш юзасыдан мето- дик курсатмалар	78
40- §. Масалалар	79

ИККІНЧИ КИСМ

МАТЕРИАЛ НҮКТАЛАР СИСТЕМАСЫ ДИНАМИКАСЫ

V бөб КИНЕТОСТАТИКА АСОСЛАРИ

41- §. Материал нүкталар системасы учун Далямбер принципі	85
42- §. Кинетостатика усулі билан масалалар ечишиң оңд методик курсатмалар	87
43- §. Масалалар	87

VI бөб. МУМКИН БҮЛГАН КУЧИНІН ПРИНЦИПІ

44- §. Мумкин болған кучиш. Идеал өзгелешшілар. Материал нүкталар системасы мувозааттыда бүлгап ҳол учун мум- кин болған кучиш принципі	97
45- §. Мумкин болған кучиш принципінде асосан масалалар ечиши- ң оңд методик курсатмалар	100
46- §. Масалалар	101

VII бөб. ДИНАМИКАНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСЫ (ДАЛАМБЕР – ЛАГРАНЖ ТЕНГЛАМАСЫ)

47- §. Материал нүқталар системасы динамикасининг умумий тенгламаси	109
48- §. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар	110
49- §. Масалалар	111

VIII бөб. МАТЕРИАЛ НҮҚТАЛАР СИСТЕМАСЫ ДИНАМИКАСИННИГ УМУМИЙ ТЕОРЕМАЛАРІ

50- §. Инерция марказининг ҳаракати ҳақидағы теорема	117
51- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	118
52- §. Масалалар	119
53- §. Материал система ҳаракат миқдорининг узғариши ҳақидағы теорема	127
54- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	129
55- §. Масалалар	130
56- §. Импульслар теоремасы	133
57- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	134
58- §. Масалалар	134
59- §. Материал нүқталар системасы дарапат миқдори бөш моментининг узғариши ҳақидағы теорема. Инерция моменті	138
60- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	145
61- §. Масалалар	145
62- §. Материал нүқталар системасы кинетик энергиясининг узғариши ҳақидағы теорема	160
63- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	161
64- §. Масалалар	165

IX бөб. АБСОЛЮТ ҚАТТИҚ ЖИСМІННИГ ТЕКІС ПАРАЛЛЕЛ ҲАРАКАТИ

65- §. Назариядан асосий түшүнчалар	178
66- §. Масала ечишга оид методик күрсатмалар	179
67- §. Масалалар	179

X бөб. ҚҰЗҒАЛМАС ҮК АТРОФІДА АНПАЦУВЧИ АБСОЛЮТ ҚАТТИҚ ЖИСМІННИГ АЙЛАШЫВІ ҮКІГА КҮРСАТАДИГАН БОСИМІ

68- §. Асосий формулалар	187
69- §. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар	188
70- §. Масалалар	189

XI бөб. АРАЛАШ ТИПДАГИ МАСАЛАЛАР

71- §. Масалалар ечишга оид методик күрсатмалар	196
72- §. Масалалар ечиш тартиби	196
73- §. Масалалар	191

XII бөб. ЗАРБА

74- §. Зарба назариясінниң асосий қоидалари ва теоремалари	203
--	-----

75-8. Мақала ечишга ойд методик күрсатмалар	206
76-§. Масалалар	207
XIII бөл. ЛАГРАНЖИНГ ИККИНИҢ ТҮР ТЕНГЛАМАСИ	
77-§. Асосий түшүнчалар ва тенгламалар	215
78-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	218
79-§. Масалалар	219
XIV бөл. МАССАСЫ ҮЗГАРУВЧАН НҮҚТА ВА ҚАТПИҚ ЖИСМ ДИНАМИКАСИ	
80-§. Массасы үзгарувчан нүқта динамикасининг асосий тенгламалари	235
81-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	237
82-§. Масалалар	237
XV бөл. ЭРКИНИЛІК ДАРАЖАСЫ ЧЕКЛИ СОН БҮЛГАН СИСТЕМАСЫНДА КИЧІК ҲАРАКАТЫ МУНДАЗАМЛЫКНИҢ БАРҚАРОЛЛIGI	
83-§. Система мұвозданатының барқарорлігі	242
84-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	243
85-§. Масалалар	244
86-§. Эркинилік даражасы биттә бұлған системадаң кичік әркін тәбәранишлари	247
87-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	250
88-§. Масалалар	251
89-§. Эркинилік даражасы иккита бұлған системадаң әркін тәбәраниши	254
90-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	258
91-§. Масалалар	259
92-§. Эркинилік даражасы биттә ёки иккита бұлған ва сипусондағы үйгөтувчи күч таъсириданаң системадаң мажбурий тәбәраниши	265
93-§. Масалалар ечишга ойд методик күрсатмалар	267
94-§. Масалалар	267
XVI бөл. КЕПЛЕРИК ҲАРАКАТ (МАРКАЗИЙ КУП ТАЪСИРИДАГИ ҲАРМКАТ)	
95-§. Асосий түшүнчалар	271
96-§. Масалалар	273
Адабиёт	277